GEOGRAPHICA SLOVENICA

27

Vladimir Drozg

MORFOLOGIJA VAŠKIH NASELIJ V SLOVENIJI

MORPHOLOGY OF RURAL SETTLEMENTS IN SLOVENIA

UDK
911.373 (497.12)
711.437 (497.12)

Inštitut za geografijo
Institute of Geography

LJUBLJANA 1995

Tisk Geographice Slovenice 27 sta omogočila
Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
in *Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru*

Urednica – Editor
Metka Špes

Uredniški odbor – Editorial Board
Mirko Pak, Mirjam Požeš, Marjan Ravbar, Metka Špes

Prevodi – Translations–Übersetzung
Nada Šabec (English), *Karmen Teržan Kopecky* (German–Deutsch)

Lektoriranje
Marko Stabej

Tehnični urednik – Technical Editor
Iztok Sajko

Založil *Inštitut za geografijo*
61000 Ljubljana, Trg francoske revolucije 7, Slovenija

Tekoči račun 50100–603–40302

Published by *Institute of Gography*
61000 Ljubljana, Trg francoske revolucije 7, Slovenia

Odgovorni urednik – Responsible Editor
Marjan Ravbar

Tisk – Printed by
VB&S d.o.o. , Milana Majcna 4, Ljubljana

Naklada 600 izvodov

KAZALO

PREDGOVOR 7

I. DEL — ZASNOVA PROUČEVANJA IN POSKUS INTERPRETACIJE MORFOLOGIJE NASELIJ 9

UVOD 11

1. O NASELJU (in govorici, ki govori očem) 13
Dejavniki, ki ustvarjajo in oblikujejo zgradbo naselja 15

2. O MORFOLOGIJI SPLOŠNO 22

MORFOLOGIJA NASELJA, ELEMENTI, MORFOLOŠKA STRUKTURA (metodološki vidik raziskave) 25

3. ZGRADBA NASELJA 31

KAJ JE BISTVO NASELJA? 33
Značilnosti vaške skupnosti (nekoč) 35

TEMELJNI PRINCIPI, PO KATERIH SO VAŠKA NASELJA ZASNOVANA 37
Značilnosti vaške skupnosti (danes) 50
Odnos do prirodnih razmer in okolice 54

NOVI TEMELJNI PRINCIPI, KI DOLOČAJO ZASNOVO VAŠKIH NASELIJ 56
Nova vsebina vaških naselij 59

MORFOLOŠKI ELEMENTI 63
Pojavne oblike in načini povezovanja morfoloških elementov 68
Konstitutivni elementi naselja 68

Načini povezovanja elementov 70
Načini postavljanja objektov 72
Načini speljave prometnic 75
Načini oblikovanja središča 77
Načini lociranja naselja 80

4. TIPOLOGIJA NASELIJ IN REGIONALNE RAZLIKE V MORFOLOGIJI 83
Opredelitev pojmov tip in tipologija 84

MORFOLOŠKI TIPI NASELIJ 86
Regionalni prikaz morfoloških tipov 94
Razmerja med morfološkimi tipi in pokrajinskimi enotami 103
Razmerja med morfološkimi tipi in kulturno zgodovinskimi območji 105

ZAKLJUČEK 1. DELA (o aplikacijah spoznanega) 107

II. DEL — ARGUMENTACIJA UGOTOVLJENEGA 113

UVODNA POJASNILA 115
Kaj in kako utemeljevati 117

MORFOLOŠKA ANALIZA IZBRANIH PRIMEROV 124
Naselja v Pesniški dolini in Slovenskih goricah 124
Naselja v Krški kotlini 131
Vasi pod Stolom 138
Naselja v Posavskem hribovju 144
Vasi v Suhi Krajini 149
Vasi na Krasu 155
Naselja v Slovenski Istri 160

ZAKLJUČEK 2. DELA (Kritični pregled ugotovljenega) 168

LITERATURA 172

POVZETEK 177

SUMARY 179

ZUSAMMENFASSUNG 181

Dr. Vladimir Drozg je diplomiral iz geografije in zgodovine leta 1980 in se je najprej zaposlil na Zavodu za urbanizem v Mariboru kot prostorski planer. Raziskovalna vnema ga je leta 1987 pripeljala na Inštitut za geografijo Univerze v Ljubljani, obenem pa je bil še asisitent na Pedagoški fakulteti v Mariboru, kjer je po opravljenem doktorskem študiju kot docent zasedel učiteljsko mesto.

Svoj podiplomski študij je nadaljeval na Prirodno-matematični fakulteti v Zagrebu s področja geografije in smeri geografske osnove prostorskega planiranja in urejanja. V nalogi z naslovom "Vrednotenje morfološke strukture v urejanju podeželskih naselij" je močno presegel običajno geografsko zanimanje za to, dokaj zapostavljeno problematiko, ki bi jo morali upoštevati pri načrtovanju razvoja podeželskih naselij. Z mentorsko pomočjo prof. Milana Vreska izdelana magistrska naloga je dala vrsto odgovorov na zastavljena vprašanja, hkrati pa je nakazala še veliko odprtih vprašanj in dilem pri urejanju podeželskih naselij.

Naselja in prostorsko planiranje še naprej ostajata temelj njegovega znanstvenoraziskovalnega zanimanja. Ob podeželskih naseljih, ki jih je sistematično proučeval, je nekaj pozornosti namenil še mestom, še posebaj posameznim elementom zgradbe Maribora. Njegove teoretsko dobro podkovane študije rabe tal, zgradbe in kvalitete bivalnega okolja v Mariboru ga, skupaj z drugimi planerji, uvrščajo med najbolj zavzete geografske preučevalce te problematike. Teoretska in metodološka jasnost ter praktična naravnanost so njegove posebne odlike. Objavil je več člankov v znanstveni in strokovni literaturi ter poročal na domačih in mednarodnih znanstvenih srečanjih.

Svoja proučevanja morfologije podeželskih naselij je poglobil še v disertaciji z naslovom " Morfologija vaških naselij v Sloveniji", ki jo je prijavil na Oddelku za geografijo Filozofske fakultete v Ljubljani pri prof. Mirku Paku. Z uspešnim zagovorom si je decembra, leta 1992 pridobil doktorski naziv.

Predelano in dopolnjeno besedilo doktorske disertacije, ki je predstavljeno v tej publikaciji, je avtorjevo prvo samostojno knjižno delo. Namen naloge je bil proučiti razlike v morfologiji vaških naselij po posameznih slovenskih pokrajinah, torej na morfološke elemente oprta tipologija vaških naselij. Za osnovo temu je nastal temeljit in obsežen ter tudi za širšo uporabo nadvse koristen teoretsko-metodološki uvod, kakršnega v naši geografski literaturi le redko srečamo. Naselja kot fizične tvorbe, socialne skupnosti, ekonomske enote in civilizacijske fenomene pa opredeljuje glede na štiri skupine povezovalnih elementov: topografijo, zazidanost, odprtost in vraščenost.

Mirko Pak

PREDGOVOR

Naloga Morfologija vaških naselij v Sloveniji je bila izdelana v okviru programa "2000 mladih raziskovalcev", v času usposabljanja na Inštitutu za geografijo Univerze v Ljubljani. Pred to nalogo je bila opravljena podobna raziskava, v kateri smo preizkusili uporabnost morfološke analize v urbanističnem planiranju in pri načrtih prenove vasi. V nadaljevanju raziskovanja morfologije naselij smo želeli vedenje poglobiti in morfološko analizo uporabiti kot sredstvo, ne le kot cilj raziskovanja morfoloških značilnosti naselij. Slednje se nam je zdelo upravičeno, saj je poznavanje te tematike zelo skromno, hkrati pa izredno aktualno.

Kot glavni cilj smo si zadali spoznati razlike v morfologiji naselij po posameznih pokrajinah. Spoznati razlike pomeni hkrati spoznati tisto, kar je vsem naseljem skupno. Šele s poznavanjem obojega, razlik in skupnih značilnosti, je vedenje o obravnavanem dovolj celostno.

Približati smo se želeli poznavanju naselja kot celote. Tak pristop, ki izpostavlja povezovanje in razumevanje pojavov namesto razčlenjevanja in analiziranja, v geografiji ni pogost. Vendar, kot pravi filozof Höfler, je dobršen del stvarnosti celostno dojemljiv. Asociacije med celoto in naseljem pa so dejansko zelo neposredne.

Uporabili smo nomotetičen pristop k obravnavi. Zato je teoretični del naloge obsežnejši, kot je običajno. Pri tem pristopu izstopajo obče zakonitosti in spoznanja. Opraviti imamo z idejo celote, ki je abstraktna kategorija, njeno vsebino pa opredelimo šele z namenom raziskave. Značaj analize je zato nekoliko drugačen. Poleg razčlenjevanja konkretnih primerov obsega še razčlenjevanje in pojasnjevanje pojmov, prevajanje občih spoznanj na nivo konkretnega, povezovanje različnih ugotovitev. Sinteza, ki iz tega izhaja, ima tako nemalokrat značaj interpretacije. Za metodološko podstat k pojasnjevanju in razumevanju morfologije smo izbrali gestalt teorijo. V delih gestaltistov je ideja celote najbolj razdelana in tako najlažje prenosljiva na konkreten primer. Pri proučevanju je bilo zato treba poseči po bolj filozofsko-teoretski literaturi.

Veliko informacij in pojasnil o morfologiji in značilnostih celote smo dobili v knjigi Psychologie avtorja W. Metzgerja, ki je eno od temeljnih del gestalt teorije.[1] Podobno tematiko, vendar ožje zasnovano in aplicirano, obravnava tudi disertacija H. Gebharda (Gebhard 1969). O filozofskih izhodiščih morfologije izvemo dosti iz opomb D. Kuhna h Goethejevim morfološkim razpravam (Goethe Morphologie, Sämtliche Werke 1987).

V geografskem proučevanju morfologije takšnega celostnega pristopa nismo zasledili. V starejši literaturi prevladuje proučevanje tlorisa in povezav med zemljiško razdelitvijo, kolonizacijo in drugimi pokrajinskimi elementi (M. Sidarich, J. Schmidt, A. Melik, S. Ilešič), kjer gre za drugačna izhodišča in pojmovanja morfologije.

[1] Gestalt teorija in morfologija (kot filozofsk a disciplina) imata namreč veliko skupnega. Morfologija se teoretsko razvija v okviru večih znanosti, med katerimi je tudi psihologija (katere del je gestalt teorija).

Mlajši geografi B. Ogorelec, M. Požeš, V. Drozg se lotevajo analize morfologije induktivno, z analiziranjem in opisovanjem posameznih primerov. Menimo, da je tak pristop vsebinsko izčrpan, kar je tudi eden od razlogov, da smo se obravnave morfologije lotili "z drugega konca".

Seveda sloni poznavanje metode proučevanja na predhodnem poznavanju predmeta, ki ga proučujemo. Literatura o tem je pravzaprav brezmejna. Iz množice študij, ki se nanašajo na naselja in ki smo jih obdelali že ob pripravi raziskovalne naloge Morfologija vaških naselij, na tem mestu navajamo samo nekaj del: razprava E. Schirmacherja Erhaltung im Städtebau predstavlja primer razumevanja mesta (naselja) kot celote. Podobno, čeprav umetnostnozgodovinsko zasnovano je tudi delo W. Braunfelsa: Abendländische Städtebaukunst. Od domačih raziskovalcev naselij izpostavljamo delo umetnostne zgodovinarke J. Pirkovič-Kocbek in arhitekta P. Fistra, katerih raziskave ne označuje zgolj analitičen pristop, temveč širše dojemanje morfologije naselij. Nepogrešljive so tudi Melikove in Ilešičeve razprave o naseljih in njihovi vpetosti v pokrajino, prav tako tudi regionalni prikazi drugih avtorjev, iz katerih si lahko ustvarimo popolnejšo predstavo o obravnavani temi.

Osnovo za analitični del naloge predstavlja morfološka analiza 127 naselij iz različnih pokrajin Slovenije. Pri izboru naselij nismo postavljali strogih kriterijev. Omejili smo se samo na (nekoč) agrarna naselja, ki ne presegajo stopnje centralne oz. Subcentralne vasi (po Kokoletu). Razlog za tako odločitev je dvojen: po eni strani se z večanjem naselja spreminja pomen dejavnikov, ki morfologijo določajo. Zmanjšuje se pomen prirodnih razmer in povečuje vpliv družbenih (upravnih, socialnih, gospodarskih). Pomen teh elementov je tolikšen, da jih nikakor ne bi mogli prezreti. Če bi jih upoštevali, pa bi se v marsičem zabrisala osnovna razmerja, osnovne zakonitosti zgradbe in oblike agrarnih naselij, kjer izstopata predvsem prirodni in kulturni element.

Drugi razlog je ta, da so večja naselja že močno preobražena, tako da je ugotavljanje stanja iz časov agrarne družbe zelo oteženo.

Obravnavali smo tista naselja, pri katerih so iskani elementi ali značilnosti najbolj razpoznavne in najlažje berljive, naselja pa vsaj do neke mere strnjena. Zaradi obilice gradiva smo v besedilo naloge vključili samo nekatere primere, ki ponazarjajo obravnavano vsebino in kažejo regionalno različnost. Ostalo gradivo je zbrano v knjižnici Inštituta za geografijo.

V drugem delu naloge smo želeli ugotovljena spoznanja preveriti na konkretnih primerih. Poleg rezultatov morfološke analize nas je zanimala še vrednost občih, z nomotetično metodo pridobljenih spoznanj ter njihova prenosljivost na posamičen primer.

Dolžan sem se zahvaliti Inštitutu za geografijo, ki mi je omogočil usposabljanje in vključil temo v raziskovalni program. Zahvala gre tudi mentorju, prof. dr. Paku in prof. dr. Vrišerju za koristne pripombe k besedilu naloge ter uredniškemu odboru Geographice Slovenice, ki je temo naredil dostopno širši javnosti.

Hvaležen sem tudi Iztoku Sajku, ki je skrbno pripravil gradivo za tisk.

I. DEL

ZASNOVA PROUČEVANJA IN POSKUS INTERPRETACIJE MORFOLOGIJE NASELIJ

UVOD

Urbanizacija, pojmovana kot proces širjenja mestnega načina življenja in fizične rasti naselij, v temeljih spreminja strukturo podeželskih naselij. V agrarno pokrajino prinaša merila in vrednote, ki so nastale v drugačnem okolju, ob drugačnem načinu življenja. Spremembe, do katerih prihaja v nekdaj agrarnih naseljih, so vsebinske, strukturne in fiziognomske. Kažejo se v novih funkcijah, ki jih naselja pridobivajo v socialnih značilnostih v novi morfologiji. Proces dobiva že take razsežnosti, da govorimo o degradaciji naselij in kulturne krajine, o stihijskem razvoju podeželja, spremembe pa so tako korenite, da pomenijo novo fazo razvoja podeželskih naselij.

Od tod naprej dobiva proces urbanizacije kulturno dimenzijo. Gre namreč za vprašanje ohranjanja in vzdrževanja fizične strukture naselja, ki je rezultat organskih, subtilnih, celo arhaičnih silnic in predstav o urejanju človekovih bivališč. V njih je razviden način sožitja med naravo in družbo, duh kraja in časa, kar danes pojmujemo kot kulturno dediščino in kulturno krajino. Tradicijo pa je potrebno razvijati in vzdrževati, ne pa konservirati, pravi maksima Augusta Rodina. Gre torej za vprašanje, kako urejati nekoč agrarna naselja, da bodo zadržala značilno podobo in identiteto, obenem pa bodo prilagojena sodobnemu načinu življenja in potrebam urbaniziranega človeka. Ali drugače, kako uskladiti novogradnje z obstoječo zasnovo, ne da bi se ob tem razvrednotili podoba in vsebina naselja?

V izhodišču takih razmišljanj o urejanju podeželskih naselij je obstoječa zasnova oz. tista iz predindustrijske faze razvoja. Proučiti to, spoznati zakonitosti in način ustroja, regionalne posebnosti, ki ob tem nastajajo in ugotovitve prilagoditi potrebam današnjega časa, so pravzaprav osrednje naloge (značilnosti) "avtohtonega" pristopa. Pri tem ne gre za nikakršen "romantizem", temveč za ohranjanje in nadaljevanje principa gradnje in urejanja naselij, ki izhaja iz pokrajinskih značilnosti okolice ter kulturnih in civilizacijskih vrednot posameznega območja.

Vir za spoznavanje tovrstnih elementov je morfologija oziroma morfološka struktura naselja. Potrebno jo je najprej spoznati, če hočemo nadaljevati v istem duhu. To je hkrati osrednji namen raziskave. Spoznati zakonitosti zgradbe naselij, regionalne komponente in variacije njihovega ustroja ter najnovejše spremembe morfološke strukture.

Ali je sploh možno spoznati tako kompleksen in spremenljiv fenomen kot je naselje? Vprašanje se ne zdi povsem upravičeno, odgovor pa toliko bolj jasen. O naseljih vemo hkrati zelo veliko in zelo malo: veliko o posameznih krajih, zgodovinskem razvoju, posameznih zgradbah, malo pa o bistvu naselja, o naselju samem, njegovih civilizacijskih razsežnostih.

V naslednjih poglavjih poskušamo razkrivati tudi te, manj znane plati fenomena naselje, da bi lažje formulirali vprašanja, katerih odgovore je treba ob nadaljnjem urbanističnem urejanju poiskati.

V ozadju razmišljanj je drugačen pristop k nadaljnjemu urejanju naselij in potreba po prenovi. Modna beseda za način revitalizacije ali vsaj olepševanja zapuščenih ali zaradi vdora alohtonih elementov degradiranih naselij? Vračanje k preteklosti, zavest o pomenu kulturne dediščine, nadaljevanje kontinuitete razvoja podeželskih naselij, ...?

Poskus razumevanja zgradbe naselij je podrejen temu cilju. Zavedamo se, da je vračanje k preživetemu nesmiselno in nemogoče, toda prilagajanje omejitvam in upoštevanje prirodnih in družbenih determinant — potreba. ... svoboda je tudi priznavanje nujnost...

1. O NASELJU (in govorici, ki govori očem)

Predmet proučevanja v naši raziskavi je naselje. Zato je prav, da na začetku podamo nekaj izhodišč in omejitev tega sicer širokega pojma.

Kaj je naselje? Odgovora najbrž ni mogoče omejiti na golo, sicer pravilno ugotovitev, da je to prebivališče ljudi,[2] ki je z delitvijo dela postalo še ekonomska (proizvodna) celica družbe. Tudi geografska definicija, da gre za hiše in njim pripadajoče zemljišče (Vrišer 1983, str. 161), razkriva samo eno plat tega fenomena.

Vsebina naselja je tako raznolika in široka, da bi bila definicija, ki bi zajela vse vidike, presplošna in premalo zgovorna (uporabna). Tako lahko v pojmu naselje razločujemo vsaj štiri vidike:

— naselje kot fizična tvorba;
— naselje kot socialna skupnost;
— naselje kot ekonomska enota;
— naselje kot kulturno-civilizacijski fenomen.

Delitev ni sistematična, najbrž bi lahko dodali še kakšen vidik. V nalogi je naselje pojmovano predvsem kot fizična tvorba, torej kot splet hiš, prometnic, dvorišč, trgov. Razmestitev teh elementov in njihova medsebojna razmerja ustvarjajo zgradbo in podobo naselja. Način razmestitve in postavitve teh elementov ni naključen. Tako kot celotno človekovo delovanje vsebujejo tudi naselja princip racionalnosti, reda, podrejenosti nezavednim predstavam o funkcioniranju kozmosa, odvisna pa so še od povsem stvarnih in konkretnih okoliščin. Nekak "ordo coexistendi", ki je tudi sicer značilen za dojemanje (razumevanje) sveta okoli nas.

V zgradbi naselja se ta razmerja kažejo kot prilagajanje naravnim razmeram, torej neposrednemu okolju, s katerim je človek eksistenčno povezan in odvisen, hkrati pa je razmestitev elementov odraz družbenih norm, predstav in vrednot o socialnih razmerjih v družbeni skupnosti. E. Keyser opisuje, kako je gradbena zgodovina mesta (naselja) tesno povezana z gospodarsko in socialno zgodovino; v njej je razviden tudi duhovni nivo prebi valcev, njihova duhovna aktivnost, nadalje njihovo pojmovanje reda oz. organizacije življenja, umetnostni okus, njihova težnja, ohraniti vse staro, ter prizadevanje, ustvarjati novo (Keyser 1978, str. 383).

Nič pretirana ni trditev, da se v morfologiji naselja odražajo vsi dejavniki, vse vsebine, ki so v naselju kakorkoli prisotne in ga kakorkoli sooblikujejo. Zgradbo in obliko naselja "proizvaja" in oblikuje življenje, ki ga naselje živi. Sicer pesnikova metafora "o govorici, ki govori očem",[3] ponazarja tudi vsebino morfologije. Morfologija naselja je zmerom odsev in izraz nečesa. Sama po sebi je nema. Spregovori pa o tistem, kar želimo v zgradbi in obliki razbrati.

[2] "Naselja so hiše njihovih prebivalcev", piše Keyser (Keyser 1978, str. 383).

[3] Iz Dantejevih Vic; povzeto po knjigi V. Breidecker: Florenz oder "Die Rede, die zum Auge spricht." Kunst, Fest und Macht im Ambiente der Stadt. Wilhelm Fink Verlag, München 1990.

Naselje konec koncev ni samo ekonomija ali urbane funkcije, niti sociologija ali socioekonomske značilnosti prebivalstva, niti zgodovina ali likovna umetnost, temveč vse to skupaj in ne nazadnje tudi stavbarstvo, način in umetnost postavljanja bivališč v skladu s stoletnimi izkušnjami, predstavami o življenju v skupnosti in pripadnosti silam, ki uravnavajo celotno življenje.

Naselje je zelo kompleksen pojav, sestavljen iz številnih segmentov, elementov, odnosov med njimi. Povsem naravna je asociacija s "celoto", ali natančneje — s predmetom proučevanja gestalt teorije.

Zakaj omenjamo to povezavo? Gestalt teorija oz. zakonitosti, ki v njej veljajo, služijo kot nekak miselni okvir in metodološka podstat proučevanju celote — naselja. Celota je v tem primeru pojmovana ne kot vsota sestavnih delov, temveč kot nova kategorija,nova kvaliteta, ki izhaja iz povezanosti sestavnih delov. Celota ima posamezne značilnosti elementov, ki jih ti sami nimajo. Posamezna zgradba predstavlja povsem drug pojmovni okvir kakor skupina objektov. Tako sta tudi hiša kot del naselja in naselje kot skupina hiš dva različna vidika (nivoja) sicer istega pojava.

Seveda se postavlja vprašanje, kako proučiti celoto, kakšen je metodološki pristop,ki vodi k spoznavanju celote? Celovitega odgovora na to vprašanje ne zmoremo podati. Vprašanje je tudi,če sploh obstaja. Schirmacher (1978, str. 414) pravi, da je v znanosti pogost pojav, ko proučevani pojav osamimo, iztrgamo iz celote, kateri pripada, in ga proučimo, analiziramo. Takšen pristop je postal zelo razširjen ob razvoju (in dosežkih) naravoslovnih znanosti oz. analitičnem načinu obravnavanja stvari in pojavov, ki se je ob tem uveljavil. Pri takem načinu ostanejo pogosto vezi, odnosi in razmerja med proučenim pojavom in celoto nepojasnjeni, izostanejo. Poznavanje in razumevanje stvari in pojavov se razlikuje od širšega vedenja o stvareh in pojavih. Gre za to, da se v razmišljanju ne omejimo samo na analizo in spoznavanje sestavnih delov, temveč skušamo v celotnem postopku, "pogledu na naselje", videti v prvi vrsti sintezo, skupino zgradb, prometnic in ostalih morfoloških elementov, ki povezani tvorijo zaključeno enoto. V gestalt teoriji smo našli nekaj odgovorov na tako zastavljen pristop k proučevanju naselja.

Proučevanje celote ima značaj občega. Bolj ko je proučevana stvar konkretna, tem manj lahko ugotovitve posplošimo. In obratno: bolj ko je proučevana stvar splošna, abstraktna, manj so ugotovitve konkretne. Na nivo konkretnega jih je potrebno šele prevesti. Prav tako pravi Schirmacher, da gre pri proučevanju celote za spoznavanje pogojev njenega obstoja, njenega bistva in njene strukture (ibid, str. 414), kar nas lahko navaja k proučevanju bolj konkretnih problemov.

Zanimiv pristop k razumevanju naselja, na tem mestu ga samo omenjamo, ponuja gestalt teorija. Eden od temeljev te teorije pravi, da vsaka celota obsega morfološki, fiziognomski in fiziološki (funkcijski) segment. To so pravzaprav različni vidiki istega pojava. Elementi, ki celoto sestavljajo, so deli višjega sistema (morfološki vidik), imajo obliko in s tem vizualni pomen (fiziognomski vidik), hkrati pa omogočajo funkcioniranje celotnega sistema (funkcijski vidik). Posamezni segmenti niso enako pomembni pri vseh sestavnih elementih. Za določen sestavni del je pomembnejši fi-

ziognomski vidik, funkcijski pa je lakho zanemarljiv, nekateri elementi pa so bistveni za funkcioniranje sistema, fiziognomsko pa niso izraziti. Šele s poznavanjem vseh treh segmentov, je vedenje o objektu-celoti zaokroženo. V tem pogledu je poznavanje naselij še zelo pomanjkljivo.

Dejavniki, ki ustvarjajo in oblikujejo naselje

Naselje kot fizična tvorba je samo na zunaj golo ogrodje, njegov ustroj pa nam razkriva raznovrstnost vplivov in povezav med naravo in človekom, med pripadniki socialnih skupnosti in stopnjo kulturno-civilizacijskega razvoja. V zgradbi naselja so združeni ter se različno izražajo številni dejavniki, ki tako ali drugače oblikujejo in usmerjajo človekovo življenje. Schirmacher ugotavlja, da so le-ti tako številni in raznovrstni, da vseh njihovih razsežnosti in pomenov najbrž ne bo mogoče do konca razpoznati, kaj šele razumeti. Možno se je le približati pravemu pomenu (Schirmacher 1988, str. 338).

Če poskušamo ugotoviti, kateri dejavniki oblikujejo fizični vidik naselja, se zdi, da so najpomembnejši:

— prirodne razmere;
— tip hiš;
— socialni elementi;
— kulturni milje;
— čas.

Vpliv prirodnih razmer je več kot očiten. Pravzaprav se skozi naselja kaže način razumevanja in prilagajanja prirodnim omejitvam, ki so v določenem zgodovinskem obdobju pomenile za človeka neobvladljivo oviro, kateri se je bilo potrebno prilagoditi. Ker je človeku narava vir za preživetje, saj iz nje dobiva vse za življenje potrebne reči, so te prirodne omejitve v bistvu način prilagoditve oz. sožitja med človekom in naravo. Značaj te omejitve oz. prilagoditve je dvojen. Po eni strani gre za neposreden vpliv naravnih razmer — npr. na mikropoložaj in zasnovo naselja, na prevladujoči gradbeni material. Druga vrsta teh vplivov je posredna. Klima in relief (v povezavi z drugimi prirodno-geografskimi elementi) oblikujeta določen način življenja, ki je vpleten tudi v način gradnje naselja, stavbno tipologijo in splošen kulturnokrajinski sistem. D. Frey v razpravi o kulturni geografiji ugotavlja, da določenemu življenjskemu prostoru (mišljena so območja planetarnih razsežnosti), odgovarja določen način življenja (Frey 1955, str. 264), ter v nadaljevanju, da s prehajanjem na manjše prirodne enote — pokrajine — postajajo odnosi bolj specifični in manj očitni, vendar so kljub temu stalni (str. 266).

Različnost prirodnih razmer pogojuje torej človekovo produkcijsko usmerjenost, ki prav tako vpliva na morfologijo naselij.

Narava oz. njen vpliv na človeka trajno zaznamuje njegovo delovanje. Ta odnos ni zmeraj enako intenziven, vsaj navidezno ne, različen pa je tudi v mestnih in

podeželskih naseljih. Bolj ko so odnosi med človekom in naravnim okoljem neposredni, večja je povezanost, odvisnost, prilagojenost človekovega delovanja naravnim zakonitostim. D. Komelj govori o tem, kako je položaj naselij poiskan in izbran (Komelj 1965). Poiskan in izbran pa je v prvi vrsti glede na naravne razmere oz. dejavnike, ki varujejo prebivalce pred naravnimi nevšečnostmi — poplavami, burjo, zemeljskimi plazovi, ali pa mu nudijo posebne prednosti — zaščito, bližino različnih površin za kmetovanje, vodni vir. (Ob tem zanemarjamo širše, regionalne pogoje razmestitve naselij, v mislih imamo samo mikropoložaj). Ker so v različnih pokrajinah lokacijski pogoji različni, imajo naselja različen položaj, zasnovo in zgradbo, vendar je ta, kot bomo videli v nadaljevanju, v isti pokrajini podoben.

Vpliv naravnih razmer na naselje se kaže tudi v uporabi materiala za gradnjo hiš. Od gradbenega materiala, pa tudi od tehnike gradnje, je odvisna konstrukcija objekta; to pa je že element, ki oblikuje podobo naselja. Človek je uporabljal tisti gradbeni material, ki mu je bil najbolj pri roki.

Prevladujoči gospodarski dejavnosti je prilagojena ne le zasnova naselja, ampak tudi **tip hiše**. Očitne so razlike med npr. agrarnim in rudarskim naseljem, saj izhajajo iz prilagojenosti "tehnološkemu procesu", ki pogojuje skupaj z ostalimi fizičnimi elementi specifično zasnovo naselja. Posredno potrjuje to tezo tudi razprava S. Ilešiča, kjer govori o povezanosti oblike naselja s sistemom poljske razdelitve (Ilešič 1950, str. 102). Gospodarska usmerjenost naselja se kaže tudi skozi različne socialne navade in socialna obeležja prebivalcev.

Veliko pove tudi razmerje med gospodarsko dejavnostjo in podobo hiše. T.i. furmanska hiša se že po videzu loči od navadne kmečke hiše. Vendar gre pri tem tudi za konvergenco različnih vplivov in dejavnikov, njihovo razmejevanje pa je še neraziskano.

V ozadju tega razmerja je odnos med funkcijo in formo. "Oblika je končni izraz vsebine, globoko korenini v funkcionalnosti", je zapisal arhitekt Marjan Mušič,[4] in dalje "... plod največje funkcionalnosti so hiša in naselja."

Socialni element je prav tako dejavnik fizične podobe naselja. Naselje je tudi socialna kategorija, interesna skupina ljudi. Preveva ga kolektivni duh, ki je rezultat delovanja in sožitja skupine ljudi, nikoli posameznika. Kot tako predstavlja udejanjen kolektivizem, opredmetena socialna razmerja in je rezultat zavestnih in podzavestnih predstav o urejanju človekovih bivališč, o urejanju skupnega življenja določene socialne skupnosti. (Busch-Zantner 1969, str. 33).

Vpliv socialnih elementov na fizični ustroj naselja je dvojen: po eni strani gre za delovanje posameznikov in prebivalcev naselja, ki svoje življenjsko okolje urejajo v skladu s predstavami, duhovnimi vrednotami in principom racionalnosti. Rezultat tega so (bila) "nepisana pravila" o gradnji in postavitvi objektov, urejanju mikroambientov, vzpostavljanju komunikacijskih točk, kot to prikazuje Fister.[5] Drugi del

[4] Mušič M., Arhitektura in čas, 1963, str. 19

[5] Fister 1986, str. 225–240, 265–196

socialnega elementa je izražen v institucijah, ki upravljajo, postavljajo pravila (urbanistične normative) in so nosilci družbene moči in oblasti. Vpliv teh družbenih mehanizmov je opazen v organizaciji in delovanju javnih ustanov, v delih, ki so pomembna za celotno naselje, v namestitvi in ureditvi javnih zgradb.

Posebno obliko socialnih razmerij predstavljajo družbene norme kot del nekega kulturnega območja oz. **kulturnega miljeja**. Pojem kulturni milje nam pomeni sklop dejavnikov — prirodnih, socialnih, gospodarskih in kulturnih, ki oblikujejo način življenja, miselni in duhovni svet določenega območja.[6] Nastaja ob prepletanju, medsebojnem oplajanju in prilagajanju vseh dejavnikov, ki kakorkoli prispevajo k oblikovanju načina življenja določene družbene skupnosti.

Sam pojem je najbrž zgodovinska kategorija, saj je pogoj za nastanek določena inertnost družbene skupnosti, zaprtost v regionalne okvire njenega delovanja ter soroden kulturno-zgodovinski razvoj. Nikakor pa ne moremo spregledati še zmeraj živih ostankov preteklosti, ki se kot del tradicije in kulturnega izročila ohranjajo in prenašajo prihodnjim rodovom. Med te sodijo tudi naselja, pa sistem izrabe zemljišč oz. kulturna pokrajina, arhitektura, sentiment.

"Tako kot so naselja nastala iz političnih, socialnih, gospodarskih, kulturnih potreb posameznih narodov, nosijo tudi lasten pečat kulture, družbenih vrednot ... To je opazno pri agrarnih naseljih, pri mestih pa še toliko bolj ..." (Schwarz 1986).

Iz raziskav številnih avtorjev, ki so se posredno ukvarjali z naselji, izhaja shema delovanja, ki je približno taka; nanaša se samo na agrarna naselja: naravne razmere določajo prevladujočo gospodarsko dejavnost, ta pa v določeni meri oblikuje organizacijo in funkcioniranje življenja. Prevladujoči gospodarski dejavnosti in prirodnim razmeram je prilagojeno naselje (fizični elementi naselja). Gospodarska dejavnost se razvija v odvisnosti od naravnih razmer, ker pa te nudijo različne možnosti razvoja, tudi od stopnje kulturno-tehničnega razvoja skupnosti. Umetnost in kultura (v širšem pomenu besede) sta posledica ustvarjalnosti posameznika in družbe, ter izhajata iz naravnega, gospodarskega in socialnega okolja (Frey 1955, Krenzlin 1955, Busch-Zantner 1969). Naselja in njihova fizična sestava so člen v tej verigi, hkrati pa proizvod. Omenili smo že, da so naselja opredmetena stvarnost socialnih odnosov, duhovnih vrednot, gospodarskih dejavnosti in pokrajinskih okoliščin, vse to pa so dejavniki, ki ustvarjajo kulturni milje. Navidez pretirana trditev A. Krenzlina, ki pravi, da sta zgradba in oblika naselij primarno etnično-kulturni proizvod (Krenzlin 1955, str. 12), je v tem kontekstu povsem razumljiva.

Ob tem je pomembno upoštevati še svojevrstno metodološko vrzel — red velikosti obravnavanega pojava. Celotna stvarnost ni razslojena le horizontalno, temveč tudi vertikalno. V tej slojevitosti predmetov in pojmov se izraža odnos med splošnim, občim in posebnim, konkretnim. Bolj ko je ugotovitev splošno veljavna, manj je prevedljiva na konkretne razmere. Povezava sicer obstaja, vendar z določenim številom vmesnih faz, dopolnitev, asociacij, preslikav in obratno: bolj kot je ugoto-

[6] Spomnimo se "genre de vie" Vidal de la Blacha

vitev konkretna, več posploševanja je potrebno, da jo lahko sprejmemo kot splošno veljavno.[7]

Pojem kulturni milje je abstraktna kategorija, ki odgovarja sferi občega. Z njim ni mogoče ugotavljati in razlagati konkretnih primerov ali razlik med njimi, za razumevanje regionalnih razlik v zgradbi in obliki naselij pa je bistven, nepogrešljiv.

Naslednji dejavnik, ki je pomemben za naselje kot fizično tvorbo, je **čas**. Že doslej se je pokazalo, da sta zgradba in oblika rezultat medsebojnega učinkovanja dejavnikov, ki imajo tudi svojo časovno dimenzijo. "Spreminjanje je edina stalnica tega sveta", se glasi znana krilatica. Spreminja se razmerje med naravo in človekom, spreminjajo se socialna razmerja in odnosi znotraj njih, izpopolnjujejo se gospodarske dejavnosti. Proces spreminjanja in nastajanja novega poteka od ... nastanka vesolja (?).

B. Roberts zato govori o anatomiji morfologije, kjer razkriva različne plasti ustroja naselja — od njegovega nastanka, do današnje, zadnje faze, ki je končni proizvod procesa razvoja in spreminjanja (Roberts 1987, str. 22) Čas je torej kategorija, ki v fizični strukturi naselja zaznamuje določene faze razvoja. Več ko je teh faz, bolj je naselje heterogeno, več je bilo dejavnikov, ki so oblikovali njegovo zgradbo.

Dejavnike, ki oblikujejo naselje, je med seboj skoraj nemogoče natančno razločiti in razmejiti. Vprašanje je tudi, če so zajeti res vsi najpomembnejši. E. Wirth navaja ugotovitev T. Parsonsa, ki med geografsko relevantne faktorje prišteva še pravni sistem, gospodarsko organiziranost, norme obnašanja (Wirth 1978, str. 232), kar se zdi v primeru naselij oz. fizične zgradbe upravičeno. Istočasno pa obstaja sum, da je učinek teh dejavnikov zelo posreden in zato slabo razpoznaven. Sicer pa, po mnenju E. Wirtha, en dejavnik oz. determinanta ni dovolj, da se sproži proces ter vzpostavi novo stanje. Potrebno je skupno in sočasno delovanje vseh dejavnikov, determinant (Wirth 1979, str. 231 in 304). Ker pa je predmet naše raziskave zgradba naselja, ne pa dejavniki, ki zgradbo vzpostavljajo, je zato tovrstna nedorečenost manj pomembna.

Pomembna pa je ugotovitev N. Hartmanna, ki pravi, da v naravi ne obstoja nikakršen glavni vzrok, prapočelo, ki bi pogojeval reakcije drugih, delnih vzrokov. "Kar v življenju prepoznavamo kot vzrok (izvor), je v resnici samo del mehanizma, ki poganja razvoj." (Hartmann 1950, str. 10). Ta gibalna sila je rezultanta kombinacij in prekrivanj številnih procesov, elementov, faktorjev.

[7] Vprašanje, kaj je obče in kaj posebno — ali se prvo nanaša samo na planetarne razsežnosti pojava, drugo pa samo na lokalne, otipljive, stvarne — je v bistvu nerazrešljivo. Gre namreč za dinamično, dialektično razmerje, ki je razrešljivo ob vsakem primeru posebej. Zahn razlaga, kako se ob razkrivanju odnosa med občim in posebnim, raznolikost obravnavanega fenomena (pojava) zreducira na nivo enote (— z zaključeno vsebino), kar sploh omogoča razumevanje in proučevanje. Razkrivanje tega razmerja pa se izpričuje kot zakon, princip, kategorija — strukturni pojem, skratka. Le-ta je toliko bolj jasen in razumljiv, kolikor bolj je razjasnjen sam predmet proučevanja oz. njegova narava (HpG, str. 323).

Ta misel postavlja problem geografskega determinizma, ki je v ozadju tega pisanja ves čas prisoten, v drugačno luč. Pri determinizmu gre za poveličevanje enega (geografskega) faktorja napram drugim. Napaka je v interpretaciji rezultatov ter sistemu vrednotenja. Poanta geografskega determinizma je torej v tolmačenju pojava, ne pa v njegovem poznavanju.

Nekritično bi bilo razmerje med človekom in naravo vseskozi obravnavati kot enakovredno in nespremenljivo. Človek je del narave, v vseh pogledih vpet in povezan z naravnimi zakonitostmi. Istočasno pa vso človekovo delovanje ni prostorsko relevantno oz. postaja upoštevanje naravnih zakonitosti bolj in bolj posredno. S tem se človek v svojem delovanju oddaljuje od narave.

Mnenja sem, da so apriorne razsodbe o geografskem determinizmu prav tako deterministične. Šele ob obravnavi konkretnega primera je možno spoznati odnos med naravo in človekom. In jasno je, da je glede na vsebino dela včasih primarna narava, včasih pa človek. V tem, dialektičnem duhu presojam naselja, njihovo povezanost z naravo in družbeno pogojenost.

Naselje kot fizična tvorba je, kot smo videli, rezultat različnih dejavnikov, ki se med seboj prepletajo in dopolnjujejo. Rezultat tega součinkovanja ima neko vsebino, sporočilo, ki ga moramo znati razbrati. Tovrstna zmožnost se povezuje s smotrom našega dela oz. z izborom ciljev, ki si jih pri tem zastavljamo. Cilje si seveda postavljamo sami, to niso dane kategorije. Med obstoječim in tistim, kar nam predstavlja cilj, ni nobene logične povezave. Potem ko cilj dosežemo, je pred nami zopet praznina, ki jo osmislimo z novim ciljem.

Pri obravnavanju nekega pojava razbiramo v njem tisto, kar smo si zastavili kot cilj, kar želimo izvedeti. Izmed številnih spoznanj, ki jih lahko dobimo iz fizične zgradbe naselij, naj omenim samo nekatere:

— Odnos do narave; že prej smo govorili o vplivu naravnih razmer na naselje. Rezultat tega prilagajanja je v fizični zgradbi naselij dobro viden. "Že izbor lokacije kaže na odnos do pokrajine in naravnih razmer." (Frey 1955, str. 307) Nadalje postavitev objektov, zasnova naselja, izbor gradiva, klimatskim razmaram prilagojena stavbna konstrukcija, vse to kaže na sožitje, pretehtan odnos človeka do narave. To niso samo prvine pozitivne tradicije, ki bi jo kazalo ohranjati zaradi spoštljivega odnosa do kulturne dediščine, ampak tudi in predvsem vir spoznanj za bodoče urejanje naselij.
— Iz razmestitve fizičnih elementov naselja in njihovih medsebojnih odnosov si lahko ustvarimo predstavo o duhovnih in družbenih vrednotah, po katerih so ljudje nekoč urejali svoja bivališča. Osrednji položaj cerkve in drugih javnih ustanov ter velikokrat jasno razvidna socialno homogena območja, nas opozarjajo na družbeno razslojenost, nosilce moči in oblike izkazovanja družbene pomembnosti.
— Nenazadnje je iz zgradbe naselja moč razbrati razvojne faze in predvsem logiko prostorskega razvoja, rdečo nit, ki ni pomembna le za razumevanje preteklosti, temveč nakazuje tudi smer v prihodnost.

— Preko elementov fizične zgradbe dobimo vpogled v ustroj in zgradbo naselja. Te ne predstavljajo samo elementi — hiše, prometnice, nepozidane površine, ampak tudi način medsebojnega povezovanja ter smoter, globlji vzrok takih povezav.

Ob koncu uvodnega dela še pojasnilo o predmetu obravnave. Doslej smo govorili samo o naseljih in ne o vaseh ali mestih. Razlog niso samo terminološke zadrege glede tega kaj je vas in kdaj se začne mesto. Vzrok je povsem vsebinske narave. Menimo namreč, da razlika med mestom in vasjo kot fizično tvorbo ni niti približno tako velika kot je v socialnem ali funkcijskem pogledu. Resda so v mestu hiše večje, mogočnejše, grajene v različnih arhitekturnih slogih, ulice so širše, prilagojene oblikam in gostoti prometa. Toda to so razlike, ki ne vzpostavljajo zgradbe naselij, temveč so le posledica določene stopnje razvoja in družbeno-ekonomske usmerjenosti. Upravne zgradbe so tudi v vaseh, le da so skromnejše, središče ima tudi vas, le da ni tako veličastno in razkošno. Zasnova, arhetip organiziranja naselja pa je v bistvu potekala po istih pravilih, istih smernicah. Skoraj nemogoče je, da bi nekdanji človek gradil mesto z drugačnimi merili kot vas. Kot navaja J. Makarovič, so bile prvotne naselbinske oblike povezane s shranjevanjem umrlih. Kasneje so z delitvijo dela, razvojem kmetovanja in trgovine začele nastajati stalne naselbine. In šele dosti kasneje, torej po več tisoč letih, je prišlo do razdelitve naselij — ena so obdržala prvotno obliko (kot bivališča poljedelcev in lovcev), druga pa so se razvila v središča vladajočega sloja, obrtnikov. (Makarovič 1986, str. 225).

Mesto je nastalo šele na določeni stopnji razvoja civilizacije in sicer v fazi delitve dela, pojava lastnine, obrti, trgovine, vladajočega sloja. Ta vidik razvoja civilizacije oz. zgodovine mest poudarja predvsem ekonomske in kulturne premike, ki so kasneje pogojevali drugačen način gradnje, torej fizično podobo naselij. L. Mumford ugotavlja, da preobrazba vasi v mesto ni bila navadna sprememba obsega in stopnje, čeprav sta vplivala oba ta dejavnika, temveč je bila predvsem sprememba v usmeritvi in namenu, ki sta se kazala v novem tipu organizacije (Mumford 1969, str. 84). In dalje, "vse embrionalne strukture mesta so obstajale že v vasi. Hiša, oltar, vodnjak, javna pot, agora (javni prostor) so našli svojo prvo podobo na vasi, njihovo nadaljnje dopolnjevanje in organsko razčlenjevanje pa se je nadaljevalo v bolj zapleteni strukturi mesta." (ibid., str. 31).

Večja raznovrstnost fizične zgradbe mesta in mogočnost njenih oblik je posledica koncentracije dejavnosti — ekonomske, politične in upravljalne, kulturne in civilizacijske. Ta civilizacijski razvoj je nato povratno vplival na fizično tvorbo in podobo ostalih naselij — vasi, trgov, postojank. Principi gradnje pa so znotraj kulturnega miljeja v glavnem isti. Vas se je gradila po istih principih in načelih — seveda prilagojena velikosti, produkcijski usmerjenosti in prirodnim razmeram — kot mesto. Takšen razvoj potrjujejo tudi ugotovitve M. Webra, ki pravi, da so naselja rezultat povezovanja in združevanja ljudi (Weber 1921, str. 42), ter da je v kulturi izgradnje in organiziranja mest veliko arhaičnega, mističnega, simbolnega, torej nezavednega izražanja človekove duhovnosti. Nemogoče si je predstavljati, da bi ti notranji vzgibi bili v mestu drugačni kot na vasi (glej tudi Mumford 1969, str. 130).

Principi gradnje naselij — vasi in mest — so vsaj v korenu isti. To pojasnjujemo zato, da bi opravičili uporabo tiste literature, ki se bolj nanaša na mestna naselja kakor vaška. Hkrati želimo pokazati, da imata mesto in vas več skupnega, kot jima običajno pripisujemo (tudi v geografiji).

Pojma "mesto" in "vas" imata močan sociološki naboj, kar pa je pri razglabljanju o morfologiji oz. fizični strukturi pravzaprav manj pomembno. Zato uporabljamo nevtralnejši termin "naselje", pojem "vas" pa samo izjemoma, kadar želimo poudariti socialno vsebino agrarnih naselij.

2. O MORFOLOGIJI SPLOŠNO

Morfologija sloni na prepričanju, da se vse, kar obstaja, želi nakazati, pokazati, biti videno. Od najmanjšega fizičnega in kemičnega elementa do duhovnih izjav človeka lahko sledimo temu osnovnemu principu.

(J.W. Goethe)

Morfologija je veda o zgradbi in obliki. Predmet proučevanja je vse, kar je vidno in čutno dojemljivo.[8] Goethe, ki je prvi uvedel ta pojem v znanstveni besednjak, je v morfologiji videl možnost primerjave zgradbe in oblike organizmov.[9] Pripisoval ji je možnosti razkrivanja občih zakonitosti, po katerih je zgrajena organska in anorganska narava. Morfologija je način razumevanja zgradbe, bistva in ustroja stvari. Pokazati želi notranje sile, vzgibe, ki neko stvar vzpostavljajo in ji dajejo določeno obliko (HPW st 201–202).

Nekoliko širše je vsebino morfologije zastavil F. Zwicky. Po njegovem mnenju gre za poglabljanje vedenja o bistvu in spreminjanju materialnih in duhovnih struktur in njihovi medsebojni povezanosti (Zwicky 1989, str. 55).

Morfologija je, vsaj izvorno, splošna in zato tudi (dokaj) abstraktna, blizu filozofiji ali vsaj filozofskim izhodiščem posameznih znanosti. Morfologija ne opisuje, temveč razlaga zakonitosti ustroja, zgradbe, oblike.

Splošni principi, zakonitosti, ki jih je formuliral že Goethe, pomenijo "aksiome", osnovna spoznanja o strukturi stvari. Veljavni in uporabni so tudi pri proučevanju naselij.

Kot geografski termin se morfologija povezuje z naseljem kot fizično tvorbo oz. s fizičnimi elementi, ki sestavljajo naselje. Morfologija naselij pomeni torej njihovo zgradbo in obliko. Poskusimo si nekoliko razjasniti ta dva ključna pojma.

Beseda **"zgradba"** pomeni sestav neke stvari ali pojava. Poudarek je na elementih, ki sestavljajo obravnavan pojav, ter na celoti kot rezultatu sestavnih delov, elementov. Poleg besede zgradba se pogosto uporablja pojem struktura. Uporabljamo ga v dveh pomenih: (HpG, geslo struktura, str. 1431)

— kadar gre za odnose in razmerja med sestavinami, za lastnosti teh razmerij;
— kadar gre za zakonitosti in način povezovanja elementov v celoto.

Druga definicija pojma "struktura" izpostavlja naslednje: (po Wittkau 1992, str. 9)
— zvezo elementov, v kateri so odnosi med njimi prav tako pomembni, kot elementi sami;

[8] Über die möglichkeit und den Begriff einer Allgemeinen Morphologie (K.L. Wolf 1967, str. 413)

[9] Sämtliche Werke, str. 854; k besedi organizmov je potrebno pojasniti, da se Goethejeve morfološke razprave nanašajo predvsem na metamorfoze rastlin. Kasneje se je pojem iz naravoslovja razširil še v družboslovne vede.

— elementi in odnosi med njimi tvorijo zaključeno celoto;
— pojem je orientiran navznoter, ne navzven; predstavlja nekakšno ogrodje pojava.

V splošnem gre za ugotavljanje (potrjevanje) funkcije elementov in odnosov med členi obravnavane celote. Vendar ne z analizo posameznega elementa ali dela celote, temveč preko celote razmerij.

Očitno je tudi, da govorimo o strukturi, kadar imamo opraviti s celoto, ki ima lastno pojavno obliko in značilnosti, ki pa je obenem sestavljena iz posameznih elementov ter njihovih medsebojnih razmerij. Ti elementi so lahko prav tako celote same, se pojavljajo samostojno, čeprav ji hkrati tudi pripadajo in jo gradijo.

Asociacija med naseljem in strukturo je zelo neposredna. Tudi naselje je celota, sestavljena iz številnih elementov; odnosi med elementi, pa tudi elementi sami, tvorijo obliko naselja oz. podobo.

Ko govorimo o zgradbi, strukturi, se posredno ukvarjamo tudi z elementi, ki jo sestavljajo. Seveda lahko tudi posamezen element pojmujemo kot celoto, strukturo, vendar ob tem prehajamo že na drugi nivo obravnave, ter se oddaljujemo od osrednje teme predmeta proučevanja. Elemente je zato potrebno obravnavati zmeraj kot dele celote, ki ji pripadajo. H. Gebhard pravi, da je analiza posameznih elementov možna (dopustna) samo za potrditev povezav in odnosov med elementi določene celote ter za korekcijo ugotovitev o značilnostih celote, nikakor pa ne more biti analiza elementa izhodišče za spoznavanje celote (Gebhard 1975, str. 48). Prvotni pomen besede element je "črka". Tako kot iz posamezne črke ni mogoče razbrati pomena besede, kaj šele vsebine stavka, tako iz poznavanja elementa ni mogoče razumeti in spoznati celote.

Iz obravnavane celote izstopajo samo tiste lastnosti elementov, katere posedujejo samo kot deli te celote, oziroma so zanjo najbolj bistveni (Schirmacher 1978, str. 13).

Poleg tega vsi elementi niso enakovredni deli celote. Nekateri izstopajo, so takoj vidni in razpoznavni, položaj in pomen drugih pa sta lahko bolj prikrita (Schirmacher 1975, str. 13).[10] Nedvomno obstaja neka hierarhija med elementi celote. In bolj kot je posamezen element bistven za celoto, toliko pomembnejši je sam po sebi. Razmerje do celote določa njegov položaj na hierarhični lestvici.

H. Gebhard ugotavlja, da so elementi, ki v strukturi nastopajo v večjem številu (npr. hiše), razmeroma enotni in da je število istih elementov neke celote v obratnem sorazmerju z njihovo posebno obliko, pa tudi lokacijo in s tem pomembnostjo (Gebhard 1969, str. 23).

Tipični oz. najpogostejši element je običajno prilagodljiv, kompatibilen v številnih položajih, odnosih, razmerjih. Čim bolj vsestransko prilagodljiv je element — čim več je možnosti za njegovo povezovanje z drugimi elementi v strukturi, toliko bolj zmogljiva — oblikovno in likovno pestra je struktura.

[10] O neenakovrednem položaju elementov pri obravnavi določenega pojava govori tudi K. Wolf (Wolf 1989)

Večje ko je število členov neke celote, bolj so odnosi med njimi tipizirani, poenoteni, običajni. Število osnovnih elementov je torej v obratnem razmerju z njihovim pomenom — več jih je, manjši je njihov pomen.[11] In manj ko je istih elementov, bolj pomembni so (npr. središče naselja!).

Drugi del morfologije predstavlja **oblika**. Treba je poudariti, da sta zgradba in oblika povsem enakovredna dela morfologije, da se dopolnjujeta in da ni enega brez drugega. Kadar govorimo o zgradbi naselja se s tem pojmom povezuje še oblika. In kadar je govora o obliki, formi, se ta zmeraj nanaša na elemente, sestavne dele celote ali celoto samo. Tudi v tem primeru gre, podobno kot s posebnim in splošnim, za dialektično razmerje, ki v celoti ni razrešljivo. Pojasnimo ga lahko samo ob konkretnem primeru in za omejeno fazo razvoja, gibanja (HpG, str. 460).

V zvezi z obliko se pojavlja tudi pojem fiziognomija, ki pomeni videz, podobo nečesa (po SSKJ, str. 635).[12] Razlika med morfologijo in fiziognomijo je po našem mnenju ta, da prva pomeni obliko zgradbe npr. naselja, druga pa zgradbo oblike istega pojava. Razlika je torej v objektu in načinu gledanja na (isti) pojav. To je tudi vzrok, da se v naši raziskavi bolj ukvarjamo z zgradbo (t.j. morfologijo) naselja. Menimo, da je proučevanje oblike naselja domena drugih strok.[13]

Pojem oblika pomeni zunanji videz neke stvari. Je "čista kategorija" (HpG, str. 461), brez kakršnekoli opredelitve do njene vsebine ali nje same.[14] Kadar ima oblika določnejši pomen ali neko vrednostno sodbo, govorimo o izrazu. Oblika naselja sama po sebi še ničesar ne pomeni, kadar pa govorimo o obliki kot o izrazu, mislimo na dominantnost, harmoničnost, monumentalnost... Pojem oblika se ne nanaša na celoto stvari, temveč samo na določen del — tisti, ki je za razpoznavanje celote v konkretnem primeru najodločilnejši (HpG, str. 445)[15]. V splošnem velja, da zgradba v povezavi s funkcijo določa obliko (PW, str. 409, 412). Že vzpostavljena oblika pa pridobi določeno inertnost, samostojnost, tako da je za spremembo oblike potrebna kvalitetna, temeljita sprememba zgradbe ali vsebine stvari. O tem govorijo tudi naslednje zakonitosti: (povzeto po HWP, str. 547)

1. Oblika ima značilnosti, ki jih njeni sestavni deli nimajo. Sestavni deli oblike — posameznosti spreminjajo, pridobivajo ali izgubljajo značilnosti, če:

— se obliki priključi nov del;
— iz oblike izpade del;

[11] Pri tem je mišljena raznovrstnost elementov, ne pa številčnost posameznega elementa.

[12] Ilešič govori o "morfološko-fiziognomskem kriteriju" (v Geographica Slovenica št. 10, Ljubljana 1979)

[13] Ob tem še pojasnilo, da v vsaki celoti lahko razlikujemo tri segmente, oziroma vidike proučevanja: poleg morfološkega in fiziognomskega obstaja še fiziološki. (HWP str. 965).

[14] V filozofskem besednjaku se uporablja pojem "forma".

[15] In je vsakič lahko drugačen. Odvisno pač od "vsebine" in "namena" kaj hočemo v obliki razbrati, videti. Če torej govorimo o obliki naselja v pokrajini, imamo v mislih samo elemente (obliko), ki vzpostavljajo opazovano razmerje.

— se spremeni mesto in položaj delca v obliki;
— oblika iz ene preide v drugo.

Ob tem je potrebno poudariti, da sestavni del oblike ni element v smislu psihološkega atomizma — posamezen del oblike naselja ni nujno tudi del, element, zgradbe naselja! (npr. rob, stik med pozidanim in nepozidanim območjem).

2. Ob razpadu določene oblike se vzpostavi nova.

3. To je možno zaradi dinamičnih povezav in sestavljenosti oblike, kjer se sestavni deli navznoter vedno vzpostavijo kot nova celota, zgradba in oblika.[16]

Oblika se v prostorskem in časovnem razvoju vedno spreminja. "Spreminjanje oblike se povezuje s spreminjanjem zgradbe." (Goethe 1987, str. 413)

Morfologija, kot smo jo predstavili, predstavlja metodološko podstat in miselni okvir za proučevanje fizične strukture naselja. V tem je pravzaprav bistvo nomotetičnega pristopa in, po našem mnenju, pot (način) za proučevanje celote. Zakonitosti, ki veljajo za celoto, je potrebno prevesti, umestiti in razbrati v zgradbi in obliki naselja.[17]

MORFOLOGIJA NASELJA IN MORFOLOŠKA STRUKTURA (METODOLOŠKI VIDIK RAZISKAVE)

Naselje kot fizično tvorbo sestavljajo zgradbe, prometnice, drevesa. Tim. morfološki elementi so med seboj povezani in šele taki tvorijo naselje. Vsak element ima določeno obliko, prav tako tudi odnosi med elementi in celota vseh sestavnih delov. Morfologija naselja je torej splet elementov ter njihovih oblik.[18]

Odnos med sestavinami nakazuje neki smoter oz. neki globlji razlog (princip) povezanosti. V zgradbi (strukturi), ki jo sestavlja več elementov, so posamezni odnosi (torej tudi smotri) med seboj združeni in prepleteni v obči smoter, smoter višjega ranga. V tem smislu lahko enačimo pojem "struktura" s pojmom "smoter smotrov" (HpG, str. 1437).

Princip reda ali urejenosti ni zmerom razpoznaven. Posebno, če ga odkrivamo v stvareh, ki so nastajale v preteklosti. Vsako zgodovinsko obdobje, celo vsaka socialna skupina ima lastne predstave o pojmu "red". Čeprav pa je, po drugi strani, možno princip vsaj v obrisih odkriti, izluščiti ter ga ustrezno interpretirati.

Prestavimo ta abstraktna in teoretska razmišljanja na naselja oz. morfološko strukturo. Elementi celote so med seboj povezani, kažejo nek odnos, ki ga označuje

[16] Podobno spoznanje o samoregulaciji navaja tudi Johnson 1986, str. 100

[17] Tudi to je eden od načinov znanstvenoraziskovalnega dela. Znanost oz. njen predmet proučevanja sta namreč univerzalna.

[18] Elementi morfologije naselja so vse stvari in pojavi, območja in okoliščine, ki sestavljajo in predstavljajo naselje.

določen smoter. Sestavni deli naselja so torej med seboj povezani z vodilno idejo, temeljnim principom. Princip urejenosti (reda), ki se kaže kot odnos med posameznimi elementi, lahko po našem mnenju iščemo v:

— duhovnih vrednotah;
— načinu življenja;
— družbenih ustanovah, ki imajo vlogo urejanja in organiziranja življenja družbe (pravni, lastniški, proizvodni, finančni sistem).

Znotraj načina življenja zavzema posebno mesto narava, ki je človeku osnovni pogoj in okvir njegovega življenja in preživetja. Princip podrejanja in prilagajanja naravnim razmeram je vpleten tudi v način izgradnje naselij. Duhovne vrednote pa se kažejo v kulturnem miljeju in v načinu funkcioniranja in organiziranja socialne skupine, kateri je naselje življenjski prostor. Spoznavanje zgradbe in oblike naselja ne more obiti poznavanja socialne skupine, ki morfologijo pravzaprav ustvarja, ter narave, ki predstavlja materialni okvir za človekovo delovanje.

Problem proučevanja morfologije naselij je v proučevanju oz. spoznavanju celote. Gre za povsem filozofsko in metodološko vprašanje, ki nima zadovoljivega odgovora. Osnovni problem je namreč v odnosu med celoto in sestavnimi deli. Posamezni sestavni del lahko spoznamo samo kot del celote, katere del je, celoto pa iz posameznih elementov, ki jo sestavljajo; postavljeni smo v nekakšen zaključen krog, v katerem ni oprijemljivega začetka, niti konca (Acham 1990, str. 20). Spoznavanje naselja je torej možno le preko elementov, ki ga tvorijo, elemente pa le kot dele naselja-celote. Celote tudi ni mogoče ponazoriti samo z enim modelom, ker je to strukturni pojem, ki se pri različnem zornem kotu kaže drugače. Tako je predmet proučevanja lahko vedno samo del celote.

V nadaljevanju je zato potrebno obravnavati dvoje bistvenih vprašanj:

1. Kaj proučevati, da bo rezultat proučevanja morfologija naselja; torej proučevanju določiti vsebino (doslej smo govorili samo o predmetu proučevanja); ter

2. pojasniti pojem morfološka struktura.

Morfologija naselja pomeni njegovo zgradbo in obliko, oz. določneje, morfologija naselja predstavlja elemente, odnose med njimi, oblike teh odnosov ter oblike elementov. Vsebina teh odnosov ter zakonitosti povezav med njimi, kot tudi vsebina elementov, iz pojma morfologija (zgradba in oblika) ni razvidna. Izvemo samo, da gre za neko celoto, sestavljeno iz elementov, sestavnih delov, ti pa so med seboj v določenih odnosih, ki prav tako določajo in predstavljajo značilnosti morfologije. Vsebino zgradbe in oblike je potrebno šele opredeliti, jo razpoznati in interpretirati.

Za zgradbo (strukturo) je značilno, da je v prvi vrsti celota, šele v drugem planu so elementi in odnosi,ki jo sestavljajo, tvorijo. K temu dodaja Schirmacher (Schirmacher 1988, str. 149), da je funkcijo in pomen elementa določene celote potrebno spoznati in utemeljiti iz analize celote, ne pa iz analize in proučevanja sestavnih delov (podobno tudi Gebhard 1975; str. 47–48). Do opredelitve vsebine pa pridemo s poznavanjem značilnosti sestavnih delov (morfoloških elementov) in odnosov med

njimi ter s poznavanjem celote same. Vsebino določa v prvi vrsti namen. Od cilja raziskave je torej odvisna vsebina in temu je prilagojen tudi delovni postopek in metoda dela. Seveda namen še ni vsebina. Je samo usmerjenost raziskovalne pozornosti in okvir raziskovalnega dela. Namen se tesno povezuje s sredstvom, t.j. metodo dela (HpG str. 1818, geslo smoter). Brez ustrezne metode (sredstva), namena ni mogoče doseči oz. izpolniti. Namen in sredstvo sta torej medsebojno tesno povezani kategoriji. Metoda, s katero izpolnimo namen oz. dosežemo cilj, izhaja iz zakonitosti zgradbe in značaja pojava, ki ga proučujemo. Izbor metode ni nikoli aprioristične, temveč sloni na izkušnji. Zato je toliko pomembnejši ustrezen izbor sredstva, ki mora izhajati iz značilnosti predmeta obravnave in iz namena dela.[19]

S tem smo naše razmišljanje pripeljali blizu znanega Platonovega vprašanja: "Kako naj vemo, kaj iščemo, dokler tega nismo našli?", ko se navidezna brezizhodnost sprevrže v deskripcijo in s tem v spremembo sredstva in namena. Menimo, da je rešitev te dileme v vzpostavitvi nove kvalitete (kar rešitev problema po svojem bistvu nedvomno je) in upoštevanju dejstva, da z iskanjem ustreznega odgovora polje našega proučevanja zožujemo, rešitev pa je že sama po sebi širša od postavitve problema. Poleg tega pravilna definicija problema že predpostavlja njegovo rešitev, ki jo v postopku preverjanja potrdimo ali ovržemo.

Namen našega proučevanja so regionalne značilnosti in regionalne razlike v morfologiji agrarnih naselij, o čemer smo že govorili v uvodnem poglavju. Zato morfologijo naselja — njegovo zgradbo in obliko — pojmujemo kot sklop fizičnih elementov in njihovih odnosov, ki skupaj tvorijo opredmeteno in vidno stvarnost, ki jo imenujemo naselje. V središču pozornosti je torej naselje kot splet in kombinacija fizičnih oblik in elementov.

Glede sredstev (relevantnih elementov), ki bi jih uporabili pri proučevanju, smo med številnimi elementi, ki vplivajo na morfologijo naselja, iskali tiste, ki so regionalno različni. Med prevladujočo gospodarsko dejavnostjo, socialnimi elementi, funkcijo naselja, kulturnim miljejem in prirodnimi razmerami smo izbrali zadnja dva. Za ostale dejavnike menimo, da so glede regionalnih razlik premalo selektivni in (v fizični zgradbi naselja) premalo izraziti.

S tem pa še nismo odgovorili na vprašanje, postavljeno na začetku; kaj proučevati, da bo rezultat morfologija naselja, ali drugače, kaj analizirati, da bomo dobili vpogled v morfologijo naselja.

Pojem analiza pomeni razčlenjevanje nekega dejstva na sestavne dele. Je torej postopek, način dela, sredstvo, s katerim skušamo doseči (izpolniti) namen dela. Povsem jasno je, da analiza sama po sebi ni možna. Potrebujemo vsaj objekt, ki ga analiziramo, razpolagati pa moramo tudi z vprašanji, na katera bomo ob analizi poskušali odgovoriti. Analiza kot tehnika dela je smiselna šele takrat, ko vemo, kaj lahko z analizo spoznamo, ko znamo oblikovati vprašanja. Težišče analize se tako prenaša na jasno definiran namen raziskave ter dobro poznavanje problema, ki ga

[19] Glej tudi Seiffert 1991, str. 129–132/II

obravnavamo. Vprašanja, na katera bomo z analizo poskušali odgovoriti, izhajajo iz obravnavanega problema, saj je problem v bistvu modificirano vprašanje, povezano z namenom raziskave (HpG, str. 1140, geslo problem).

Omenim naj še spoznanje, da vprašanja resda izhajajo iz namena (čim bolje poznamo namen, vsebino naloge, tem natančnejša bodo), vendar si vprašanja izbere in zastavi raziskovalec sam! Pač glede na vsebino naloge. Poznati mora tudi način, sredstvo (re- levantne elemente in njihovo naravo), s katerimi bo na vprašanja odgovoril (HpG, str. 1141)[20].

Naj na kratko povzamem; vprašanja v obravnavani nalogi se nanašajo predvsem na regionalne razlike v morfologiji naselij. Ugotoviti je potrebno, v čem se zgradba in oblika naselij razlikuje, ter razlike pojasniti. Nakazali smo že, da se morfologija naselij iz različnih pokrajin loči po različnih kombinacijah in odnosih med morfološkimi elementi. Potrebno je torej spoznati mnogovrstnost kombinacij, ugotoviti njihove značilnosti, razmestitev elementov, odnose med njimi. Pri tem izhajamo iz naselja kot fizične tvorbe in morfoloških elementov, ki naselje tvorijo. To pa so objekti, prometnice, trgi, topografski položaj in deli naravnega okolja.

Omeniti je potrebno še nekaj: vsaka celota je več kot samo vsota sestavnih delov. Je še neka nova kategorija, pomenska celovitost, ki je samo s pragmatičnim mišljenjem in pragmatičnimi metodami ni mogoče opredeliti. Celota je vsota sestavnih delov, poleg tega pa še neka nedefinirana kategorija. Ali kot pravi F. Weinhandl: "Razumevanje realnosti kot zgolj 'atomistične' in 'mehanistične' vsote elementov sodi v napačno poenostavljanje." (Weinhandl 1967, str. 5) Obstaja torej še neka neopredeljiva kategorija, ki jo sicer dojemamo, nosimo v zavesti, vendar je pragmatično ni mogoče izraziti.[21]

Če opazujemo morfologijo naselja, torej njegovo zgradbo in obliko, imamo opraviti z neko celoto, še več, s strukturo. Zgradba, kot del morfologije, je izraz, ki meri na statičnost, določnost razmerij med njenimi sestavnimi deli. Ko proučujemo morfologijo naselja, se proučitev zgradbe zmeraj nanaša na konkreten primer v določeni razvojni fazi. Dobimo statično podobo o naselju — "v prostoru in času". Pojem struktura pa je dinamična kategorija, ali vsaj ni statična. Kaže na večplastnost, na sistem razmerij, ki se vzpostavljajo v neki celoti. S pojmom struktura lažje ponazorimo ta nedefiniran del, kadar govorimo o celoti. Pojem struktura ne označuje samo položaj in povezave med posameznimi sestavnimi deli. Pomeni še sistem razmerij, občo kategorijo, ki ima značaj delovne metode, s katero ponazarjamo teo-

[20] Ob tem se srečujemo z vprašanjem, ki najbrž ni razrešljivo, predstavlja pa pomemben člen pri opredeljevanju vsebine problema in sredstva. Gre za vsebino stroke, ki ji obravnavana naloga pripada. Ne glede na številna in tudi nasprotujoča si stališča o vsebini geografskega proučevanja bi na tem mestu navedel samo mnenje E. Wirtha, čigar razmišljanja dopolnjujejo kontekst naše raziskave. Po njegovem mnenju je naloga geografije raziskovati razmerja med naravo in človekom, pojave in procese, ki oblikujejo to razmerje ter njihovo genezo in prostorsko razmestitev (Wirth 1979, str. 261–284).

[21] Podobno kot melodija, ki je tudi nekaj več kot skupek posameznih tonov.

retične (abstraktne) modele povezav med elementi, fenomene njihovega obstoja (HpG, str. 1685). Podobno kategorijo navaja tudi R.J. Johnson, ki pa za takšna razmerja uporablja izraz "deep structure". (Johnson 1986, str. 98) Pojmuje jih kot izvorne, prastrukture, ki so s transformacijo pridobile današnjo obliko in pomen (ibid, str. 98). Morfološka struktura je miselni konstrukt, v realnosti ne obstaja. Obstajajo samo razmerja znotraj morfologije naselja, ki presegajo pojem zgradbe in pojem oblike.[22]

Enopomenska označba tega pojma je pravzaprav nemogoča. Zaradi večje jasnosti, pa tudi konkretnosti je potrebno izluščiti ključne elemente in opredelitve, ki po eni strani najbolje ponazarjajo vsebino strukture ter izhajajo iz namena naloge.[23] E. Wirth ugotavlja, da pri razumevanju strukture, sistema in modela ne gre toliko za ponazoritev celotnega kompleksa, temveč predvsem za elemente in odnose, ki so za razumevanje obravnavanega modela najpomembnejši (Wirth 1971, str. 132). Po spoznanjih Gebharda obstajajo elementi,ki imajo v določeni celoti ključni pomen in celoto v določenem smislu označujejo. Vendar, kako izluščiti ključne elemente?

Ne da bi se podrobneje spuščali v objektivnost tovrstne presoje ter verodostojnost ugotovitev, naj omenim, da gre za izrazito miselni proces, za sklepanje in povezovanje znanih ugotovitev in dejstev, njihovih medsebojnih razmerij in povezav, čeprav na miselno-abstraktni ravni.[24] Povedali smo že, da se pojem struktura povezuje s celoto, za katero veljajo določene zakonitosti, ki opredeljujejo njene značilnosti. Ena od teh, za naše delo najbrž najpomembnejša je, da lastnosti celote spoznamo z analizo celote same, ne pa z analizo sestavnih delov. Poznavanje sestavnih delov je sicer potrebno in pomembno, vendar je težišče zanimanja in raziskovanja na celoti. Spoznati je potrebno dele celote, njihovo hierarhijo, medsebojno povezanost, kvantitativne in kvalitativne odnose med sestavnimi deli in celoto — pomen posameznega elementa, njegov vsebinski in prostorski domet.

Naslednja pomembna značilnost celote je, da ima svoje bistvo, elemente, ki jo sestavljajo in princip, po katerem so elementi povezani v celoto. Gre za temeljne lastnosti (značilnosti) celote, ki omogočajo vpogled v strukturo in povezave med

[22] Podobno tudi E. Schirmacher 1978, str. 15 in Philosophischer Worterbuch, str. 496, geslo Gestalt.

[23] Glej tudi J. Pirkovič-Kocbek: O sodobni arhitekturi (in urbanizmu) v že pozidanih celotah. Časopis za kritiko znanosti, 91/92, 1986, Ljubljana, str. 84, kjer v podobnem smislu uporablja pojem "urbana struktura". "Urbano strukturo razlagamo kot preplet elementov na različnih strukturalnih ravneh", ter pojasnjuje: "... določen element nižji ravni, na primer zasnova posamezne, tipične stavbe v mestu prek organizacije svoje zunanjščine prispeva k določanju elementov višje ravni — posamezna pročelja namreč sestavljajo trakove uličnih pročelij, ki jih lahko štejemo za elemente na ravni celega mesta. Podobno posamezne enote hiša, parcela (ki so temeljne enote tradicionalne urbane zgradbe) skupaj tvorijo ulične otoke in ulični otoki so sestavni deli urbane strukture na ravni mesta."

[24] Metodološka vprašanja proučevanja celote pojasnjuje E. Nagel: Über die Aussage: "Das Ganze ist mehr als die Summe seiner Teile", v Topitsch 1993.

sestavnimi deli (Metzger 1975). Predpostavljamo, da imajo iste segmente tudi naselja. Poznavanje teh kategorij bi razkrilo marsikatero morfološko značilnost naselij in njihove notranje zgradbe.

Ob tovrstnem "pregledovanju" celote (naselja) se pokaže, da se nekateri elementi pojavljajo, povezujejo in omenjajo pogosteje, da se številni odnosi med elementi omejijo ter osredotočijo na samo nekatere elemente. Za te lahko domnevamo, da imajo ključni pomen za obravnavanje, obstoj in funkcioniranje celote.

Prav tako je verjetno, da elementi in odnosi znotraj določene celote v sklope niso povezani naključno. Najbrž je posredi neka višja ideja, obči princip, ki preko tega določa vso paleto razmerij med morfološkimi elementi. Vendar, kateri so ti principi, ki imajo toliko pojavnih oblik, da o zgradbi govorimo kot o strukturi? Kako jih razpoznati?

Nadalje, smiselno je prikazati tudi načine povezovanja med morfološkimi elementi. Različnost morfologije, o kateri je bilo govora, zahteva tudi definiranje teh razlik.

Morfološka struktura ponazarja del razmerij znotraj zgradbe in oblike naselja. Njena vsebina je, kot smo že nakazali, večpomenska in večplastna. Obsega vse pojavne oblike od konkretnega do občega. V pričujoči raziskavi sta obseg območja in število elementov obravnavane množice narekovala bolj občo usmeritev, tako, ki bo v množici različnosti poudarjala in iskala skupne značilnosti.

Morfološko strukturo smo tako omejili na naslednje vsebine, ki hkrati predstavljajo osrednji namen proučevanja:

— bistvo naselja;
— temeljni principi, ki povezujejo morfološke elemente;
— konstitutivni elementi naselja;
— odnosi med morfološkimi elementi, pojavne oblike in regionalne značilnosti;
— odnos med morfološkimi elementi in prirodnimi razmerami;
— odnos med morfološkimi elementi in kulturnim miljejem;
— spreminjanje, geneza zgradbe in oblike.

Pa še to: kot pravi K. Acham, obstajata samo dva načina spoznavanja družbenih pojavov (med katere lahko uvrstimo tudi naselja): prvi je spoznavanje posamičnega, drugi pa abstrakcija (Acham 1990, str. 19). Tudi pri tem gre za razmerje med splošnim in občim, ki se neprestano vpleta v spoznavanje celote, pa tudi v pričujoče besedilo. Nakazano dialektično nasprotje poskušamo preseči z analizo posameznih naselij (glej 2. del naloge), v kateri preverjamo obča spoznanja o morfološki strukturi.

3. ZGRADBA NASELJA

V tem poglavju se lotevamo jedra naloge. Prikazati želimo zgradbo in obliko agrarnih naselij ter njihove regionalne posebnosti. Že pojem sam je težko opredeljiv; parafraza Avguštinovega izreka ga dobro označuje: "Kaj je torej zgradba? Če me nihče ne vpraša, vem; če pa ga hočem na vprašanje razložiti, ne vem."[25] In še misel nemške psihologinje Helge de la Motte: "Razumeti se pravi pregledati in spoznati. Razumevanje je čustveno utemeljeno. S pojmom razumeti se povezuje občutek gotovosti in prepričanja — tudi takrat, ko je razumevanje napačno. Kolikor globlje je pojmovanje zakoreninjeno v iracionalnem, toliko težje se dojemanje prilagodi dejanskemu stanju."[26]

Vsekakor gre pri zgradbi za elemente, ki pojav (celoto) sestavljajo ter za način njihovega povezovanja. Še nekaj je pri zgradbi naselja bistveno: omenili smo, da naselje pojmujemo kot celoto. Ne samo kot vsoto sestavnih delov, temveč kot neko višjo kategorijo, ki je vsoti elementov nadrejena. Iz zakonov gestalt teorije izhaja, da ima vsaka celota svoje bistvo, elemente, ki celoto vzpostavljajo (obstaja še določena hierarhija med sestavnimi deli, o čemer bomo še govorili) ter nek vodilni princip, vodilno idejo, ki elemente v celoto združuje (Metzger, 1975). Iz tega izhaja, da iste lastnosti poseduje tudi naselje. W. Metzger o proučevanju celote, zgradbe, pravi tudi naslednje: "Smer, način raziskovanja gre od bistva in stanja pojava k pojavnim oblikam, ne pa obratno." (Metzger 1975, str. 72)

Spoznavanje zgradbe naselja pričenjamo z opredelitvijo najbolj občih kategorij, na podlagi katerih bomo vedenje poglabljali ob konkretnem.

Tlorisi agrarnih naselij iz različnih pokrajin se med seboj tako razlikujejo, da med njimi ni videti večjih podobnosti. Hkrati pa je očitno, da v tej množici različnosti obstajajo tudi elementi, ki so vsem naseljem skupni. Kot pravi Fister: "... (vasi op.p.) so bile ustvarjene po nekem že v naprej določenem načrtu ali splošno znanem principu, za katerega niti ni bilo treba posebnih načrtov, temveč je zadostovala že sama ideja, ki se je povsod izrazila v bistvu na enak način". (Fister 1970, str. 278)

Vprašanje, ki si ga ob tem zastavljamo, skuša pojasniti, kaj je tem različnim oblikam skupnega. Katera je tista ideja, ki jih povezuje, kakšna hotenja in stremljenja so zasledovali ljudje, ko so uredili sicer različna, pa vendar v osnovi tako podobna bivališča.

Znano je, da elementi in faktorji, ki neko stvar oblikujejo in vzpostavljajo, puščajo v tako oblikovani celoti sledove svojega delovanja (Metzger 1975, str. 93). Prav tako so v vsaki celoti razpoznavne nekatere lastnosti sestavnih delov, čeprav ima celota ob tem še svoje lastne, na novo pridobljene lastnosti. Nadalje lahko sklepamo, da med sestavnimi deli celote in celoto samo obstaja nek način, princip, vodilna

[25] Povzeto po Avrelij Avguštin: Izpovedi, Mohorjeva družba, Celje 199, str. 253.
[26] Helga de la Motte-Haber: Psihologija glasbe, Ljubljana 1990, str. 17.

ideja, po kateri se elementi združujejo oz. po kateri je celota zgrajena. Stvarnost je namreč brez razpoznavnih zakonitosti povezav nedojemljiva, ne obstoja (HpG, str. 1037). Ta način, po katerem so sestavni deli združeni v celoto, to vodilno idejo, ki jih povezuje, imenujemo ustroj.[27]

Ustroj pomeni določeno konfiguracijo, skladje sestavnih delov, kjer je položaj vsakega določen po nekem skupnem višjem (občem) principu. Gre torej za način medsebojne povezanosti sestavnih delov v celoto oz. način zaokroženosti, celokupnosti celote.

Ustroj ne pomeni lastnosti stanja določene stvari ali njenih značilnosti, temveč pogoj njenega obstoja (HpG str. 1037). Razumemo ga lahko kot notranji red, produkt sil in dejavnikov, ki ustvarjajo in oblikujejo svet okoli nas, tudi kot notranjo vez (idejo), ki prežema in povezuje stvari v dojemljivo celoto, stvarnost. "O ustroju ne moremo govoriti, ne da bi ob tem mislili na neko vodilno idejo, ki stvari ali elemente povezuje." (Metzger 1975, str. 200).[28]

Ob tem je pomembno, da se princip ustroja s časom spreminja. Celo vsaka socialna skupina ima v določenem zgodovinskem razdobju svojo predstavo o ustroju in zgradbi stvari. Kot bomo videli v nadaljevanju, so nekdanja agrarna naselja zgrajena po povsem drugačnem principu kot sodobne stanovanjske soseske. Ustroj je torej spremenljiva kategorija, umeščena v določen prostor in čas. Ustroj je produkt vzpostavitvenih razmerij.

Morda ob tem še pojasnilo, v čem vidimo razliko med pojmoma "ustroj" in "struktura". Oba pojma se med seboj zelo prekrivata, saj označujeta pravzaprav isto stvar, t.j. način povezanosti sestavnih delov v celoto. Razlika je po našem mnenju v zornem kotu ter v dikciji oz. izpostavljenosti določene vsebine (pomena). Pri ustroju gre za princip povezanosti med sestavnimi deli neke celote. V ospredju je torej vodilna ideja (temeljni princip), ki združuje in razmešča sestavne dele. Ustroj je nedeljiv, nima sestavnih delov, reda velikosti; je tak, kot ga prepoznamo. Izraža obče zakonitosti povezovanja stvari, modificirane v času in prostoru.

Pri strukturi pa gre za konkretna razmerja in odnose med sestavnimi deli, za pojavne oblike teh razmerij. Struktura ni statičen pojem, niti je ne moremo zreducirati na vodilno idejo oz. princip, po katerem so stvari (elementi) v celoti združeni. Nakazuje samo razmerja med sestavnimi deli neke celote.

Vprašanje je, po katerem principu — vodilni ideji — so zgrajena naselja? Pripomniti je treba, da je število možnih principov pravzaprav neomejeno. Nikakor ni mogoče trditi, da je princip samo en, ali da je celo edini, saj sta tako narava kot družba proizvod številnih sil in dejavnikov. Kot pravi Kuhn (HpG str. 1038), je za

[27] Beseda "ustroj" se uporablja še v formalnem smislu, kjer pomeni razmestitev sestavnih delov v neki celoti. Uporabljena v tem smislu je blizu besedi "zgradba". V nadaljevanju uporabljamo pojem "ustroj" samo v vsebinskem smislu, kot je razložen v tekstu.

[28] Glej tudi Vrišerjevo pojmovanje ustroja v učbeniku Urbana geografija str. 4–5 in 163 (Vrišer I., Urbana geografija, Ljubljana 1984).

razpoznavanje principa potrebno poznavanje bistva in narave stvari. Le-ta pa ima lahko veliko različnih interpretacij, odvisno od svetovnega nazora in filozofskih izhodišč interpreta, stopnje proučenosti pojava ter izhodišč in namena proučevanja. Umevanje principa sledi namenu raziskovalnega dela. Vprašanje, ki si ga zastavljamo, je za razumevanja zgradbe in oblike pomembno. Z odgovorom bi dobili vpogled v način in dejavnike, ki gradbeno strukturo vzpostavljajo. Hkrati je to del regionalnih razlik, saj se isti princip v različnih pokrajinah in kulturno-zgodovinskih območjih kaže drugače.

To, da dejavniki, ki oblikujejo zgradbo in obliko naselja, določajo tudi njegovo zasnovo, je iz dosedanjega izvajanja že mogoče sklepati. Nedorečeno ostaja še vprašanje bistva naselja. Predpostavljamo, da bi iz poznavanja bistva naselja lahko sklepali na vodilne ideje, ki določajo njegov ustroj ter s tem dobili vpogled v zgradbo naselja oz. v njene osnovne, temeljne prvine.

KAJ JE BISTVO NASELJA?

V filozofski literaturi je "bistvo" opredeljeno kot osnovna kategorija, širok in težko določljiv pojem. Zato enotne in vseobsežne definicije ni. Med pomeni, ki so blizu našega problema omenjamo tistega, ki pravi, da je bistvo pojmovna določenost realnega; da pomeni stalno vsebino, nasproti spreminjajoči se pojavnosti; da pomeni tisto, iz česar se je stvar razvila, nastala (HpG str. 1688–1690).

V naši raziskavi imamo opravka s povsem vidno, opredmeteno "stvarjo", ki se sicer spreminja, vendar njen osnovni pomen ostaja bolj ali manj nespremenjen. "Bistvene stvari so tiste, iz katerih se je stvar razvila, pomenijo neko stalnico, so tiste lastnosti, ki so hkrati izrazne." (Metzger, 1975 str. 64).

Številne definicije naselja, ali točneje agrarnega naselja, ki je v ospredju našega zanimanja, govorijo o gospodarski enoti, o prebivališču agrarnega prebivalstva, o socialni skupnosti, o skupku kmečkih gospodarstev, o pretežno monofunkcionalni dejavnosti (Gallusser 1983, Henkel 1983, Melik 1936, Roberts 1987, Vrišer 1983).

Iz vsebinsko sicer različnih definicij lahko povzamemo, da vse obravnavajo naselje kot različne oblike skupnosti. Bistvo naselja je po našem mnenju skupnost — socialna skupnost, skupnost domov in poslopij njenih prebivalcev, skupnost, ki omogoča, da bivanje in delovanje njenih članov izpolnjuje zastavljen cilj oz. Poslanstvo, skupnost, ki je razvila določene načine medsebojnega življenja in sožitja, ki se odražajo tudi v fizični tvorbi naselja.

Tudi zgodovinski razvoj naselij potrjuje navedeno ugotovitev. Mumford opisuje, kako je z uvajanjem poljedelstva naraščala potreba po stalnejših bivališčih, ki so jih sprva ustanavljali posamezni rodovi in družinske skupnosti (Mumford 1969, str. 17). Prvotno naselje je imelo predvsem socialno vsebino, šele kasneje, ko je postal način življenja bolj ustaljen, je naselje postalo še ekonomska (proizvodna) enota. Socialna

povezanost prebivalcev vaške skupnosti se je kasneje prenesla tudi v mesta. "Urejenost in stalnost vasi sta se hkrati z materinsko zaprtostjo in intimnostjo ter svojo istovetnostjo z naravnimi silami prenesli naprej v mesto: če sta se s svojo čezmerno razsežnostjo izgubili v širini mesta, sta le ostali v mestni četrti ali soseščini." (ibid, str. 25).[29]

Tudi sodobno mesto je predvsem skupnost, kljub izraziti heterogenosti in poudarjeni individualnosti njenih članov. Drugačna je samo oblika povezanosti. Druženje po teritorialnem načelu je nadomestilo združevanje po funkcionalnem kriteriju in specifičnih interesih (Mlinar 1973, str. 31).

Bistvo naselja je torej skupnost — socialna, ekonomska, tudi skupnost zgradb in objektov.[30] Seveda sta se v zgodovinskem razvoju vsebina in oblika skupnosti spreminjali.[31]

Ena pot je vodila k nastanku in razvoju mesta,[32] druga oblika skupnosti se je preobrazila v vas.[33]

Skupnost je organizirana skupina ljudi, ki jih povezujejo isti, podobni ali dopolnjujoči se interesi, običajno socialne, gospodarske ali idejne narave (HWP, str. 459). Gre torej za organizacijo ljudi, ki živijo na skupnem prostoru, skupaj delajo, posedujejo skupno kulturo, funkcionirajo kot samostojna socialna enota.

Poznavanje načinov notranje organizacije skupnosti bi nam zelo olajšalo ter hkrati utemeljilo razpoznavanje principov, ki veljajo za naselje.

Naselje, v mislih imamo fizično tvorbo, je konec koncev prebivališče skupnosti.[34] In povsod, v vsaki skupnosti in v vseh človeških odnosih, se oblikujejo določena merila, pravila obnašanja, ki so nujna za funkcioniranje in preživetje; saj na njih slonijo medčloveški odnosi. Ti se nedvomno odražajo tudi v zunanji, vidni sferi življenja, katere del je tudi urejanje bivališč — naselij.

Ustroj naselja je odraz ustroja družbe. Ob tem se zavedamo metodološke nedoslednosti, ki se skriva v navedeni misli. Razkrivamo namreč ustroj naselja, vendar iz popolnoma drugačne optike in iz drugačnih razmer, kot so veljale v času, ko so na-

[29] Podobno tudi Tönnies 1988, str. 19

[30] Glej tudi Tönnies 1988, str. 211, kjer pravi, da so hiša, vas in mesto zunanji izraz življenja ljudi v skupnosti.

[31] Tudi zato je, kot smo omenili že v prvem poglavju, enotna definicija pojmov naselje, vas, mesto, nemogoča. To so namreč zgodovinske kategorije, katerih vsebina, oblika, predvsem pa značaj se je z razvojem družbe (skupnosti) močno spreminjal.

[32] E. Ennen pojmuje mesto kot zelo kompleksno, posebno življenjsko obliko (Lebensform) Ennen 1978, str. 425, — torej izrazita socialna vsebina.

[33] Tudi vas — kot skupnost je prešla različne razvojne faze (glej ZAP 2. del, str. 30–36), od soseske, sosedstva, župe. Včasih je pojem "soseska" obsegal eno samo naselje, lahko pa tudi več takih, ki med seboj niso bila zelo oddaljena.

[34] Tönnies navaja, da je študij kmečke hiše v bistvu študij vaške skupnosti (Tönnies 1988, str. 22). To ugotovitev je možno razširiti na agrarna naselja, velja pa tudi v obratnem zaporedju: študij vaške skupnosti je hkrati študij vaškega naselja.

selja nastajala. Toda naš namen ni rekonstrukcija nekdanjih razmer, temveč poznavanje osnovnih zakonitosti, ki jih lahko razberemo iz ostankov preteklosti in ki lahko veljajo tudi za bodočnost.

Značilnosti vaške skupnosti (nekoč)

Max Weber v eni od razprav o sociologiji družbe utemeljuje tezo, da je materialni substrat skupnosti gospodarjenje (gospodarstvo) (Weber 1985). Podobno tudi Tönnies med faktorji, ki oblikujejo skupnost, izpostavlja predvsem tiste, zaradi katerih skupnost sploh obstaja (Tönnies 1988). V vaški skupnosti je najpomembnejši gospodarski interes, t.j. obdelovanje zemlje. "Osnovni motiv združevanja je preživetje." (Tönnies 1988, str. 12). Poleg tega so pomembna še razmerja med člani skupnosti, ki se vzpostavljajo preko lastnine, družbene hierarhije (socialnih razmerij) ter družbene moči in pomena.[35]

Agrarno skupnost označuje nekaj lastnosti, ki bistveno določajo zgradbo in obliko agrarnih naselij. Predvsem je pomembno, da je skupnost ekonomsko homogena — da se večina članov ukvarja z isto gospodarsko dejavnostjo. To pomeni, da skupnost povezuje isti gospodarski interes, ki uravnava njeno življenje ter hkrati obvladuje (določa) socialna razmerja. Lastnina zemlje je osnovna vrednost, osnovni pogoj reprodukcije življenja, osnovni kriterij socialne diferenciacije in organizacije.

Delitev dela v agrarni skupnosti ni izrazita, saj so tisti, ki opravljajo še kakšno neagrarno dejavnost, večinoma hkrati tudi kmetovalci (npr. gostilničarji, obrtniki), število tistih, ki niso povezani z agrarno dejavnostjo (npr. učitelj, uradnik), pa je tako majhno, da v ekonomsko-socialnih razmerjih ne izstopa.

V agrarni skupnosti je socialna povezanost zelo tesna, predvsem sosedske in sorodstvene vezi. Medsebojna pomoč, deljenje iste usode med sovaščani (npr. ob naravnih nesrečah), dojemanje skupnih zadev kot svoje lastne, identifikacija posameznika s skupnostjo, (ki je jasno ločena od sosednje vasi, sosednje skupnosti), so le nekateri najočitnejši znaki socialne povezanosti. Vendar socialna povezanost ne pomeni, da skupnost ni socialno diferencirana. Po eni strani se vaščani med seboj razlikujejo po obsegu zemlje, katere lastniki so, ter po svojem socialnem statusu. Vilfan poroča o županih, vaških svetih in drugih veljakih, ki so v socialni hierarhiji zavzemali najvišja mesta (ZAP II, str. 36–47). Tretji vidik socialne diferenciacije izhaja iz poklicne usmerjenosti. Opravila in poklici, ki jih je opravljalo najmanj ljudi in so imela temu primerno družbeno veljavo, so na lestvici socialnih vrednot izsto-

[35] Glej tudi Mlinar 1973, str. 26–33, ki navaja podobne ugotovitve P. Sorokina. Naštete so samo tiste, ki dopolnjujejo gornje navedbe: skupno posedovanje in izkoriščanje zemlje, teritorialna bližina in sosedstvo, skupna odgovornost za vzdrževanje reda, skupnost različnih vrst gospodarskih interesov, podvrženost istemu gospodarju, navezanost na isto družbeno ustanovo (cerkev, trgovino, urad, ipd.).

pala (npr. župnik, učitelj, kolar, mizar...). Vendar s tem socialna homogenost vasi ni bila ogrožena, nasprotno, Tönnies meni, da so razlike delovale kot kohezivni element (Tönnies 1988, str. 29). Kljub socialni povezanosti je za agrarno skupnost značilna tudi individualnost njenih članov. Vsaka družinska skupnost (kmetija) je "gospodar" na svoji zemlji, kmetije so med seboj bolj ali manj vidno ločene in razmejene. "Socialno" je skupnost individualnih elementov, "individualno" pa oblikujejo socialni elementi.

Homogenost skupnosti, nedojemljivost do novitet, povezanost z gospodarsko panogo, katere ritem je zelo enakomeren in se ponavlja, vse to nam daje sklepati, da je razvoj vaške skupnosti enosmeren, organski, samonikel, takšen ki se gradi in izpolnjuje.[36] Citat iz Baševe razprave: "Stanovanja v kulturni pokrajini označuje njihova neposredna rast iz prirode, ki je zanje prispevala tvorivo, jim empirično nakazala ustrezno obliko in s stanovanjem v mnogočem hkrati zadoščala potrebam človeka in živine." (Baš 1984, str. 12).

V življenju in delu vaščanov ni eksperimenta, pravi Šuvar. Zato vas v bistvu ni inovativna, temveč povezana s tradicijo, preteklim, preizkušenim. Življenje in delo so uravnavale izkušnje, ki so se prenašale iz generacije v generacijo ter se nabirale skozi stoletja. Vaščan je miselno usmerjen v preteklost, ne prihodnost (Šuvar 1988, str. 457/I.).

Pomembna se zdi še ena značilnost, in sicer povezanost z naravo. Stik med kmetovalcem in naravo je zelo neposreden. Iz nje dobi vse, kar mu omogoča preživetje, hkrati pa se ji prilagaja in podreja. Narava določa ritem življenja, omejuje in določa duhovni in fizični svet njegovega delovanja.

Robert Redfield je vaško skupnost opisal z naslednjimi besedami: "Vaška skupnost je takšna, kot ustreza skupnemu dojemanju njenih članov; je tako mala, da je pregledna in obvladljiva vsakemu članu; je homogena, saj so aktivnosti in družbeni položaj vseh članov enaki; kariera ene generacije ponavlja kariero prejšnje; je samozadostna, saj zadovoljuje vse potrebe njenih članov. Označuje jo skupinsko obravnavanje posameznika (člana skupnosti), homogenost, preglednost, samozadostnost." (povzeto po Šuvar 1988, str. 458/II in 207, 208/I).

[36] Če velja, da razvoj pogojujejo nasprotja in raznovrstnost akterjev, se tak sklep zdi ustrezen. Drugače je v mestih, kjer je nova faza razvoja duha (kulture in tehnike) povzročila spremembe tudi v načinu življenja in s tem v gradbenem razvoju. Šuvar navaja Sorokinovo prispodobo, ki pravi, da je vas podobna mirni vodi v vedru, mesto pa klokotajoči, vreli vodi (Šuvar 1988, str. 77/I). Ilustrativna je tudi Mlinarjeva ugotovitev o "odprtih in zaprtih teritorialnih enotah" kot razmerah za delovanje posameznika (Mlinar 1986, str. 187). V zaprti teritorialni enoti s stalnim (stacionarnim) prebivalstvom, s prevladovanjem podobnosti in ponavljajočega se ravnanja, je malo potreb in možnosti za avtonomno odločanje. Ko se številne generacije v svojem življenju srečujejo z enakimi situacijami, jim ni treba iskati novih rešitev za stare probleme. Rešitve so že opredeljene zunaj posameznika in se kot kultura prenašajo in nalagajo na člane novih generacij.

Značilnosti agrarne skupnosti lahko tako povzamemo v nekaj alinejah:

— enofunkcionalnost (ekonomska, ki posredno vpliva na socialno-ekonomske razmere);
— socialna povezanost in diferenciranost;
— samoniklost, organskost;
— povezanost s prirodnimi razmerami.

TEMELJNI PRINCIPI, PO KATERIH SO VAŠKA NASELJA ZASNOVANA

Če sedaj poskušamo prenesti te značilnosti agrarne skupnosti na bivališča — vasi in domove — ter ugotoviti, kako se navedene poteze odražajo v zasnovi naselij, se zdi, da so v agrarnih naseljih razpoznavni naslednji principi:

— prilagojenost prirodnim razmeram;
— diferenciacija prostora po pomenu;
— diferenciacija prostora po socialnih obeležjih;
— enotnost, (homogenost), poenotenost.

Preden se lotimo obravnave posameznega principa, še nekaj pojasnil o temeljnem principu kot urbanističnem terminu.

Prostorsko urejanje česarkoli je eden od načinov organiziranja in urejanja življenja. Vsako delovanje pa ima pred seboj določen zaveden ali nezaveden smoter, cilj, ki ga skušamo doseči ali izpolniti. Metode, načini urejanja (tudi urbanističnega) so tako samo sredstva za uresničevanje ciljev. B. Streich je značilnosti vodilnih idej (temeljnih principov) označil takole: (povzeto po Streich 1986, str. 25–27):

— vodilne ideje so nedosegljivi cilji, katerim se samo približujemo, ne moremo pa jih doseči in razumeti. Imamo jih za vodilo pri sprejemanju odločitev;
— imajo vizionarski značaj, v njih je nekaj utopičnega;
— vsebujejo cilj, končno stanje, h kateremu je delovanje usmerjeno;
— so slikovno dojemljive in predstavljive. Vodilna ideja je toliko konkretna, da si jo ljudje lahko predstavljajo;
— vodilna ideja (temeljni princip) ni stvar posameznika, temveč večje skupine ljudi (npr. vaške skupnosti). Pri tem je potrebno upoštevati, da so temeljni principi lahko del podzavestnega, človeku prirojenega mišljenja (HWP, str. 224).[37]

[37] V tem smislu je razumljiva misel E. Keyserja, ki pravi, da v gradnji mest (morfologiji) ni zakonitosti, temveč smotrnost (Keyser 1978, str. 373).

Temeljni principi vsebujejo predstavo o ureditvi in oblikovanosti naselja ter posredno ustvarjajo njegovo zasnovo oz. ustroj.

Princip prilagojenosti naravnim razmeram, lahko bi uporabili tudi izraz "površje", je v zasnovi naselja jasno izražen. Kaže se v položaju (topografiji) naselja ter v načinu razmestitve objektov. Prirodne razmere ter omejitve, ki iz njih izhajajo, delujejo kot determinante zasnove naselja (npr. strmina pobočja, meja poplavnega območja) ali pa izražajo neko globljo idejo o izrabi zemljišč, ki se običajno povezuje z varovanjem kmetijske zemlje ali dostopnostjo do zemljišč različne kvalitete. Takšen odnos je razumljiv. Agrarna naselja so življenjsko povezana z obsegom in kvaliteto zemljišč in temu je podrejen tudi njihov položaj. Povezanost je tako očitna, da nas pogosto zavede v posploševanje oz. pretirano poudarjanje. Kljub temu, vpliv prirodnih razmer ni zanemarljiv. Menimo, da je pri tem potrebno ločevati med obliko izogibanja naravnim nevšečnostim (npr. plazovom, poplavam, vetru), po drugi strani pa obliko izrabljanja prednosti (ekspozicija, naklon še primeren za postavitev objekta).[38] Razlika je bolj pomenska kot stvarna, saj ju je ob konkretnih primerih komaj mogoče razmejiti. Kaže pa na to, kako je človek živel povezan z naravo in v vsakem pogledu iz nje izhajal.

Povezave s prirodnimi razmerami so zelo raznolike, najpogosteje je zasnova naselij prilagojena reliefu, pedološkim razmeram, (mikro)klimatskim dejavnikom in hidrološkim razmeram. Značilno je, da znotraj ene pokrajine prevladuje en element ali dva, zaradi česar je položaj naselij in razmestitev objektov dokaj poenoten.

1. Relief

Relief je med tistimi elementi, ki najpogosteje in najizraziteje določa zasnovo naselja. Njegov vpliv se ne omejuje samo na reliefno izrazite pokrajine npr. gričevja, hribovja; opazen je tudi v ravnini. To je razumljivo, kajti površje, katerega del je relief, je konec koncev podlaga, substrat, na katerem je naselje nameščeno. Zaradi povezanosti in soodvisnosti med prirodnimi elementi (npr. relief — hidrografske razmere — tip prsti) je odločujoč dejavnik dostikrat težko opredeliti. V mnogih primerih bi bilo pravilneje govoriti o sklopu dejavnikov, ki se povezujejo z reliefom.

Nazoren je vpliv reliefa na zasnovo slemenskih naselij v Slovenskih goricah. Zgradbe so razmeščene samo po vrhnjem delu slemena, ki je kolikor toliko ravno. V pobočje, ki je strmejše od 10°, se naselje ne širi. Razvlečenost slemena pogojuje značilno obcestno zasnovo.[39] Širina slemena vpliva celo na razmestitev objektov. Kjer je sleme ožje so vsi objekti dosledno vzporedni s smerjo plastnic, kjer je prostora več, pa je gospodarsko poslopje glede na kmečko hišo postavljeno "na ključ" ali "na vogel".

[38] V smislu kot H. Hambloch, ki loči tri oblike (vrste) odnosov med človekom in naravo: 1. vzročno-posledičen odnos 2. odziv na razmerja v naravi, ki dopušča različne načine ravnanja 3. odziv, ki ima za posledico konkretno delovanje (Hambloch 1983, str. 103).

[39] Glej tudi Drozg 1989, str. 18–21

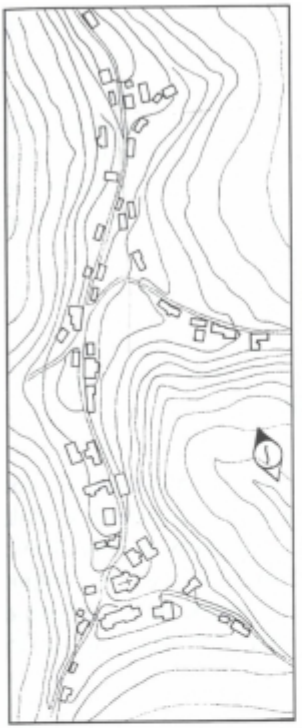

Desternik: objekti so postavljeni skladno s plastnicami. V pobočje, ki je strmejše od 10° se naselje ne širi.

Podoben primer je v Goriških Brdih. Tudi tam naklon pobočij omejuje širjenje naselja oz. določa razvlečeno zasnovo po vrhu slemena. Ker so slemena širša, način zazidave pa bolj strnjen, odnos med postavitvijo objektov in smerjo plastnic ni izrazit.

Biljana: zaradi širšega slemena in bolj strnjene zazidave, skladnost med postavitvijo objektov in plastnicami ni izrazita, vendar pa obstaja.

Naklon kot omejitveni dejavnik je odvisen od stabilnosti pobočja, torej od geološko-litološke podlage in od nagnjenosti tal k plazenju. Ta je na ilovnato-laporn atem in flišnem ozemlju večja kot v območju z bolj kompaktno kameninsko podlago.

Primer iz Dolenjske, kjer prevladuje kompaktna kameninska podlaga, kaže naselje v pobočju. Višinska razlika med najnižje in najvišje ležečo hišo znaša okrog 30 m, stavbe so postavljene vzporedno z izohipsami. Vpliv reliefa, predvsem mislimo na naklon in relativne nadmorske višine, je zato v hribovju bolj specifičen. Naselja so locirana na policah, uravnavah, položnejših delih pobočja. Odločilen pa ni naklon ali dovolj velik prostor, kot bi morda pričakovali, temveč zavetrna lega, dostopnost in dovolj obdelovalnih površin v bližini. Izbor položaja naselja je bil podrejen varovanju obdelovalnih zemljišč. Razmestitev objektov znotraj naselja se je prilagodila mikroreliefnim razmeram. Objekti zato niso postavljeni v zaporedju, temveč v gruči. V položaju vsakega pa je možno razbrati prilagojenost reliefu — naklonu in smeri nagnjenosti pobočja.

Sela pri Hinjah: naselje stoji v pobočju, kjer je manj primernih obdelovalnih zemljišč. Položaj naselje se povezuje z varovanjem kmetijske zemlje.

To so seveda grobe posplošitve, saj je raznovrstnih primerov toliko, da bi jih lahko klasificirali šele v posebej zasnovani nalogi.

Zanimiv je položaj naselij na kraškem površju. Vas Nova Lipa (Bela krajina) je zato, da bi se ohranila rodovitna zemlja v bližnjem podolju, pomaknjena na višji, močno vrtačast svet, kjer hiše stojijo med vrtačami ali tik ob njih. Tloris naselja je tako nenavadna zmes naravnih omejitev in pogojev za bivanje.

Nova Lipa: Razmestitev objektov je prilagojena vrtačastemu površju

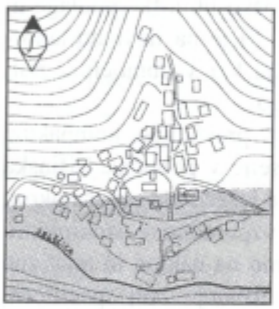

V povezavi z reliefom se pojavlja še ekspozicija kot element, ki določa zasnovo naselja. Lep primer je Zali Log v Selški dolini. Zgradbe so v pobočju razmeščene tako, da dobiva vsaka čim več sonca v sicer ozki dolini. V dnu doline, ob cesti, so samo zgradbe, ki so navezane na prometnico (gostilna, trgovina), kmečke hiše pa so višje v pobočju.

Zali log: ob zimskem solsticiju na del naselja ob cesti ne posije sonce. Označena je višina sence sosednjega hriba

2. Klima

Med klimatskimi elementi, ki določajo zasnovo naselja so najizrazitejši veter, osončenost (ekspozicija) in iz tega izhajajoče temperaturne razlike. Predvsem na Primorskem, kjer je vetrovnost večja kot v celinskem delu Slovenije, je ta element bolj izrazit. Na Krasu položaj naselij določa predvsem zavetrna lega pred burjo. Večina naselij je zato nameščenih na zahodnem do jugovzhodnem pobočju vzpetine ali kakšnega drugega reliefnega dviga terena.

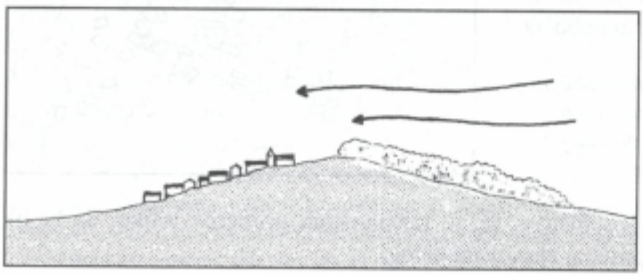

Položaj vasi na Krasu; naselja so na zaveterni strani hriba "položena" v pobočje.

Zanimiv je položaj in razmestitev objektov v Štomažu. Naselje leži v severnem pobočju Vipavske doline, kjer dosega burja večjo moč. Postavljeno je pod strmejši del pobočja, nekakšno previsno steno, zaradi katere ni tako izpostavljeno. Hiše pa so razmeščene tako, da je upor vetru čim manjši. Naselje je razporejeno v osi SSV–JJZ. Višinska razlika med skrajnim južnim in severnim koncem vasi znaša približno 35 m. Pomen blažjega naklona se v tem primeru izključuje z zaščito pred vetrom.

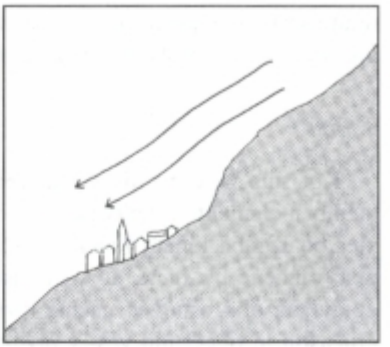

Štomaž v Vipavski dolini: Naselje je postavljeno pod strmejši del pobočja, kjer je manj izpostavljeno burji.

Smeri vetrov določajo tudi položaj hiše. Hiše na Primorskem imajo okna in vrata obrnjena na isto, prisojno stran, s polno zazidanim hrbtom se hiša ne upira samo vetrovom, brani se tudi pred prepihom. Iz hiše tudi ne štrlijo izzidki, ob katere bi zadeval veter. Tudi kamnite ograje so del zaščite. Tako kot so ljudje s kamnitimi zidovi ograjevali polja, so ogradili tudi dvorišče. Kadar je lega hiše ali celotnega naselja ugodna, hiša ne stoji ograjena v korti (Šuklje 1952, str. 46). Avtorica navaja kot primer naselje Boršt v Šavrinskem gričevju. Hiše na vzhodni strani glavne ulice skozi naselje imajo vhode obrnjene proti cesti, na desni strani pa so domovi dostopni z dvoriščne strani. "Ne glede na to, kje in kako se vije glavna prometna žila, gledajo vse hiše proti severozahodu, zahodu ali jugozahodu in so vedno z zazidano hrbtno stanjo obrnjene proti burji in vzhodnemu vetru." (ibid, str. 52)

Podobno zakonitost opažamo tudi pri naseljih v Prekmurju, ki so pozimi izpostavljene pogostemu in mrzlemu severovzhodniku. Hiše so orientirane proti jugu, jugovzhodu ali jugozahodu, nasprotna stran pa je zaprta (brez okenskih odprtin) in pogosto zavarovana z drevjem.

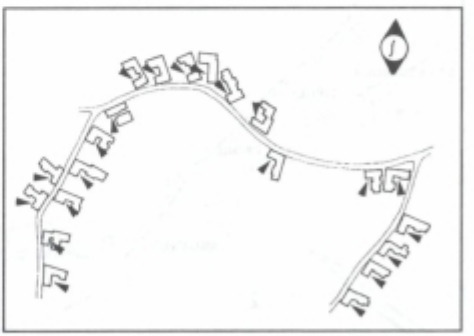

Velika Polana — del: hiše v prekmurskih vaseh so postavljene tako, da sta vhod in dvorišče na zaveterni strani. Hladni vetrovi pihajo iz S in SV strani. Na skici je označen vhod v hišo.

Naslednji klimatski element, ki določa položaj naselij, so temperature. Pomen tega je posreden, razviden samo v povezavi z drugim elementom — najpogosteje reliefom. Opazno je, da se naselja v dolini običajno držijo njenega roba. Razlog za to je navadno pedološki ali hidrološki. V posameznih primerih pa je tak položaj tudi klimatsko pogojen. Gre za izrabljanje t.i. termalnega pasu, kjer so minimalne tempe-

rature višje, manjše je število meglenih dni, osončenost je zato večja. Tak primer so npr. vasi na Gorenjskem med Žirovnico in Begunjami.

3. Prst

Kot smo že omenili, je varovanje zemljišč, primernih za kmetijsko izrabo, pomemben element, ki vpliva na položaj vasi. Izbor lokacije se ravna po kvaliteti prsti, kjer bo izguba kmetijskih zemljišč čim manjša. Če so na (poselitvenem) območju prsti različne kvalitete, so vasi nastale na slabših zemljiščih. V takšnih primerih se pojavljata oba osnovna načina razmestitve objektov — v gruči ter v nizu. Pojava gručastih in obcestnih vasi v ravninskih predelih ne moremo povezovati z tem elementom (kvaliteta prsti), marveč so odločilni drugi (kolonizacija in s tem povezan sistem zemljiške razdelitve, prometne poti, drugi prirodni elementi, prevladujoč način postavljanja objektov). Zgovorna je razmestitev naselij ob južnem robu Dravskega polja, ki je hkrati tudi pedološka meja med oglejenimi in rjavimi prstmi.

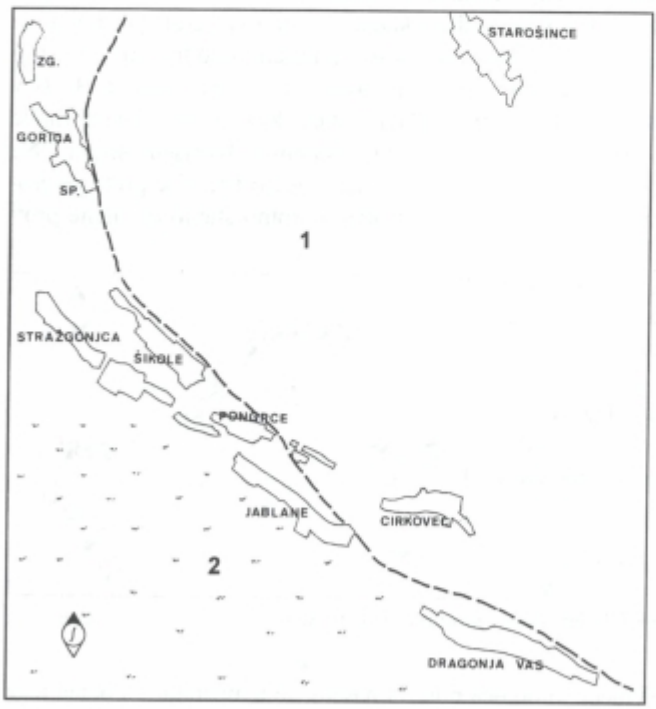

Vasi na Dravskem polju ležijo na meji med propustnimi in za obdelovanje ugodnejšimi prstmi (distrična rjava tla — 1) in mokrotnimi nepropustnimi prstmi (srednje močan hipoglej — 2).

Pogost je položaj vasi na robu terase. S tem se je izgubilo najmanj kvalitetne zemlje, ki se je že razvila na starejši terasi, obenem pa je to središčna lega do zemljišč različne kvalitete, ki so primerne za različno izrabo oz. različne kulture (polja

na starejši terasi, travniki in pašniki na aluvialni ravnici). Tako locirana naselja se držijo reliefnega roba in imajo zato obuličnо zasnovo.

4. Hidrologija

Tudi hidrološki element se pojavlja v kombinaciji z drugimi prirodnimi elementi — običajno prstjo in (mikro)reliefom. Kaže se v ogroženosti območja s poplavami, v globini podtalnice oz. mokrotnosti terena ter bližini vodnega vira. Ljudje nekoč so dobro poznali širino poplavnega območja rek in potokov. Zato so se naseljevali na robu teras ali na policah ob robu doline izven poplavnega območja. Povezave z reliefom v teh primerih niso izrazite — mislimo na tloris vasi in prilagojenost objektov plastnicam.

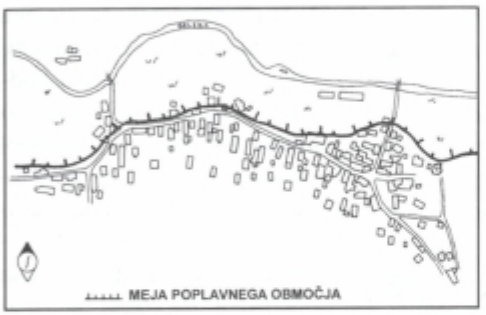

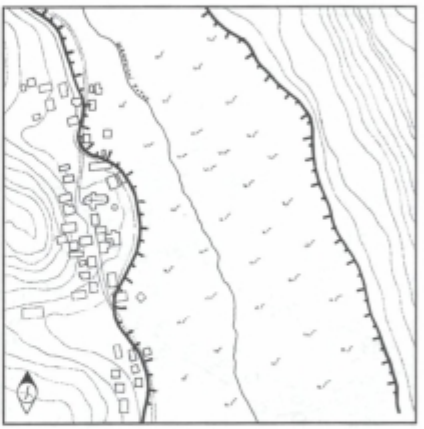

Naselji sta postavljeni na zemljiščih, ki jih poplavna voda ne doseže. Jarenina na robu doline, Gomilsko na robu terase.

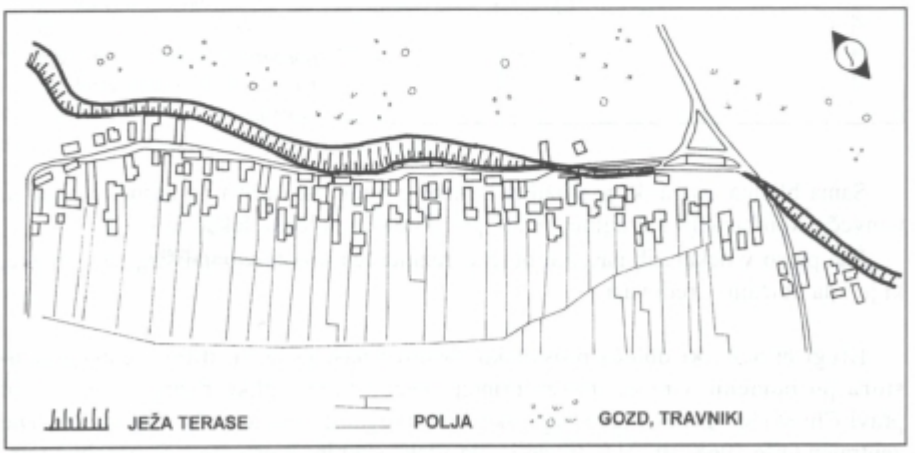

Slovenja vas: položaj ob ježi terase pomeni najmanjšo izgubo obdelovalnih zemljišč.

Zanimiv je položaj in tloris nekaterih naselij v Prekmurju. Razvejan tloris vasi in razmestitev objektov ob prometnicah se zdita naključna ali vsaj neodvisna od prirodnih razmer. Če opazujemo prečni prerez naselja, se razkrijejo povezave med reliefnimi depresijami in vzvišenim delom reliefa, kvaliteto prsti oz. stopnjo zaglejenosti (od katere je odvisna globina podtalnice) in razmestitvijo objektov. Dolinsko v Prekmurju je v makro reliefu ravnina, mikroreliefno pa je zelo razgibana pokrajina. Veliko je mrtvih rokavov, suhih strug potokov, depresij, ostankov fluvialnih nanosov, ki predstavljajo nekoliko izbočen, vzpet svet. Višinske razlike med depresijami in izboklinami so sicer majhne, vendar dovolj velike, da so nastala območja z različnimi hidrološkimi razmerami, na njih pa so se razvila tla, različna glede na vrsto in stopnjo zamočvirjenja. Tla so pogosto prepojena z vodo ter brez pravega in zmogljivega odtoka padavinske vode. Podtalnica je zelo visoko, mestoma tik pod površjem. V takih razmerah že majhna višinska razlika pomeni večji odtok ter večjo globino podtalnice. In slednje odločilno vpliva na izrabo tal ter poselitev. Kmečke hiše so postavljene na zemljiščih, ki so zaradi vzpetosti ali kakega drugega razloga manj izpostavljena poplavam oz. visoki talni vodi. To dejstvo tudi določa tloris vasi, ki se prilagaja manj mokrotnim zemljiščem.

Velika Polana — del: hiše stojijo med depresijami, ki jih podtalnica poplavi pogosteje, kakor vmesne vzpete dele površja.

Sama bližina izvira, ki je služil za oskrbo z vodo, ne vpliva na zasnovo naselja, temveč v kombinaciji z drugimi (relief, prsti) določa položaj, lokacijo kraja.

Pač pa so v nekaterih naseljih objekti razmeščeni okoli napajališča, kali, mlake, ki je bila običajno sredi vasi.

Drugi princip, ki določa prostorsko zasnovo naselja je t.i. **diferenciacija prostora po pomenu**. Gre za splošni princip, elementarno obliko razmestitve, ki, kot pravi Christaller, zadeva tako organsko kot anorgansko naravo (W. Christaller, Die zentralen Orte 1968, str. 21). Znano je, da vsaka skupina elementov, še posebno tam, kjer gre za prostorsko razmestitev, oblikuje neko mesto ali točko, ki povezuje

oziroma okoli katere so elementi razmeščeni. (Schirmacher, 1978, str. 419).[40] Središče, kot ga opisujemo, ni geometrijsko središče, lahko je tudi linearne oblike. Je predvsem osrednji prostor naselja, kjer so združeni (družbena) moč, pomen in značaj, dejavnosti, ki obvladujejo in uravnavajo življenje skupnosti. Je vitalna točka, središče vaškega (ali mestnega) življenja.

Tudi v zgodovini mest lahko sledimo središču, katerega zapolnjujejo elementi, ki izražajo najvišje vrednote določenega časa oz. duhovno pripadnost na eni ter družbeno moč na drugi strani.[41]

Središče naselja pa ni samo določen prostor oz. trg, določen predel naselja, ampak predvsem stavbe, v katerih so dejavnosti, pomembne za funkcioniranje naselja. Te stavbe so večje, mogočnejše, z več stavbnega okrasja, kar vse daje središču še določen vizualni pomen.[42] Središče naselja je tako središče pomenskosti — socialne, duhovne, gospodarske in ne nazadnje tudi morfološke. Je jedro, območje, na katerega se navezuje prometna mreža, razmestitev dejavnosti, širjenje naselja (Zucker 1973).[43]

Ta princip je razpoznaven v vseh naseljih, ne glede na velikost ali obliko tlorisa. Pogosto položaj središča poudarja še topografija. Tako je cerkev, ki je v osrednji in vzhodni Sloveniji element središča postavljena na najvišjem, vizualno najbolj izpostavljenem mestu, zraven pa so zgradbe z javnimi funkcijami.

Izrazitost središča je večja pri naseljih, ki imajo več centralnih funkcij. V manjših naseljih zaznamujejo središče križišče poti, sakralno znamenje, vodnjaki ali košato in mogočno drevo.

Med različnimi kulturnozgodovinskimi območji obstajajo razlike v zasnovi in oblikovanosti središča. Pri gručastih naseljih je središče znotraj pozidanega prostora, pri obcestnih vaseh pa je osrednji del na kateremkoli koncu naselja. Zdi se, da so pri tem odločilni topografski elementi in smeri prometnic.

Poseben izraz tega principa je tudi delitev prostora na javno in zasebno ter iz tega izhajajoča celičnost naselja. Vsaka kmetija je produkcijska in socialna celota zase. Tej individualnosti ustreza trden sistem družinskih vezi, intimnost in zaprtost proti zunanjemu svetu, vloga in položaj gospodarja družine. V fizični strukturi naselja je princip razpoznaven v dokaj jasnem razmejevanju zemljišč in domačij.

---

[40] Egipčanski hieroglif, ki je ponazarjal mesto, je imel obliko kroga, znotraj katerega je bil narisan križ — torej oblika s točno določljivim središčem. Podobno je opisoval mesto Platon, ki da ga obdajajo koncentrični krogi; tudi von Thüennova teorija ekonomskega prostora temelji na istem principu.

[41] Antična mesta so imela v središču tempelj in agoro, srednjeveška katedralo, kasneje se je v središče naselila uprava; središče današnjih mest predstavljajo upravne, finančne in trgovske institucije. Glej tudi Mumford 1969, str. 428.

[42] To misel potrjuje tudi Metzgerjeva ugotovitev, da v vsaki celoti obstaja območje, kjer so združeni elementi, ki imajo pomensko in simbolno vrednost (Metzger 1975, str. 178).

[43] Podobno razmišljanje zasledimo tudi pri J. Pirkovič-Kocbek, ki govori o jedrih prostorske organizacije (Pirkovič-Kocbek 1982, str. 62).

Naslednji princip, ki oblikuje zasnovo naselja, izhaja iz **socialnih odnosov oz. razmerij med člani skupnosti**. Pravzaprav je samo posebna oblika diferenciacije prostora, ki sovpada in se dopolnjuje s prej obravnavanim principom. Dejali smo že, da je skupnost tudi socialno diferencirana, saj v vsakem socialnem okolju prihaja do individualnih odstopanj od povprečja. Osnova teh odstopanj je različna. Tönnies navaja, da so vaške skupnosti (bile) organizirane po nekem patriarhalnem načelu, ki ga označujejo sila, modrost in starost (izkušnje) (Tönnies 1988, str. 30). Obstajali so torej posamezniki, ki so pridobili tolikšen osebni vpliv, da so bili neformalni vodje skupnosti.[44] Takšen položaj je nekoč pripadal županom in članom vaškega sveta (ZAP II 1980; str. 36), ki so odločali o uporabi skupne posesti in o stvareh, ki so zadevale celotno vas.

Drugi element socialne diferenciacije je izhajal iz lastnine zemlje in proizvodnih odnosov. Obseg posedovane zemlje je določal socialno hierarhijo (Šuvar 1988, str. 72/I), podobno kot je kmet, ki je posojal vprežno živino drugemu, ki te ni imel, ob tem pridobival pomen in ugled.

Tretji vidik diferenciranosti socialnih razmerij, ki je tudi že bil omenjen, je temeljil na družbeni pomembnosti dela. Župnik, učitelj, gostilničar so bile osebe s posebnim socialnim statusom, saj so v množici enakih poklicno izstopali.

Kako se opisana socialna diferenciranost odraža v zasnovi naselja? Poseben socialni položaj se običajno povezuje s premoženjskim stanjem. Premožnejši vaščani so živeli v večjih in bogateje oblikovanih hišah, ki so bile postavljene na posebni, imenitni lokaciji.[45] Za takšno je veljalo središče naselja (osrednja in vzhodna Slovenija) ali pa lokacija na robu vasi (Primorska). Središče naselja kot izraz moči lokalne skupnosti in njenega pomena se je oplajalo tudi v tem smislu. Na drugi strani je osamljena lokacija, ki spominja na romansko podeželsko vilo, tudi izraz odličnosti njenega lastnika. Socialni položaj oz. status se je prenašal z nasledstvom, zato so bila socialna razmerja in posredno tudi socialna diferenciacija vasi razmeroma trajna in trdna. Melik piše: "... da so se naselja večala le v manjši ali celo prav neznatni meri z delitvijo in razpadanjem velikih kmetij ... v poglavitni meri pa so se povečevala na ta način, da so postavili siromašni ljudje svoje koče ali bajte, bodisi obrtniki ali kmetski delavci, dninarji ali kaj podobnega, ki pa so ostali brez znatnega zemljišča. Take koče so nastale najčešče na obrobju vasi, ob cesti pred vasjo ali za njo, dostikrat na gmajni ob vasi ali sploh na zemljišču slabše kakovosti." (Melik 1933, str. 154).[46]

Delitev naselja po socialnih kriterijih na predel bogatejših hiš oz. vplivnejših

[44] Pogosto so bili vodje skupnosti imenovani od lokalnih oblasti (fevdalca, uprave), vendar to vsebine ne spremeni.

[45] Šuvar npr. omenja "dobre" in "ugledne" hiše, ki da so del socialne diferenciacije (Šuvar 1988, str. 129/I.

[46] Glej tudi Fister 1986, str. 271–273, Sedej 1985 str. 43.

lastnikov in vaščane z drugega konca družbene lestvice je skoraj v vseh naseljih, predvsem pa v centralnih vaseh, jasno vidna.[47]

V Vitomarcih se socialna členjenost vasi dopolnjuje s prej omenjeno diferenciacijo prostora po pomenu. Hiše, ki tvorijo središče vasi, so mogočne, okrašene z opeškim kamnom (litotamnijski apnenec iz bližnjega "kamnoloma"), hiše viničarjev pa so razmeščene po slemenu "zunaj" vasi.

V Biljani je socialna diferenciacija razvidna iz postavitve objektov in velikosti parcele. Bogate hiše stojijo posamič, odmaknjene od ceste, od katere jih ločuje visoka kamnita ograja z bogatim vhodom — portonom. Hiše kolonov so manjše, enostavnejše, postavljene tesno skupaj. Medtem ko so v osrednji Sloveniji najbogatejše hiše običajno v središču vasi, so na Primorskem na bolj osamljeni lokaciji. Dodaten primer tega še Šenčur (povzeto po Fister 1970, str. 283) in Gomilsko.

Vitomarci: socialna razdeljenost na kmečki in viničarski del se odraža v razmestitvi funkcij in obliki hiše.

Podobna socialna členitev Šenčurja (po Fister: 1970).

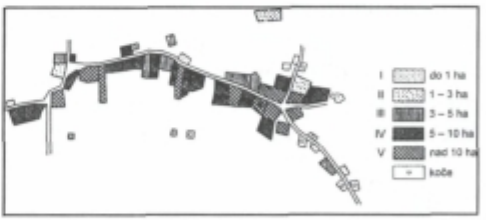

Tloris socialne strukture Gomilskega v letu 1825 (po M. Natek: Gomilsko, Hmeljarska vas v Savinjski dolini, GZ 1962).

[47] Zgled za takšno členitev je tudi Vilfanova klasifikacija kmečke hiše po družbenem in premoženjskem položaju lastnika (glej ZAP I, str. 561 in 589). Glej tudi razpravo M. Natka: Gomilsko. Hmeljarska vas v Savinjski dolini, Geografski zbornik 1962.

Četrti princip se nanaša na splošen način (pravilo) **postavljanja in oblikovanja objektov**. Ta poenotenost je v osnovi rezultat podobnih dejavnikov kot fizična struktura naselja nasploh.[48] Pa vendar se zdi, da gre pri tem še za nekaj več. Oblika in zasnova objektov znotraj ene pokrajine je tako podobna, da domnevamo, da gre pri tem za razvijanje enotnega stavbnega tipa.

Tipologija kmečke hiše, kot sta jo razvila Vurnik in Melik, ločuje sicer 4 do 6 različnih tipov, ki pa so po Vilfanovih ugotovitvah "prevladujoče oblike kmečkih domov, kakršni so bili okrog 2. polovice 19. stol." (ZAP I, str. 592). V tem obdobju so hiše že imele regionalne značilnosti. Pred tem so bile kmečke hiše bolj enotne. "Tipologija kmečke hiše... nikakor ni podoba nekega stoletja trajajočega stanja ali opredmetenje neke pradavne kulturne diferenciacije." (ibid, str. 592). Iz zgodovine razvoja kmečke hiše je možno sklepati, da se je sedanja oblika hiše (v mislih imamo tisto, ki je podlaga tipologiji), razvila iz treh pratipov:

— prave dimnice na severu in vzhodu;
— hiše s črno kuhinjo v osrednjih predelih Slovenije;
— ognjiščnice in kamninske hiše na zahodu. (povzeto po ZAP I, str. 575).

K temu lahko dodamo še Vilfanovo ugotovitev o skupnih značilnostih slovenske kmečke hiše, ki ponazarja, da se "... pri njem zelo dosledno pojavlja dolgo sleme z raztegnjenim tlorisom in vhod z daljše, kapne strani." (ZAP I, str. 592).[49]

Določena kontinuiteta v razvoju hiše torej obstaja, čeprav niti razvojne faze niti prvobitna oblika niso znane v podrobnostih. Sklepamo pa lahko, da se je v okviru določene razvojne faze dopolnjevala in dograjevala, se oddaljevala od prvotne zasnove (npr. dimnične hiše) in približevala sedanji obliki. Tako je ugotovljeno, da je kmečka hiša, o kateri govorimo, v resnici le baročna razvojna faza hiše (ZAP I, str. 567). (K tej pomembni ugotovitvi se bomo vrnili v nadaljevanju). Vendar je pri tem spreminjanju pomembno dejstvo, ki ga navaja Sedej: "Na vseh starejših arhitekturah, kjer gre ponavadi za baročno učinkujoč objekt z renesančno zasnovo, opazimo, da je adaptacija sicer potekala brezobzirno — vendar pa je takratnim stavbarjem uspelo ohraniti značaj arhitekture in merila. Hiša, čeravno je predstavljala zadnji krik mode sredi 18. stoletja, ni v ničemer razvrednotila (še ohranjenih) starejših arhitektur v naselju ali bližnji okolici. Prilagodila se je prostoru po dimenzijah, merilu in zasnovi." (v Karlovšek-Debelak in ost., 1980, str. 143). Na drugem mestu pa pravi: "Tako je tudi najbogatejši kmečki dvorec v bistvu le primerno povečana

[48] Melik npr. omenja tradicijo, prirodne razmere, vpliv starih prebivalcev, gospodarsko dejavnost ter faktor kulturnega razvoja (Melik 1936, str. 566)

[49] Spoznanje je tudi filozofsko-ontološko potrjeno. W. Troll in K.L. Wolf ugotavljata občo zakonitost obstoja osnovnih tipov, ki se z razvojem izpopolnjujejo in razvijajo; in ki so razpoznavni v naravi prav tako tudi v človeškem delovanju. Variante so samo izpeljave ali faze v razvoju tipa, prilagojene zahtevam, ki jih okolje postavlja organizmu. Prilagojena oblika je torej odgovor (rezultat), ki je nastal iz osnovnega tipa (HWP, str. 207, geslo Morphologie).

tradicionalna kmečka hiša. Bogastvo so potemtakem poudarjali predvsem z velikostjo in z bogastvom detajlov." (Sedej 1985, str. 70)

Razvijanje stavbnega tipa potrjuje tudi Fister, ko pravi, da je kmečki človek gradil stavbe v bistvu nespremenjene, le da jih je dodatno olepševal (Fister, 1986 str. 323). Iz tega lahko povzamemo sklep, da je nekdanji vaščan gradil po vzoru, po tipu, ne pa po okusu. To je imelo za posledico, da so hiše med seboj zelo podobne, tako v zasnovi kot oblikovnih principih. Povsem organsko je nastala oblika poenotenosti naselja — kot smo omenili na začetku.

Razvijanje osnovnega tipa ohranja enotnost in prispeva k različnosti (po J.A. Schmidt 1990, str. 221).

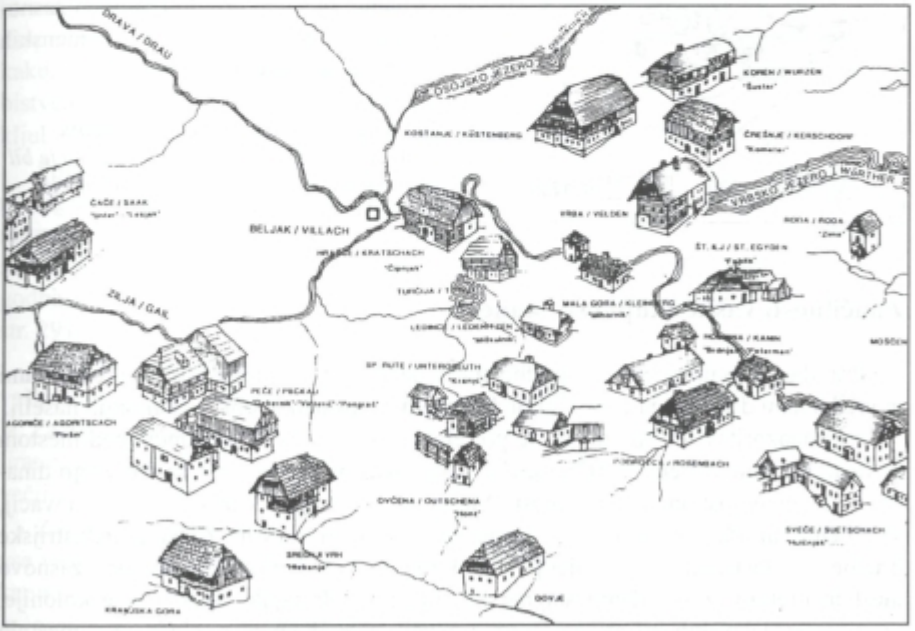

Hiše v posamezni pokrajini so med seboj zelo podobne, poenotene; primer iz Koroške (po P. Fister: Arhitektura Zilje, Roža, Podjune. Celovec 1989).

Razvijanje in dopolnjevanje osnovnega tipa je po našem mnenju pravi izziv za arhitekturo. Tako kot se je nekdanja kmečka hiša razvila iz prvotne oblike do baročne variante, je posodabljanje in prilagajanje kmečke hiše možno tudi v sedanjosti in

bodočnosti. Sedanja vaška hiša pa nima z avtohtonim okoljem ničesar skupnega, ker je prenešena iz urbane sredine in rezultat časovno omejenega procesa — urbanizacije podeželja. Vračanje k izhodišču, osnovnim principom je zato toliko bolj utemeljeno.

Poenotenost, o kateri govorimo, se nanaša tudi na način postavljanja objektov. Eno od izhodišč pri lociranju je bilo, da mora biti objekt po obliki in zasnovi prilagojen neposredni okolici.[50] V tem se morda razkriva odnos do prirodnih omejitev, brez dvoma pa tudi splošno pravilo oblikovanja objektov.

Prevladujoč način postavljanja objektov je znotraj ene pokrajine tako trden, da bistveno vpliva na zasnovo naselij.

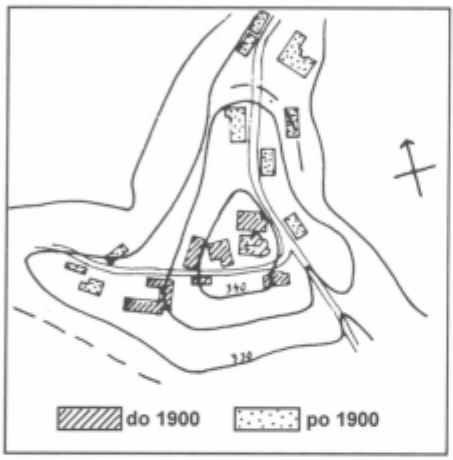

Zato so objekti postavljeni v skladu s splošnim načinom, ki je razširjen v posamezni pokrajini. Dober primer za ponazoritev tega je širitev naselja Cerkvenjak: prvotno jedro naselja je obsegalo 11 gručasto razmeščenih hiš na vrhu slemena. Kasneje se je naselje razširilo po bližnjih slemenih in s tem dobilo obuličnо zasnovo takšno, kot jo ima večina slemenskih naselij v Slovenskih goricah).

Cerkvenjak: položaj središča in širjenje naselja glede na topografijo. Potem ko je bil pozidan najvišji del slemena, se je naselje razširilo po najbližjih slemenih.

Značilnosti vaške skupnosti (danes)

Pravilneje bomo razumeli zgradbo starih naselij, če jih primerjamo s predstavami in vrednotami današnjega časa; tistimi, ki določajo zasnovo in obliko današnjih naselij.

Za ponazoritev teh sprememb je potrebno ponovno osvetliti odnos med mestom in vasjo oz. podeželjem. V primerjavi z vasjo izkazuje razvoj mest veliko večjo dinamiko, intenzivnost in raznovrstnost. Mesta so že iz preteklosti središča inovacij, sprememb in idej, ki krojijo in usmerjajo družbeni razvoj. Začetek industrijske družbe, "industrializacije življenja", je korenito spremenil srednjeveško zasnovo mest in prekinil z dotedanjo stavbarsko tradicijo. Nastajale so delavske kolonije, predmestja delavskih hiš ter meščanske četrti. V gradbenem pogledu je v mestnih središčih nastajal ulični blok, v predmestjih pa prostostoječa hiša. Kot pravi Sedej,

[50] Podobnega mnenja je tudi J. Pirkovič Kocbek, ki pravi: "... skupni imenovalec tradicionalnih oblik pozidave (je), da se v časovnem razponu spreminjajo, širijo in prilagajajo novim okoliščinam, vendar tako, da osnovna razmerja niso porušena." (Pirkovič-Kocbek 1984, str. 68).

so bile prvotne zgradbe preoblikovane in prirejene kmečke hiše. Prevladujoč način gradnje hiš na obrobju mest se je takrat še zgledoval po prevladujočem tipu v okolici, kjer je bila kmečka hiša. Industrializacija, ki je napredovala vedno hitreje ter dosegala vse pore življenja, se je širila na obrobje mest, zajela je celotno podeželje. Za proces širjenja mest, mestnega načina življenja in novih, na industrijski proizvodnji temelječih ekonomskih odnosov, se je uveljavil termin urbanizacija. "To, kar običajno označujemo z urbanizacijo podeželja, je v bistvu uveljavljanje značilnosti industrijske družbe. Namesto urbanizacija, bi bil primernejši izraz modernizacija, pa tudi industrializacija." (Klemenčič M. 1982, str. 28).

Kakorkoli že, nova miselnost je prepojena z raznoterimi oblikami koncentracije — delovnih mest, stanovanj, poslovnih prostorov, oskrbnih in storitvenih dejavnosti, infrastrukturnih sistemov, ki v procesih prostorske preobrazbe vodijo h koncentraciji prebivalstva, tržišča, industrijskih con, infrastrukturnih koridorjev. Industrializacija pomeni hkrati visoko stopnjo delitve dela, specializacijo, racionalizem, masovnost, razne oblike odtujenosti. Razumljivo je, da v takih okoliščinah nastaja svojstven tip socialnih odnosov, ki spreminjajo ustaljene življenjske vrednote, način življenja in navade posameznika.[51] Tönnies označuje tak tip socialne organizacije "družba" (v nasprotju s "skupnostjo", ki je razvita na podeželju). Družbo tvori krog ljudi, ki kakor v skupnosti na miren način živijo in stanujejo drug poleg drugega, toda niso bistveno povezani, temveč bistveno ločeni; in medtem, ko so v skupnosti povezani kljub vsem ločitvam, so tu ločeni kljub vsej povezanosti (po Mlinar 1973, str. 28).

Poleg tega sta industrializacija in urbanizacija prinesli svojstveno obliko družbene organizacije, za katero je značilno racionalno urejeno sožitje, v katerem je posameznik osvobojen neposredne odvisnosti od drugih (sosedov, sodelavcev), tako da se lahko obnaša in ravna samostojno — v okviru veljavnih družbenih norm. "Pogodba in konvencija prevzameta vlogo, ki sta jo prej igrala običaj in vera." (ibid, str. 29).

Proces, v katerem se spreminja vaška skupnost, je Cifrič takole označil: "Razvoj vaške skupnosti gre v smeri izgubljanja agrarnega značaja in kolektivnega načina dela. Zaznaven je prehod od kolektivnega k individualnemu, od homogenega in kontroliranega k heterogenemu in nekontroliranemu, od izgube avtonomije in statičnosti k večji integraciji v celotno družbo." (Cifrič 1985, str. 323).[52]

Z urbanizacijo postaja "urbana oblika življenja" edina možna in torej obvezna za vse večje število prebivalstva. "Migracija prebivalstva iz podeželja v mesto kot tudi kapitalizacija kmetijstva pomeni za večino prebivalstva preobrazbo načina življenja iz 'osebnega' reda v 'predmetni' red, v red 'stvari' ". (Jakhel 1979, str. 99).

In še ena zanimiva misel o urbanizaciji (povzeto po Jakhel 1979, str. 99): "Urbanizacija je potekala v znamenju preobrazbe, ... ki je povzročila propad veljavnih

[51] Antropološko-sociološki vidik tega procesa je obdelal Ortega y Gasset v eseju "Upor množic".

[52] Glej tudi Šuvar 1988, str. 84–85/I.

oblik prava in tradicije, uveljavljenih povezav človekovega duha, propad osebnega reda. S tem je bila odpravljena smiselnost samovolje, obenem pa je bil posameznik osvobojen obvez in odgovornosti do skupnosti in bližnjega. Pot urbanizacije gre prek te dezintegracije ... Pri tem pa se pogosto in lahko spregleda, kakšne vseobsežne in mogočne oblike reda so nastale na novo in se vedno bolj oblikujejo. To so ureditvene oblike nove vrste; predmetne ureditve ... Kdor se vključi vanje, se mora držati njihovih pravil ... Kdor se njihovi zahtevi izmika, se odpoveduje udeležbi pri učinku; kdor pod to zahtevo odpove, propade."

Industrijska kultura in industrijska miselnost, ki se je sicer s časovnim zamikom razraščala na podeželju, je pomenila prekinitev agrarne, vaške, organske, na tradiciji sloneče kulture. Sprva je bilo temu vplivu podvrženo neposredno zaledje mest, kasneje, še posebej v času, ko je bila industrializacija sprejeta kot edini način in merilo razvoja, se je vpliv razširil čez celo pokrajino. Pojav je bil tako silovit, da je v treh desetletjih prepl vil celotno podeželje.

Kot zunanji odraz (ali samo posledica) nove miselnosti, novega načina življenja, modnosti,[53] so na podeželju, v pretežno agrarnem prostoru, nastale zgradbe, ki nimajo z neposrednim okoljem nič skupnega, saj so prenesene iz mestnega okolja. Grajene in zasnovane so po mestnem vzoru, prilagojene mestnemu načinu življenja. Razkorak med "starim in novim" je postal tako velik, da ga ocenjujemo kot stihijo, vizuelne posledice pa kot degradacijo kulturne krajine.

Spremenilo se je pojmovanje prostora kot splošne dobrine ter zazidanega in zazidljivega območja naselja. Širjenje naselij na nove površine, razraščanje individualne gradnje ob vpadnicah in pozidava nekdaj kmetijskih zemljišč, procesi suburbanizacije, urbanizacije podeželja, nastajanje ruralno-urbanega kontinuuma — ob vsem tem je pojem gradbeni okoliš, zazidano območje naselja, postal zelo široka in ohlapna kategorija. Možno ga je širiti in razvijati glede na vsakršno vrsto potreb in zahtev. To načelo sovpada s širjenjem industrializacije in urbanizacije, ko so se človeku odpirale "neomejene" možnosti za razvoj. Prostor pojmujemo kot poligon za nove dejavnosti, za lokacijo novih funkcij, ne pa kot nekaj omejenega in v sebi zaključenega (v smislu notranje členitve in zaokroženosti).[54]

Ob tem pozabljamo, da se vsaka nova funkcija odraža tudi v obliki in fiziognomiji pokrajine oziroma da ima sama funkcija prav tako vizuelno-percepcijske učinke,

[53] Številni avtorji navajajo zelo različne vzroke in vzpodbude, od sociooloških, psiholoških, gradbeno-tehničnih, kulturnih, ekonomskih.

[54] V prostorskem planiranju prevladuje "aktivni" odnos do prostora, v smislu preurediti ga, spremeniti, izbojšati (s katerimi merili, na kak način?), ne pa ohraniti ga, varovati, nove dejavnosti prilagoditi obstoječim. Zatečeno stanje prostorskih razmerij ni vedno izhodišče, lahko je tudi cilj. Misel o "neomejenih možnostih", ki so dane sodobnemu človeku in ki se (ponekod že vidno) sprevračajo v svoje nasprotje oz. ambivalenco je na več mestih že omenjenega eseja španskega filozofa podrobneje razčlenjena (glej str. 54–66, 89–92, 98).

da ima svojo formo.[55] Pri tem pa še zdaleč ni nepomembno, kakšno obliko bo imela posamezna funkcija (oz. njen opredmeteni element) glede na krajino, kamor bo umeščena.[56]

Zanimiva je ob tem ugotovitev J. Pirkovič-Kocbek, ki deli nova poselitvena območja v naseljih na kategorijo, ki izhaja iz hotene arhitekturne in urbanistične volje, in tisto, ki nastaja pod vplivom samograditeljske dejavnosti. Ugotavlja namreč, da med obema pravzaprav ni bistvene razlike. Tako pri načrtnem urbanizmu kot pri stihijsko nastajajočih naseljih je izhodišče zasebna parcela pravokotne oblike, na kateri stojijo, po večini v geometričnem središču in v ortogonalni shemi, stanovanjski objekti bolj ali manj stereotipne zasnove (po Gabrijelčič 1985, str. 322).

Očitno gre v obeh primerih za prevzemanje samo ene vrste urbanističnih meril in kriterijev in to tistih, ki ustrezajo prevladujoči kulturi bivanja in načinu mišljenja (morda bi lahko dodali še modnost in statusni simbol).

Če smo vaški skupnosti pripisali socialno povezanost, samoniklost, prilagojenost prirodnim razmeram, veljajo za nove prebivalce naselij in nove stanovanjske soseske individualnost, univerzalnost, standardizacija, tehnicizem. Te atribute bomo skušali predstaviti v treh sklopih, ki ponazarjajo odločilno razliko med zasnovo nekdanjih in sedanjih naselij:

— odnos do prirodnih razmer in okolice;
— novi temeljni principi;
— nova vsebina (agrarnih) naselij in spremembe konstitutivnih elementov (pojem je pojasnjen v naslednjem poglavju).

Novogradnje se v naseljih pojavljajo na dva, pogosto oba načina: [57]

— v prvem primeru gre za novo sosesko stanovanjskih hiš ob robu starega naselja;
— ali pa za posamezne novogradnje, ki so razmeščene na različnih lokacijah ob pozidanem območju ali v njem.

---

[55] Zanimivo je, da zakonodaja o urejanju prostora nikjer posebej ne izpostavlja problem oblike in vizuelne ureditve pokrajine, oz. posegov v prostor.

[56] Ob tem se približujemo osrednjemu (največjemu) problemu urejanja prostora in večnemu antagonizmu v arhitekturni teoriji — namreč izhodiščem, vsebini, vodilni ideji, po kateri urejamo območja, pokrajino, naselja, zgradbe. V. Mušič je to dilemo označil kot razpon med "regionalistično in geometrično racionalistično" usmeritvijo (Mušič, 1980, str. 187). Označuje ju kot "veljavni, živi, rastoči in večni skrajnosti." Dalje pravi: "Prva je dovzetnejša za tako imenovano ljudsko (funkcionalno) tradicijo (kontinuiteto op.p.), druga mogoče za izročilo antične klasike (tehnicizma op.p.). Prva se poskuša prilagajati sedanjemu okolju in vzvalovljenosti ali poraščenosti pokrajine, druga hoče biti v nasprotju s tem okoljem." (ibid, str. 187).

[57] V tem prikazu izstopa obravnavanje hiše oz. posameznega objekta, čeravno je predmet naše obravnave naselje kot celota. Vzrok je ta, da so soseske novih hiš kljub vsemu samo del starejšega naselja, ki pa v percepcijskem smislu močno izstopa, je bolj vpadljiv, po drugi strani pa v območjih nove zazidave težko razpoznavno kaj več kot skupek individualnih hiš.

V obeh primerih je prelom z dotedanjim načinom postavitve objektov in širjenjem naselja velik. V celoti naselja delujejo novogradnje kot dodatek, nekaj, kar je starejšemu jedru dodano, ni pa nastalo iz njega ali zraslo z njim. Prelom je tako v razmestitvi objektov kot v njihovi obliki. Objekti so razmeščeni in oblikovani po določenih normativih, ki so daleč od nekdanje organskosti. Povsod tam, kjer gre za obsežno gradnjo v kratkem času, normativ nadomesti organskost, prvotni "stavbni tip" pa se spremeni v "normativni tip". Nekoč sta pojma tip in normativ določala isto stvar, danes pa je norma nadomestila tip. Sodobne hiše in naselja tako niso organski tipi, temveč po normativih zasnovana in izgrajena bivališča. Večina jih je enakih, vsa pa so si zelo podobna.

Odnos do prirodnih razmer in okolice

Nepovezanost z avtohtonim naseljem je močno očitna, če novi del povezujemo s prirodnimi razmerami. Njihov omejitveni pomen je zožen na minimum, ki še preprečuje porušenje naravnega ravnovesja. V mislih imamo naselja v pobočju ali na robu doline, kjer nova zazidava ne zaseda samo najbolj strmih in labilnih zemljišč. Pravzaprav lahko najdemo primere neupoštevanja vseh prirodnih omejitvenih dejavnikov, ki so za posamezno pokrajino sicer značilni.[58]

Naslednje skice prikazujejo neupoštevanje (nekdanjih) prirodnih determinant in odklon od tradicionalnega načina postavljanja objektov.

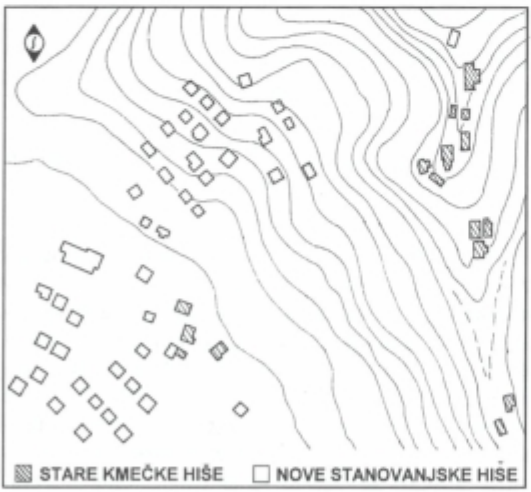

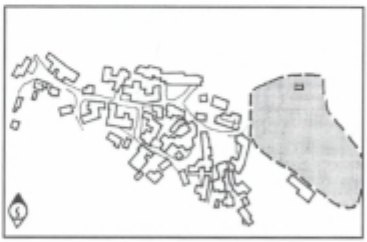

↑ *Pomjan: označeno območje je predvideno za širitev naselja. Izpostavljeno je burji.*

← *Gradiška v Slovenskih goricah: nekoč so hiše postavljali samo na slemenih in robovih dolin, na pobočju nikoli.*

[58] Kvalitetna kmetijska zemljišča pri tem niso nobena izjema, kljub leta 1981 sprejetem Zakonu o varovanju kmetijskih zemljišč pred spreminjanjem namembnosti. Zakon je namreč zaščitil samo najkvalitetnejša zemljišča. Ob tem pa se ni spremenil koncept prostorskega širjenja naselij, ki se sedaj pač širijo na t.i. 2. območje kmetijskih zemljišč, kar je velikokrat, gledano z vidika zasnove naselja, isti (ali pa še večji) nesmisel.

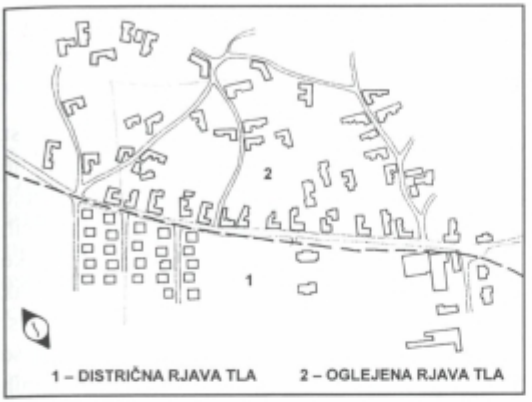

Turnišče: trasa ceste v naselju sovpada s pedološko mejo. Do srede 60-tih let je ta meja predstavljala tudi rob naselja.

Odranci: Označeni objekti so postavljeni na zemljišču, ki ga pogosto preplavi podtalnica.

V raziskavah, ki so jih opravili Sedlar (Sedlar 1974), Pogačnik (Pogačnik 1986) in Ravbar (Ravbar 1988) so prikazani značilni tlorisi naselij, ki so nastali ob urbanizaciji podeželja. Primeri kažejo, da ima pojem "primerne površine za širjenje" povsem drugo vsebino, kot jo je imel nekoč. Odločujoče niso več prirodne omejitve, te bi naj bile s tehničnimi sredstvi obvladljive, temveč prirodne "danosti" (v smislu ponudbe primernega, razpoložljivega prostora). Tako med lokacijskimi faktorji prevladuje ekspozicija, zaveterna lega, lep razgled, južni robovi gozdnih jas, razmeroma raven teren. (Pogačnik 1986, str. 11). Tudi pojem "določenega in utemeljenega območja" (Komelj 1965 str. 6), v okviru katerega bi se naj naselje prostorsko razvijalo, je izgubil svojo težo. Naselja se širijo preko vseh utemeljenih naravnih mej, zaradi česar se izgublja pomen mikrolokacije in s tem ena od pomembnih značilnosti vasi. Namesto tega se je uveljavil nov princip, ki je od prirodnih razmer povsem neodvisen in jih zato tudi ne upošteva.

Ob tem opažamo zanimivo značilnost, ki je očitna posebej pri posamičnih ali nenačrtno postavljenih objektih. Le-ti povzemajo uveljavljene principe lociranja objektov glede na prirodne razmere, čeprav je objekt sam neustrezen. Imetnik je postavil "novo" hišo, vendar na "stari" način.

Med posledicami spremenjenega odnosa do prirodnih razmer je tudi nepriznavanje naravnih dominant in vizuelno vrednih vedut. Nekoč izborna mesta v okolici središča ali ob vstopu v naselje, ki so bila vseskozi zaznamovana in varovana, za urbaniziranega človeka nimajo več prave vrednosti. Podobno delujejo tudi objekti sredi polja ali sredi hriba, ki zakrijejo sicer premišljeno postavljeno dominanto.

Fistrova klasifikacija naselij po vizualno-likovnih kriterijih (Fister 1970, str. 270) je v današnjih razmerah skoraj izgubila svojo pričevalnost, podobno kot prirodne razmere.

NOVI TEMELJNI PRINCIPI, KI DOLOČAJO ZASNOVO VAŠKIH NASELIJ

Neupoštevanje lokalnih (pokrajinskih) značilnosti ima za posledico **univerzalnost** in s tem **poenotenost** po različnih pokrajinah. T.i. parcelacijski urbanizem, ki je nadomestil spontano, na nepisanih pravilih sloneče razmeščanje objektov, združuje individualnost, anonimnost, enake bivalne pogoje, enostavno mrežo komunalnih priključkov. Gre za razparceliranje primernega (ravnega) območja na parcele enake velikosti in enakih oblik, ki ga je možno na enostaven način razširiti in povečati. Tak pristop že v naprej določa razmestitev in postavitev objektov. Ti so običajno vsi enaki in stojijo sredi parcele. Resda se je v 70-ih letih ta togi koncept zmehčal, saj se je začela gradnja nizov objektov, v določenem ritmičnem zaporedju razmeščenih zgradb ipd. Vendar ostaja vtis, kot da je projektant tako dolgo prestavljal objekte sem in tja, dokler z videzom tlorisa ni bil zadovoljen, dokler mu ta ni ugajal (naivno ali celo nesramno podcenjevanje in omalovaževanje?). Rezultat je pogosto opremil z

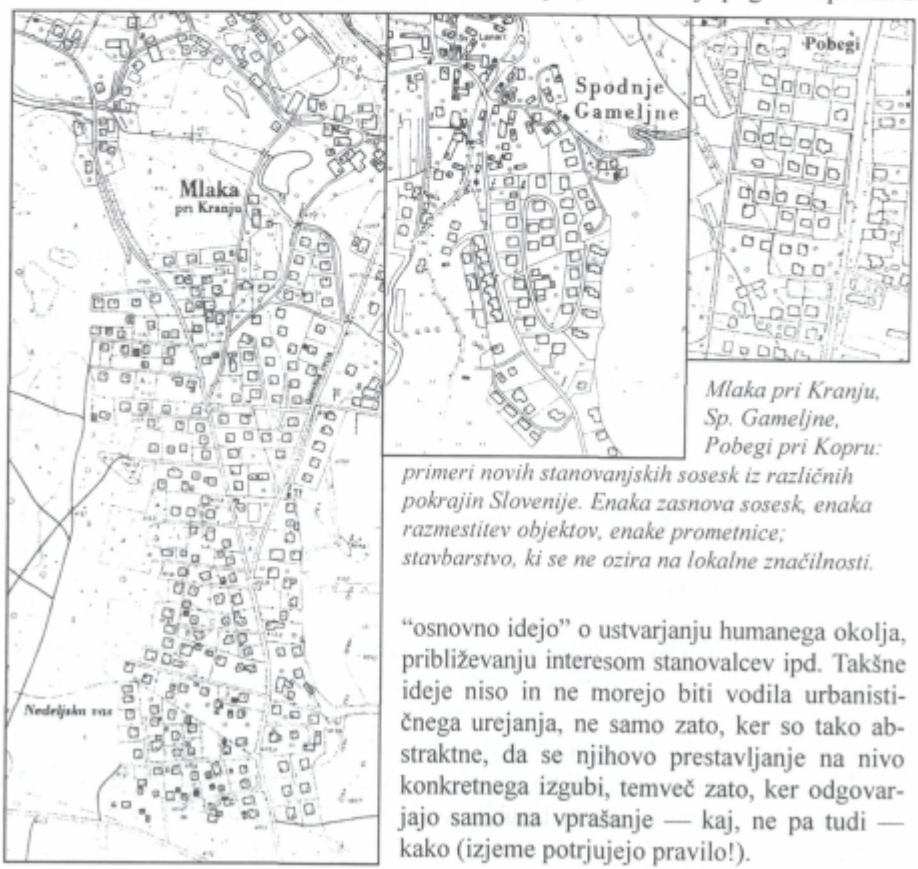

Mlaka pri Kranju, Sp. Gameljne, Pobegi pri Kopru: primeri novih stanovanjskih sosesk iz različnih pokrajin Slovenije. Enaka zasnova sosesk, enaka razmestitev objektov, enake prometnice; stavbarstvo, ki se ne ozira na lokalne značilnosti.

"osnovno idejo" o ustvarjanju humanega okolja, približevanju interesom stanovalcev ipd. Takšne ideje niso in ne morejo biti vodila urbanističnega urejanja, ne samo zato, ker so tako abstraktne, da se njihovo prestavljanje na nivo konkretnega izgubi, temveč zato, ker odgovarjajo samo na vprašanje — kaj, ne pa tudi — kako (izjeme potrjujejo pravilo!).

Predvsem so se ob takem poenotenem načinu postavljanja objektov oz. širjenja naselij izgubile pokrajinske razlike in posebnosti. Nove stanovanjske soseske iz Prekmurja so enako zasnovane kot tiste na Gorenjskem.

Poseben problem v urejanju in oblikovanju prostora predstavlja velika razpršenost novogradenj po pokrajini, za kar se je že uveljavil termin "razpršena gradnja". Gre za novogradnje, ki so postavljene izven strnjenih naselij, najpogosteje v njihovi bližini ali kar sredi kmetijskih zemljišč. V skupinah po 3, 5, 10, tudi več, so postavljene vzdolž prometnic, ob nekdanjih kmečkih hišah, na mestih, od koder je lep razgled po okolici (seveda so zato "lepo" vidne tudi same), na pobočjih, ob industrijskih conah, pravzaprav povsod, kjer je posameznik začutil interes po gradnji lastne hiše.

Takšen način lociranja objektov je marsikje popolnoma nasproten avtohtonemu poselitvenemu vzorcu. Meja med naselji, tj. pozidanimi in kmetijskimi zemljišči je vedno manj jasna, naselja pa se spreminjajo v mozaik individualnih hiš, ki jih povezujejo le še formalnosti (naslov, šolski okoliš, prometnice, trgovina). Razpršena gradnja je za investitorja morda res najcenejša, za družbo pa gotovo najdražja, pripominja L. Lah (Lah 1994). In res, komunalna oprema, površine pozidanih (beri: odtujenih) kmetijskih zemljišč, vprašljiva kvaliteta bivalnega okolja, vizualna degradacija pokrajine in naselij so elementi, ki imajo svojo ceno; plačevali jo bodo zanamci!

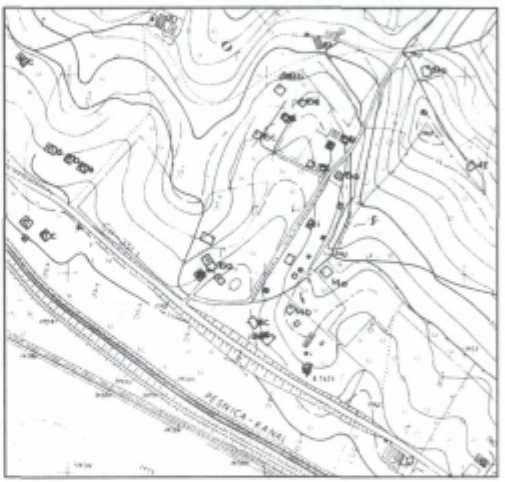

Razpršena gradnja je potratna s kmetijskimi zemljišči, komunalno opremo, vprašljivih oblikovnih kvalitet in s pogosto pomanjkljivo kvaliteto bivalnega okolja. Primer je iz okolice Maribora

Naselje je zasnovano tako, da je podrejeno **tehničnim sistemom** (promet, elektrika, kanalizacija, oskrba z vodo, telekomunikacije), ki jih je ob pravilni, vnaprej znani razmestitvi objektov najlaže projektirati in tudi izvesti. Mislim, da je ta moment eden tistih, ki najbolj določajo ortogonalno razmestitev objektov.

Prav očitna je podrejenost prometu, točneje avtomobilizmu. Vijugavost, krivine in neenakomerno širino prometnic je nadomestilo prometno telo, ki je prilagojeno drugačnim oblikam prometa, bistveno manj pa merilu prostora. Številni primeri potrjujejo vtis, da se zasnova stanovanjskih sosesk in postavitev objektov bolj prilagaja trasi prometnic in logiki najkrajše poti kot obratno. Cestna telesa pa so prirejena hitrostim, ki v naselja ne sodijo (prometna signalizacija samo opozarja, ne pa preprečuje). Prevladujoče prometno sredstvo postaja imperativ urbanističnega urejanja, današnja naselja oblikuje navdušenost nad tehnično popolnostjo.

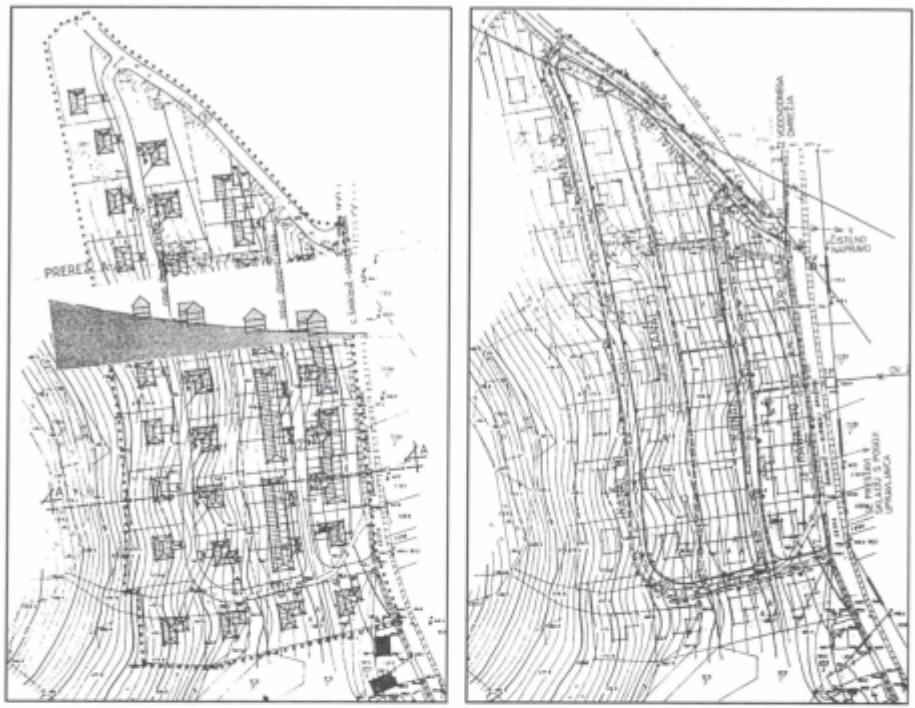

Razmestitev objektov je povezana z mrežo komunalnih vodov. Zasnova komunalnih naprav je ena od novih ureditvenih redov, ki oblikujejo naše bivalno okolje.

Individualizem, ki prežema novejše dele naselij, je verjetno posledica in hkrati vzrok takega razvoja. Normativno urejanje odnosov, kar je značilnost sodobnih družb, je prisotno tudi v podeželskih naseljih. Normativizem se povezuje z standardizacijo, ta pa povečuje uniformiranost. Po mnenju Mlinarja ravno uniformiranost najbolj nasprotuje težnjam po oblikovitosti in humanizaciji okolja ter prispeva k individualizaciji posameznika (Mlinar 1986, str. 217). Kot smo že omenili, novi predeli stanovanjskih hiš niso združeni z vasjo, niti ne delujejo kot soseska (za katero je značilna zaključena ureditev s potrebnimi oskrbnimi in storitvenimi dejavnostmi). Socialni moment oz. vsebina socialnih odnosov ter miselnost (tudi graditeljska), ki je s tem povezana, ima vse značilnosti urbane družbe in mestnega bivalnega okolja. Preseči takšno miselnost in ob tem prekiniti z urbanim načinom postavljanja objektov sta dva od osnovnih ciljev v zadnjem času tako razširjene prenove vasi. Oblikovanje novih skupnosti — sosedstev, v katerih bi bila presežena individualnost posameznikov, ima zato v programih prenove osrednje mesto.[59] V Schirmacherjevi knjigi Erhaltung

[59] Glej Dorferneuerung in Österreich; Heck 1989; Glück Magel 1990; Schröteler-Westerheide 1991;

im Städtebau beremo: "Mobilnost otežuje formiranje skupnosti ... Novo, času primerno skupnost bo potrebno še vzpostaviti... ter odkriti način življenja, ki bo dovoljeval in razkrival smisel bivanja v kontinuiteti. Zavest o tem, da imamo kljub vsej minljivosti in spremenljivosti lasten dom, bo močnejša." (Schirmacher 1977, str. 415).

Prostostoječi objekti so nadomestili nekdanjo strnjeno zazidavo. Vendar takšna razmestitev objektov ne vzpostavlja "grajenega prostora", temveč predvsem vmesni prostor. Mnoge hiše (predvsem tiste iz 60-ih let) so projektirane in postavljene tako, da nimajo ne sprednjega, ne zadnjega dela, saj sta oba zelo podobna. Hiše so izgubile svoje pročelje (pročelje — čelo — obraz) in karikirano rečeno, tudi vhod. Nastale so vrste enakih objektov (in v prenesenem pomenu) — enakih ljudi. Ali ni to tisto, kar imenujemo standardizacija, uniformiranost, neosebnost...? Tudi hiša in cesta v novih stanovanjskih območjih nista več povezani. Hiša ne omejuje ceste in cesta ne vodi do hiše. Cesta ne pripada več skupini hiš, ni več poljaven prostor. Zreducirana na funkcijo dovoza, predstavlja del drugega sistema. Sedanja ureditev prometnic med seboj ločuje stavbne gmote, nekdaj pa je bila njihova funkcija bolj povezovalna.

Omeniti moramo še ugotovitve arhitektov, ki se nanašajo na oblikovanje prostora. Prostor kot ambientalna vrednost ni vzpostavljen. Členjen je samo na zasebnega in javnega, vendar je slednji brez središča in oblikovnih poudarkov. Osnova vsemu je prometnica in proste površine med objekti. Vse to ustvarja vtis nepovezane povezanosti in navadne razmestitve stvari v prostoru. (Schirmacher 1988, str. 288). "Vas je izgubila tradicionalno ravnotežje, novo pa še ni vzpostavljeno," pojasnjuje te spremembe Šuvar (Šuvar 1988, str. 85/I).

Nova vsebina vaških naselij

Z izgubljanjem agrarne funkcije na račun elementov urbanosti se je spremenila vsebina vaških naselij. Kmetijska dejavnost in izkoriščanje kmetijskih zemljišč niso več determinante zasnove vasi, razmestitve zgradb in prometnic, gostote naseljenosti in celotnega načina življenja. Procesi transformacije vasi izražajo bolj odmik od kmetovanja, kot spremembe v načinu kmetovanja (Šuvar 1988, str. 295/I). V vasi živi danes večina neagrarnega prebivalstva, ki ni več eksistenčno odvisno od obdelovanja zemlje.

Zato so se spremenili (prilagodili?) elementi, ki naselje kot fizično tvorbo vzpostavljajo. V nekdanjih vaseh ločitve med prostorom za delo in bivalnim prostorom ni bilo. Kmečki dom je obsegal vse prostore in površine, kjer je človek stanoval in delal, današnje hiše pa so projektirane samo za stanovanjsko funkcijo. Spremenjen je tudi značaj prometnic. Nekatere spremembe smo že omenili, ponovno pa izpostavljamo spremenjeno vlogo prometnih poti. Nekdanja prometnica skozi vas je bila poljaven prostor, ki je pripadal tako udeležencem v prometu kot hišam ob njej. Današnja ulica ločuje (med seboj že tako ločene zgradbe), ne pa povezuje. Prirejena je funkciji dovoza, ne pa zbliževanju ljudi.

Izraz spremenjene vsebine so tudi industrijski obrati ter industrijsko — obrtne delavnice, ki so nastale v številnih, predvsem centralnih naseljih. Običajno na novi lokaciji tik ob vasi so postavljeni voluminozni objekti, s še večjimi odprtimi skladišči in parkirnimi površinami. Ne oziraje se na tehnološki proces in značilnosti regionalne arhitekture, so v težnji po hitri industrializaciji podeželja in cenenosti gradnje nastali objekti, ki po tipologiji in lokaciji ne sodijo v vaški ambient.

"Novi del" vasi najbrž nikoli ne bo postal povsem vaški, niti ne bo ostal industrijski (v smislu urbanega).

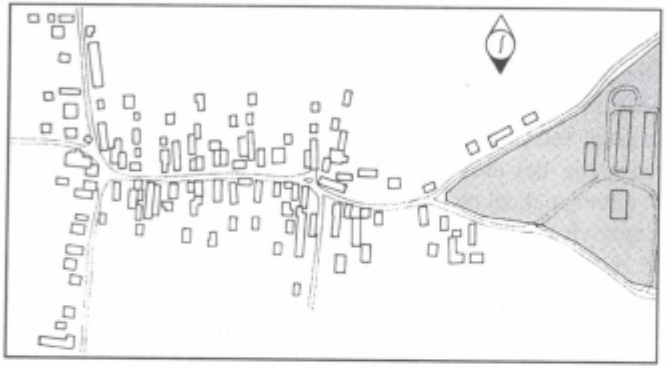

V. Podlog: industrijski obrat zavzema špvršino, ki je enaka skoraj polovici območja vasi. Na račun bližine delovnih mest je načeta podoba vasi. Lokacija v industrijski coni bi bila veliko manj moteča.

Očitna je tudi drugačna vloga središča. Dejali smo, da so na najpomembnejšem, najimenitnejšem delu naselja posebne zgradbe, tako po funkciji kot po obliki. Središče je zato (bilo) pomemben del naselja. Proces, ki preoblikuje njegov pomen, je disperzija funkcij. Nove dejavnosti ali samo nadomestki obstoječih se locirajo zunaj središča naselja, najpogosteje ob vpadnicah ali v bližini novih stanovanjskih sosesk. Središče v formalnem smislu še ima nekdanji pomen, vitalni elementi, ki bi ga ohranjali in obdržali, pa se izgubljajo.[60] Ob tem se odvija še drug paradoks: zgradbe v središču naselja propadajo, nove pa rastejo običajno na kmetijskih površinah.

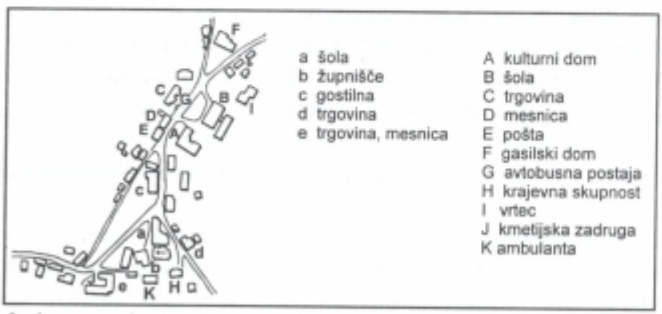

Cerkvenjak: razmestitev funkcij v središču nekoč in danes. V novem delu naselja nastaja novo središče, nekdanje pa izgublja vitalne dejavnosti.

[60] Pogačnik je v svoji raziskavi med zaključnimi spoznanji zapisal: "Na splošno pa lahko trdimo, da starinska dispozicija vasi izginja. Novo planirani centri se premalo vežejo na stara historična jedra, ki ostajajo zapuščena, novi centri, pogosto kar nekako vsiljeni v vaški prostor, pa ne morejo prav zaživeti." (Pogačnik 1989, str. 52)

Pri tem se zdi bistveno, da sta način gradnje v naseljih zadnjih 30 let in tipologija objektov prenesena iz mesta, sledita mestnim vzorom in se oplajata z industrijsko kulturo.[61]

Ob tej diskrepanci je potrebno osvetliti razmerje med vsebino in obliko. V različnih interpetacijah tega odnosa se po našem mnenju skriva srž neuspehov urbanističnega planiranja na podeželju. Vprašanje lahko zastavimo tudi drugače: ali obstoječa individualna stanovanjska hiša edina omogoča kvaliteto bivanja, ki ustreza stopnji današnjega družbenega razvoja; ter, ali način zazidave novih stanovanjskih sosesk edini ustreza sodobnemu načinu življenja. Odgovor sploh ni sporen in je znan že vnaprej.[62]

Vsaka funkcija oz. vsebina (stanovanjska hiša, naselje) je lahko oblikovana na več načinov. Oblika sicer sledi namenu, vendar to ne pomeni, da funkcija tudi določa zunanji videz ali način oblikovanja določene vsebine. Nesporno je, da obstajajo različne oblikovne rešitve za isto funkcijo (vsebino).[63]

S tem pa se težišče problema prestavlja k vprašanju izhodišč, meril in kriterijev po katerih določena funkcija dobi ustrezno obliko. Vprašanje kriterijev in meril; ali je možno, da so ti — gledano iz zgodovinske perspektive — kot "muhe enodnevnice", da se spreminjajo iz ene skrajnosti v drugo, da je njihova življenjska doba omejena z industrijsko produkcijo in potrošniško miselnostjo?[64]

Po drugi strani, ali je možno, da so ti kriteriji tako univerzalni, uporabni v vseh okoljih in vseh pokrajinah? (Kot da je pri tem najpomembnejša "novost" ideje, modnost, ne pa njena vsebina!). So to pridobitve sodobne civilizacije ali gre za prehodno obdobje, čas iskanj, pot k nečemu trajnejšemu in trdnejšemu?

Dejali smo, da morfologijo oblikujejo naravne razmere, kulturni milje, prevladujoča gospodarska dejavnost, socialni odnosi... V teh elementih smo razpoznali principe, po katerih so naselja zgrajena — zasnovana in oblikovana (ali niso to izhodišča, merila, kriteriji?). Pokazali smo tudi, da so isti principi različno opredmeteni, da imajo torej različno obliko. To nas hkrati navaja na sklep, da del oblike izhaja iz

[61] V tem vidim tudi enega od vzrokov neučinkovitosti ruralnega planiranja, ki še ni postavil lastnih in dovolj trdnih izhodišč in vrednot.

[62] F. Ivanšek, arhitekt, je v raziskavi enodružinske hiše zapisal: "Arhitekturne in naselbinske kvalitete tradicionalne kmečke hiše, pravilno izluščene in aplicirane na moderno enodružinsko hišo, bi lahko slovenski enodružinski hiši vsaj do neke mere vrnile njeno regionalno diferencirano podobo in oblikovno kulturo,ki je danes v svoji množični anonimnosti in banalni (ne)uporabnosti nima, imajo pa jo npr. danska, švedska, angleška in druge hiše." (Ivanšek 1988, str. 95); glej tudi poskus prilagoditve novih stanovanjskih hiš (iz 60 tih in 70 tih let) regionalnim arhitekturnim značilnostim (Boh 1991, str. 58–61).

[63] Glej tudi zapis A. Vodopivca, ki v vsaki funkciji (vsebini) loči namensko in pomensko plat. Namen, "praktično funkcijo" pojmuje "... kot obdelano tematiko", obliko in pomen, ki ga izraža, pa "... kot notranjo strukturo, katere karakter je od-visen tako od celote kot od medsebojne razporeditve delov". (Vodopivec 1987, str. 58–65).

[64] Današnji čas je resda dinamičen, življenje se spreminja in odvija hitreje. Vendar se zdi misel, da se tako hitro spreminjajo tudi merila in vrednote za pravzaprav "trajne dobrine", abotna.

pokrajinskih značilnosti in razmer, iz konstant in determinant življenjskega okolja, iz razumevanja in dojemanja življenjskega okolja — fizičnega in socialnega. Zapišemo lahko, da zasnova in oblika naselja sledita, izhajata, se prilagajata silam, ki uravnavajo celotno življenje (bivanje) in delovanje.

Če življenje razumemo kot evolutiven proces, metamorfozo od preprostejših k bolj sestavljenim oblikam, se zdi, da je pomen izročila, kontinuitete, prilagajanja spremembam pri tem zelo bistven. Človek potrebuje stalnost, nekaj, kar ni podvrženo nenehnemu spreminjanju in prehajanju (Schirmacher 1978, str. 413; Schmidt 1990, str. 274).

Upoštevanje izročila zagotavlja kontinuiteto, ta pa prilagajanje novim razmeram ter "zunanjim" dejavnikom, ki se v razvoju pojavljajo.[65] Iz tega vidika so načela (vodilne ideje, temeljni principi), po katerih so zasnovana agrarna naselja, uporabni še danes.[66]

Domet temeljnih principov, o katerih smo govorili, je omejen na zasnovo oz. ustroj celotnega naselja. Razmestitev morfoloških elementov znotraj naselja se ravna po drugih kriterijih, ki so zaradi časovne oddaljenosti in raznovrstnosti težko določljivi. Razkrivanje teh zahteva drugačen pristop, ki bi izhajal iz socialnih, upravnih, zemljiško-posestnih in zgodovinskih razmer. Šele s spoznavanjem socialnih razmerij, načina gospodarjenja in ekonomskih razmerij znotraj posameznih vaških skupnosti (če ne celo posameznih kmečkih gospodarstev) ter življenjskih vrednot bi se približali pravim predstavam. Pri tem ostaja nepojasnjena še spontanost in naključnost, ki sta bili nedvomno tudi prisotni.

Srečujemo se s tematiko, ki jo je nemogoče ustrezno obdelati. Že samo razpoznavanje dejavnikov je pogosto izredno zapleteno, še bolj pa ločevanje med njimi ter določevanje njihovega vpliva oz. posledic.

Na tem mestu samo navajamo nekatere izmed številnih dejavnikov, ki bi jih pri raziskovanju principov razmestitve morfoloških elementov bilo potrebno upoštevati:

1. Prevladujoča gospodarska dejavnost in z njo povezana načela ekonomičnosti in racionalnosti gospodarjenja. Ob tem sta pomembna še tehnika in način kmetovanja. Položaj in velikost gospodarskih poslopij (senikov) na Koroškem (primer Šentanel) je brez dvoma prirejen najenostavnejšemu dostopu. Zato je delno vkopan v pobočje ter postavljen tako, da je možno postaviti t.i. gumno — dovoz v zgornjo etažo. Zaradi obilice sena, ki je potrebna v živinoreji, ter mokrotnega podnebja je velikost senikov in njihova postavitev utemeljena.

[65] Schmidt ugotavlja, da so procesi v naravi in družbi (torej tudi v razvoju naselij in stavbarstvu) primerljivi. V obeh sferah je moč razbrati iste faze razvoja in iste zakonitosti. Med najpomembnejše uvršča kontinuiteto in spreminjanje (vendar spreminjanje predvsem kot razvoj znotraj določenega tipa, praelementa in praoblike). (Schmidt 1990, str. 267–281; glej tudi Ogrin 1991, str. 62–64.

[66] Podobno razmišlja tudi D. Komelj (Komelj 1965 str. 6–8).

2. Tehnika gradnje in uporaba lokalnih materialov določata zasnovo objektov in s tem obliko vasi. Višina objektov je od tega neposredno odvisna. Hiše v Prekmurju so pritlične tudi zato, ker so grajene iz slabo nosilnih in manj odpornih materialov. Nasproten primer je na Krasu, kjer prevladujoč gradbeni material omogoča gradnjo dveh ali treh etaž.

3. Socialna razmerja in sosedski odnosi. Zanimiv je primer širjenja Velike Polane. V 19. stoletju je bilo v naselju 54 kmetij, ki so bile razmeščene na različnih koncih današnjega naselja.[67] Ob dedovanju zemlje so novi lastniki postavljali svoje hiše ob rojstno hišo ali v njeno neposredno bližino. Tako so nastajali predeli naselja, kjer so bile sorodstvene vezi zelo tesne.

4. Lastninske razmere in parcelacija; pomen tega elementa je nakazal že Ilešič s tem, ko je pokazal na razmerja med zemljiško razdelitvijo in tlorisom vasi (Ilešič 1950, str. 102–103). Znani so tudi primeri povečevanja kraške hiše, ki se je — tudi zaradi lastninskih odnosov — dograjevala, iz česar je nastal značilen stavbni niz ali "stavbni otok."

5. Prevladujoč način postavljanja objektov v pokrajini in prirodne determinante smo omenjali že večkrat.

6. Težnja po likovno-oblikovni ureditvi naselja oz. bivališča je potrjena kot del ljudske umetnosti v stavbarstvu in oblikovanju naselij. Način, kako je človek oblikoval sakralna znamenja, vodnjake in krasil hiše, potrjuje pomembnost tega elementa.

7. Zavest o podrejenosti neki višji ideji, ki bi naj uravnavala življenje posameznika in celotne skupnosti, je vključena v postavitev cerkve, oblikovanost središča.

Umestno je tudi vprašanje, ali so tovrstna spoznanja oz. razkrivanje vzrokov razmestitve morfoloških elementov pomembna za urbanistično urejanje naselij? Naše mnenje je, da mora urbanistično planiranje povzemati osnovno idejo zgradbe in oblike naselja ter jo prirediti sodobnim potrebam in možnostim. Namen je torej ohranjati in razvijati idejo, ne pa posnemati nečesa, kar je preživeto in morda posledica slučajnosti.

MORFOLOŠKI ELEMENTI

Omenili smo že, da ima vsaka celota svoje bistvo, elemente ki jo sestavljajo in določene principe, po katerih so elementi povezani v celoto. O bistvu naselja in principih povezovanja morfoloških elementov smo že govorili, preostane nam še vpogled v osnovne značilnosti morfoloških elementov.

Z elementi označujemo sestavne dele sistema oz. celote (Wirth 1979, str. 107). Lastnosti elementov so za sistem morda celo pomembnejše od elementov samih.

[67] Takrat še Velike in Male Polane skupaj; podatek iz razprave I. Želko: Gospodarska in družbena struktura Turniške pražupnije po letu 1381, SAZU 1972, str. 28.

Določajo namreč značilnosti celote, pa tudi povezave med elementi samimi. Morfologija vasi tako ne sloni na elementih samih, temveč (predvsem) na njihovih oblikah in medsebojnih povezavah. Hiša, trg, ulica so morfološki elementi vseh naselij, vendar jih šele po obliki prepoznamo kot mestne ali ruralne. [68]

Osnovni skupini elementov, ki sestavljajo naselja, sta v bistvu dve: objekti in nepozidane površine. V okviru tega lahko elemente razvrščamo z različnih vidikov (npr. po lastništvu, funkciji, obliki, likovnih kriterijih), ali pa jih členimo oz. Združujemo v manjše ali večje enote. Seznam elementov morfologije nikoli ni popoln, saj se z razvojem dopolnjuje.[69] Prav tako lahko ločimo med osnovnimi — enostavnimi elementi (npr. zgradba, pot) ter sestavljenimi (npr. središče, križišče). Ta razmerja ponazarja naslednja shema (prirejeno po Schirmacher 1988, str. 23).

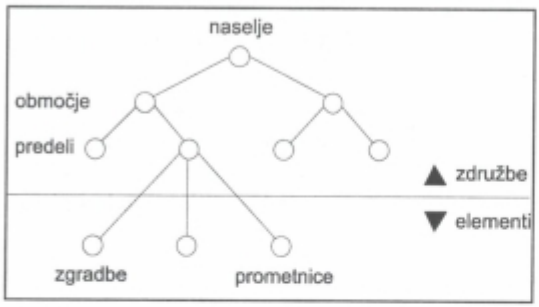

Morfološki elementi se združujejo v območja (po Schirmacher).

Morfološki elementi se med seboj povezujejo in tvorijo območja. Več ko je elementov in raznovrstnejše ko so povezave med njimi, več je različnih območij. Ob tem je pomembno, da določeno območje ne označujejo številni oz. vsi elementi, temveč le posamezni. Ti pa so za območje najbolj značilni in imajo največjo izrazno moč. Pomen tovrstnih območij je predvem za urejanje naselij zelo velik, poleg tega da je členitev naselij na območja različne vsebine, eno od imanentnih delovnih področij geografije naselij.

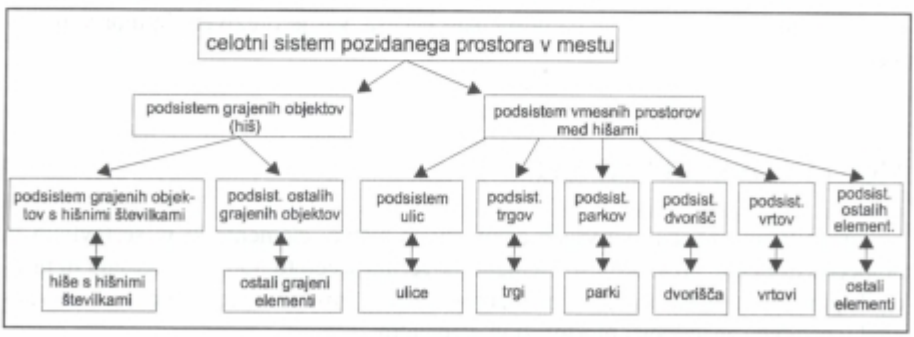

Podoben prikaz združevanja morfoloških elementov (po Pirkovič-Kocbek).

[68] Tudi v tem se kaže nedeljivost zgradbe in oblike.

[69] Primerjaj K. Gruber 1952, str. 205, H. Carter 1975, str. 251, J. Pirkovič-Kocbek 1982, str. 61–69

Opredelitev relevantnih morfoloških elementov in odnosov za proučevanje morfologije naselja je zelo pomembno vprašanje. Kateri elementi in odnosi so tisti, ki najbolje ponazarjajo morfologijo naselja? Ali je mogoče množico morfoloških elementov kakorkoli sistemizirati in narediti bolj pregledno? Morfološke elemente lahko navedemo, naredimo spisek, vendar samo naštevanje ne daje pravega vpogleda v zgradbo naselja. Tak spisek tudi nikoli ni popoln. Potrebna je celovitejša predstavitev.

H. Borchard opisuje dva načina za iskanje oz. opredeljevanje ciljev (ali kot v našem primeru, izmed številnih elementov izbrati najbolj reprezentativnega): (povzeto po HpG, str. 1820, geslo smoter)

— Po prvem načinu različne cilje medsebojno primerjamo in jih vrednotimo. Višje ovrednoten, torej pomembnejši cilj ima višje mesto na hierarhični lestvici. Postopek ponavljamo, dokler ne izluščimo glavnega oz. Najpomembnejšega cilja.

— Ko je odločanje o pomembnosti ciljev nemogoče, je potrebno poiskati nov cilj, ki je skupen vsem primerjanim, nekak vodilni ali krovni cilj. Ne odločamo se več med enakovrednimi cilji, temveč oblikujemo novega, skupnega, ki predstavlja novo kvaliteto. Rešitev problema prestavimo na nov, kvalitetno višji nivo.

Pri določanju elementov, ki opredeljujejo morfologijo naselja, je nemogoče razsoditi, ali so zgradbe pomembnejši člen kot prometnice ali gabarit. Zato smo fizično strukturo naselja najprej razčlenili na elemente in odnose, nato pa le-te združevali v sorodne skupine. Med tako razdeljenimi členi smo iskali skupni imenovalec, ki bi po pomenu ustrezal vsaki skupini elementov oz. jih povezoval. Opredelili smo štiri skupine elementov, ki vsebujejo tudi pripadajoče odnose. Slednje se nam zdi še toliko pomembnejše, saj domnevamo, da so ravno odnosi med elementi ključnega pomena za poznavanje morfologije.

Glede razčlenjevanja elementov tole pojasnilo: metoda razčlenjevanja raznoterih kompleksov je pogosto uporabljena metoda v znanstveno raziskovalnem delu. Celoto skušamo razbiti na sestavne dele, jih proučiti, prav tako tudi odnose med njimi, ter ugotoviti način, kako elementi sestavljajo celoto ali proučevani kompleks. Bolj sporno je vprašanje, do katere stopnje (reda velikosti) je razčlenjevanje celote potrebno? Do najmanjših detajlov, ki jo soustvarjajo, ali do neke vmesne stopnje? Menimo, da je razčlenjevanje potrebno do tiste stopnje, do tistih elementov,ki pojasnjujejo obravnavani problem. Znanje, poznavanje nečesa, je namreč zelo širok pojem, pravzaprav brez točno določljivih meja. Omejimo ga šele z namenom raziskovalnega dela, pri čemer je rezultat v vsakem primeru samo del, izsek poznavanja celote.

V našem primeru je takšno razmišljanje zahtevalo premislek o tem, kateri elementi ter odnosi med njimi se v morfologiji naselij iz različnih pokrajin sploh razlikujejo. Predpostavili smo (na osnovi primerjanja tlorisov in vedut naselij), da so najpomembnejše razlike v:

— položaju objektov glede na prometnico;
— položaju objektov glede na sosednjega;
— razmestitvi objektov;
— razvejanosti prometnega omrežja;
— strnjenosti zazidave;
— gabaritu;
— položaju naselja glede na prirodne razmere;
— tipu kmečkega doma;
— tipu kmečke hiše.

Na podlagi tega smo izdelali preglednico elementov in odnosov, ki ustrezajo pojmu "fizična tvorba", kot smo ga opredelili v enem od prejšnjih poglavij. V naslednji fazi smo navedene elemente in odnose razdelili v smiselne enote, ter v sklopu teh iskali skupni, povezovalni element. Opredelili smo štiri:

— topografija;
— zazidanost;
— odprtost;
— vraščenost.

S tem smo morfološke elemente združili v obvladljivo število sklopov in jih sistemizirali glede na njihovo morfološko pričevalnost.

Dodati je potrebno, da ta faza dela ter preglednica sama nikakor nista zaključeni in končani. Veliko je še dvomov in nedorečenosti o samih morfoloških elementih, odnosih med njimi in o ustreznosti predstavitve morfologije nasploh. Spisek morfoloških elementov je navsezadnje samo seznam, katerega pričevalnost je v vsakem pogledu omejena. Če je narejen samo za določeno naselje ni univerzalen, če pa povzema elemente, ki so v vseh naseljih, ni popoln. Prav gotovo bo poznavanje narave in bistva posameznega morfološkega elementa zahtevalo dopolnitev sedaj nastavljene sheme. Navedeni morfološki elementi in odnosi se ne pojavljajo v vseh naseljih in v vseh pokrajinah, najbrž pa je tudi veliko takih, ki so izpuščeni. Preglednica je izdelana na podlagi analiz naselij v Slovenskih goricah.

MORFOLOŠKI ELEMENTI		ODNOSI	SKLOPI
osnovni	sestavljeni		
POZIDANE POVRŠINE:			
pritlične stanovanjske zgradbe	kmečko gospodarstvo	položaj objektov ob prometnici	zazidanost
nadstropne stanovanjske zgradbe		položaj objektov napram sosednjemu	
		oddaljenost bjektov od prometnic	
pritlične zgradbe z javnimi funkcujami	središče	razdalja med objekti	
nadstropne zgradbe		položaj gospodar. poslopij proti stanovanjski zgradbi	
pritlična gospodarska poslopja		razmestitev obj. z javnimi funkcijami	
etažna gospodarska poslopja		medsebojni položaj objektov	
cerkev	cerkveni kompleks	razmestitev obj. glede na etažnost	
sakralna znamenja		položaj pokopališča glede na cerkev	
vodnjaki		postavitev objektov ob križišču	
zidovi		razmestitev obeležij (1)	
pokopališče		razmerje med visokimi in nizkimi objekti	
most, brv		obzidanost tržnega prostora	
NEPOZIDANE POVRŠINE:			
prometnica	križišče	obzidanost prometnice	odprtost
pot	ulica (2)	obzidanost križišč	
trg		razvejanost prometnic, obzidanost	
dvorišče		položaj dvorišča glede na stan. zgradbo	
zelene površine (3)		razmestitev zelenih površin	
deli naravnega okolja (4)	zunanji rob		vraščenost
		odnos med objekti in hipsografijo	topografija
		orientacija objektov	
		položaj objektov glede nanaravne razmere	

(1) Vodnjaki, sakralna znamenja, spomeniki, markantna drevesa
(2) Cestno telo in okoliške hiše
(3) Skupen izraz za kmetijske površine znotraj naselja
(4) Obrežja vodotokov, travnata ali gozdna pobočja

Posebej poudarjamo, da gre za izsek iz množice morfoloških elementov ter da smo upoštevali samo tiste, ki ustrezajo pojmu "fizična tvorba" naselja. Razumeti jo kaže zgolj kot poskus, shemo, ki naj pokaže celovitost morfologije in paleto možnih vidikov proučevanja.

Pojavne oblike in načini povezovanja morfoloških elementov

V prejšnjem poglavju smo pokazali osnovne principe, imenovali smo jih temeljni principi, ki določajo zasnovo naselja. Predpostavili smo, da imajo principi značaj občega, da so torej univerzalni, vendar se v različnih pokrajinah in kulturno zgodovinskih območjih različno manifestirajo. Domet teh principov je omejen na zasnovo oz. ustroj naselja. Razmestitev objektov oz. morfoloških elementov na sploh, se ravna po drugih načelih, nekaj smo jih v besedilu že omenili.

V nadaljevanju prikazujemo najpogostejše načine povezovanja oz. odnose med morfološkimi elementi. Bilo bi nepregledno in drobnjakarsko, če bi prikazovali odnose med vsemi morfološkimi elementi. Ob tem bi se tudi izgubile bistvene poteze zgradbe in oblike naselja. Zato smo se omejili samo na tiste elemente, imenovali smo jih konstitutivni elementi, ki naselje kot fizično tvorbo vzpostavljajo.

Konstitutivni elementi naselja

Omenili smo že, da je celota sestavljena iz elementov, ki so med seboj tudi hierarhično razporejeni. Nekateri so za funkcioniranje, izgled in zgradbo celote pomembnejši od drugih, katerih vloga in pomen sta manjša. Metzger govori o nepogrešljivih in manj pomembnih sestavnih delih celote (Metzger 1975, str. 178). Omenja tudi, da vsaka sprememba prve skupine elementov povzroči spremembo lastnosti celote, pri čemer ne gre samo za spremembo videza, temveč tudi za spremembo bistva.

Do podobnih ugotovitev je prišel tudi Gebhard, ko je proučeval hierarhijo elementov v določeni celoti (Gebhard 1969). Ugotovil je, da so elementi naselja tipizirani, ter da je število elementov osnovnega tipa v obratnem razmerju s številom preoblikovanih elementov. Pogostost pojavljanja elementa določa njegov položaj in pomen v strukturi (ibid, str. 23). Iz tega sledi, da je položaj objektov, ki odstopajo od osnovnega, prevladujočega tipa, v hierarhiji členov celote višji. To ugotovitev dopolnjuje tudi L. Wolf, ki pravi, da so si sestavni deli celote toliko bolj podobni, kolikor manjša je njihova hierarhija (Wolf 1967, str. 416). Elementi različnega pomena sestavljajo potemtakem tudi naselje. Ker je razumevanje pomena, ki ga ima element kot sestavni del celote možno le, če obravnavani element opazujemo kot del celote, si moramo najprej odgovoriti na vprašanje, kate ri elementi so za naselje kot fizično tvorbo bistveni.

Pod "bistven element naselja" si ne predstavljamo nek minimum elementov, ki še zadoščajo za pojem "naselje", temveč elemente, ki naselje vzpostavljajo, ki odražajo

njegov značaj in bistvo ter imajo konstitutivni pomen. Mumford uporablja izraz "jedrske sestavine" (Mumford 1969, str. 426), lahko jih imenujemo tudi "konstitutivni elementi", saj gre za dele, ki naselje oblikujejo in gradijo, mu določajo vsebino.

O tem, kako prepoznati bistvene elemente neke celote oz. kako jih ločevati od ostalih sestavnih delov, iz dosegljive literature nismo mogli razbrati.[70]

V pregledani literaturi tudi nismo zasledili celovitega odgovora na zastavljeno vprašanje, čeprav se ga številni avtorji vsaj dotikajo ali nanj posredno odgovarjajo (Gruber 1952, Schirmacher 1988, Roberts 1987, Conzen 1988). Iz navedenih del je mogoče dobiti vsaj posredno potrditev rezultata ter osnovni koncept razmišljanja.

Za začetek si pojasnimo pojem "konstitutivnost", "konstitucija". Pomen je dvojen: (po HWP, str. 992)

— v **"horizontalnem"** smislu pomeni sestavljenost, pri čemer je poudarek na določnosti ter determiniranosti sestavnih delov;
— v **"vertikalnem"** smislu "navzdol" pomeni utemeljitev, ustanovitev, vzpostavitev "navzgor" pa nadgradnja, stanje stvari, konstrukt.

Konstitutivni element lahko opredelimo kot:

— element, katerega delež je pri vzpostavljanju celote nepogrešljiv in bistven;
— element, ki ga od celote ne moremo odvzeti, saj bi jo s tem spremenili (za ohranjanje celote je namreč pomembnejše ohranjanje funkcij kot ohranjanje razmerij — Metzger 1975, str. 91);
— element, ki predstavlja osnovo (praelement), ki se v vertikalnem smislu dopolnjuje, dograjuje, izpopolnjuje, čeprav v osnovi (bistvu) ostaja isti;
— element, ki sestavlja celoto.

Kako razpoznati konstitutivne elemente neke celote oz. kako jih ločevati od ostalih sestavnih delov celote? Očitno je, da pojem "konstitutivnost" ni daleč od pojma "bistvo" oz. med obema pojmoma obstaja določena povezanost, morda celo prepletanje.

Rekli smo, da je bistvo naselja skupnost; če imamo v mislih naselje kot fizično tvorbo, potem je to skupnost objektov, prometnic, vseh fizičnih elementov, ki ga sestavljajo. Poskusimo iz preglednice morfoloških elementov izluščiti tiste, ki so z vsebino naselja najtesneje povezani.

Pomen objektov in prometnic je pri tem nesporen. Vendar, če fizičnim elementom dodamo funkcijo, npr. stanovanjska hiša, gospodarsko poslopje, upravna zgradba, se izkaže, da se seznam konstitutivnih elementov spreminja s stopnjo centralnosti, ki naselju pripada v omrežju centralnih krajev in prevladujočo gospodarsko dejavnostjo. Konstitutivni elementi agrarnega naselja so tako drugačni od konstitutivnih elementov turističnega naselja, prav tako so konstitutivni elementi centralnega kraja drugačni od konstitutivnih elementov naselja, ki je brez centralnih funkcij.

[70] W. Metzger ob tem pojasnjuje, da so zakoni gestalt teorije aprioristični, rezultat logičnega sklepanja in izkušenj ter empirično vsi niso dokazljivi (Metzger 1986, str. 129).

V prejšnjem poglavju smo omenili enega vodilnih principov, po katerem je zgrajena celotna stvarnost. Gre za središče kot jedro (izvor) ali križišče (presečišče) notranjih povezav celote. Z nekaj primeri smo tudi pokazali, da je središče kot morfološki element in tudi princip središčnosti razpoznaven v vseh naseljih, ne glede na velikost in gospodarsko dejavnost. Zato sodimo, da je tudi središče eden od konstitutivnih elementov naselja. Spomnimo se, da je socialna topografija naselja prav tako povezana s pojmom središče. Dodaten argument smo našli tudi v programih prenove vasi, kjer vsi brez izjeme posvečajo revitalizaciji in oblikovanju središča veliko pozornost.

Morda je premalo prepričljiv naslednji konstitutivni element: lega in položaj naselja. V mislih imamo mikropoložaj, teren, na katerem naselje stoji, topografijo, ki jo določajo prirodne razmere in katerim je naselje prilagojeno. Ta element bistveno določa fizično strukturo naselja, čeprav bi samega težko uvrstili med elemente, ki naselje tvorijo. Lega in položaj predstavljata okoliščino, določata sam način razmestitve morfoloških elementov in kot taka vzpostavljata fizično strukturo.

Pojem konstitutivni element torej ni tako trden, kot se je zdelo v začetku, temveč je dokaj raztegljiv. Bistvo naselja je sicer združeno v zgradbah, prometnicah in središču, vendar se na te elemente navezujejo še drugi, ki izvirajo iz funkcije naselja in gospodarske dejavnosti. Predpostavljamo tudi, da število konstitutivnih elementov ni stalno, temveč je odvisno še od velikosti naselja.

Kot konstitutivne elemente agrarnega naselja opredeljujemo naslednje:

— stanovanjska (kmečka) hiša;
— gospodarsko poslopje;
— prometnice;
— središče;
— lega in položaj.

Takšen izbor potrjuje tudi, čeravno ne v povsem identičnem smislu, preglednica morfoloških elementov in njihovih odnosov ter sklopi morfoloških elementov, ki smo jih tam opredelili.

Načini povezovanja elementov

Zapisali smo že, da so za zgradbo in obliko naselja pomembni ne le elementi, ki jo ustvarjajo, temveč predvsem odnosi med njimi. Tudi pri tem gre za modifikacijo iste ideje (principa), ki v različnih pokrajinah, kulturno zgodovinskih območjih in v povsem lokalnih razmerah pridobijo svojske in enkratne poteze. Vsako naselje je enkraten in neponovljiv pojav, vendar ta neponovljivost nastaja predvsem na ravni lokalnih razmer. V globalu pa obstaja nekaj osnovnih shem, načinov, ki združujejo najpomembnejše značilnosti množice primerov. Pri tem gre za podobna razmerja kot pri odnosu med občim in posamičnim. Vse posamično pripada občemu, vse obče korenini v posamičnem.

Če so nekateri elementi v zgradbi naselja pomembnejši lahko predpostavljamo, da so pomembnejši tudi odnosi, ki jih ti elementi vzpostavljajo.

Naj na kratko povzamem dosedanjo pot pri proučevanju zgradbe naselja. Najprej smo si zastavili cilj spoznati temeljne principe, ki določajo zasnovo naselja: prepoznati smo želeli obči princip, ki je vsem agrarnim naseljem skupen. V ta namen smo definirali bistvo naselja (za razpoznavanje principa je namreč potrebno prepoznavanje bistva stvari); nato smo iz načina, kako se bistvo naselja manifestira v vaški skupnosti (kot socialni enoti), izpeljali principe, ki določajo ustroj naselja kot fizične tvorbe. Na isti način smo obdelali še nova naselja oz. dele naselij.

V naslednji fazi želimo spoznati pojavne oblike morfoloških elementov, ki naselje tvorijo. Med številnimi elementi smo izbrali tiste, ki so za naselje bistveni, ki ga dejansko vzpostavljajo. V nasprotnem primeru seznam morfoloških elementov ne bi bil nikoli zaključen, opraviti bi imeli z "nepregledno" množico elementov.

Ponovno si zastavljamo vprašanje, kako spoznati zgradbo naselja? Rekli smo, da je potrebno poznati vsebino pojma zgradba, ta pa je odvisna od namena raziskave. Glede na to, da je naš namen spoznati regionalne razlike v morfologiji agrarnih naselij, bi zgradbo naselja opredelili kot sklop fizičnih elementov in njihovih odnosov, ki so odvisni sicer od številnih dejavnikov, med katerimi posebej izpostavljamo prirodne razmere in kulturni milje. Stvar lahko še preciziramo: gre za odnos med konstitutivnimi elementi naselja in odnosi med njimi v reliefno različnih pokrajinah in na območjih različne graditeljske kulture.

Ponovimo še enkrat že večkrat izrečeno misel: do razumevanja celote se ne dokopljemo s seštevanjem posameznosti, temveč tako, da celoto spoznamo po delih, ki jim je nadrejena.

Spoznati zgradbo naselja bi v naši raziskavi pomenilo spoznati jo z vidika prirodnih razmer in kulturnega miljeja. Kategorije, ki jih bomo v naselju razpoznali, bi morale navedena segmenta vsebovati in se nanje ozirati.

Je to tisto, kar si predstavljamo pod "zgradba in oblika" naselja? Da in ne. Vsebina, kot jo opredeljujemo, ustreza (?) namenu naloge. Dejali pa smo, da je pojem zgradba strukturni pojem, ki kaže na razmerja in katerega vsebino je nemogoče natančno opredeliti.

Predno pokažemo na načine povezovanja elementov še nekaj metodoloških pojasnil. Opraviti imamo s pojavom, ki nima sebi enakega para. Vsako naselja je neke vrste individuum. Kategorije, ki združujejo množico naselij, morajo biti zato dovolj splošne, da je razvrstitev sploh možna.

Prikaz načinov povezovanja med elementi pojmujemo ne kot cilj, temveč kot sredstvo za ugotavljanje regionalnih razlik v zgradbi in obliki naselij. Zato smo pri izboru kategorij poskušali slediti predvsem občim principom (načinom) pojavljanja nekega elementa, ne pa variacijam istega pojava.[71] Naš namen je bil prikazati osnov-

[71] Slednje smo sicer evidentirali, kot je razvidno v nadaljevanju, vendar brez sistematičnega popisa morfoloških elementov in odnosov med njimi. Nekakšen katalog za posamezne

no shemo, ki ima (lahko) nešteto izpeljav. Samo takšna klasifikacija se nam je po številnih poskusih obnesla. Pri tem smo morali preseči gledanje slikovitosti, značilnosti motiva naselja in namesto tega gledati naselje plastično ("kubistično"), brez lupine, ki jo v tem primeru tvorijo stavbni tip, stavbno okrasje, elementi vaške idilike.

Redka so tudi naselja, kjer se pojavlja izključno ena izmed naštetih kategorij. Običajno gre za prepletanja dveh načinov, vendar je prevladujoč način kljub temu možno določiti. To pomembno ugotovitev lahko formuliramo še določneje: posamezni načini povezav med morfološkimi elementi so regionalno določljivi. Znova se potrjuje teza o zvezah med morfološko strukturo, naravnimi razmerami in kulturno zgodovinskimi območji.

Načine povezav med elementi smo prikazali po naslednjih kategorijah:

— načini postavljanja objektov;
— načini speljave prometnic;
— načini oblikovanja središča;
— načini lociranja naselja.

Načini postavljanja objektov

Način postavljanja in razmeščanja objektov je za zgradbo naselja odločilnega pomena. Čeprav je v posameznih pokrajinah in kulturnozgodovinskih območjih način razmeščanja objektov poenoten (tudi tip kmečkega doma se povezuje s tem), se v posameznih, konkretnih primerih ta poenotenost izgubi: mikroreliefne razmere, lastninski odnosi v povezavi s parcelacijo (in še drugi elementi) osnovno shemo modificirajo. Pri klasifikaciji oblik smo upoštevali stanovanjsko (kmečko) hišo. Menimo, da je ta objekt primarnega pomena, tako v okviru kmetije kot v celotnem naselju. Stanovanjske hiše so postavljene tako, da kažejo socialni položaj lastnika, da omejujejo naselje, določajo pomen posameznim območjem, vzpostavljajo, ograjujejo javen oz. Poljaven prostor (ulice, trge, dvorišča). Gospodarska poslopja so položaju stanovanjske hiše podrejena, so drugotnega pomena.

Kot odločilni element smo upoštevali položaj stanovanjske hiše nasproti drugemu stanovanjskemu objektu. Merodajen pri tem je najstarejši ali osrednji del vasi, kjer gre za avtentičen način postavljanja objektov, kot je običajen v določeni pokrajini. Marsikje enotnega ali prevladujočega načina nismo uspeli določiti. Ponekod so prezidave kmečkih hiš ali novogradnje povsem zabrisale nekdanjo zasnovo. V številnih primerih je prvotna zasnova zaradi površja tako modificirana, da osnovno idejo razmeščanja objektov bolj zaslutimo kot razberemo. V takih nejasnih primerih smo uporabljali mape franciscejskega katastra in stare topografske karte. Pomagali smo si tudi tako, da smo sleme streh podaljšali. Če se premice sekajo, gre za postavitev v gruči, če so vzporedne, gre za niz.

elemente morfologije vaških naselij je pripravil P. Fister (Fister 1993). Kategorije so opredeljene iz različnihh vidikov, ne le iz morfološkega.

Na ta način smo opredelili štiri oblike postavljanja objektov (stanovanjskih hiš):
— posamič v gruči;
— posamič v nizu;
— združeni v nizu;
— združeni v gruči.

Objekti **posamič v gruči** so razmeščeni brez videzno določljivega reda. Položaj hiše se ne ravna po sosednji zgradbi, temveč po nekem drugem elementu (mikrorelief, dostopnost, parcelacija). Takšna razmestitev objektov je razširjena predvsem v pokrajinah osrednje Slovenije. Razlikujemo lahko med dvema variantama gručaste razmestitve objektov: nekatere gruče so zelo strnjene, druge pa manj. Kako to izraziti in kvantificirati, ostaja odprto vprašanje; kvantifikacija nečesa, kar še ne poznamo dovolj, je pravzaprav nesmiselna.

Posamič, v strnjeni gruči stoječi objekti — Smokuč

Posamič, v manj strnjeni gruči stoječi objekti — Velike Grahovše

Objekti, razmeščeni **posamič v nizu**, se pojavljajo v obcestnih vaseh in izpeljankah iz osnovnega tipa. Hiše so z daljšo ali krajšo (čelno) fasado obrnjene proti cesti, zgradbe so med seboj razmeščene (vsaj v zasnovi) v pravilnem redu. Takšna zazidava se pojavlja predvsem v ravnicah, ob robovih dolin ali po vrhovih slemen. V zahodni Sloveniji takšen način postavljanja objektov ni razvit. Redke izjeme so mlajšega nastanka ali posledica drugega, neavtohtonega elementa (npr. Manžan in Marezige v Koprskem primorju).

← *Posamič, v nizu stoječi objekti, z daljšo fasado obrnjeni proti cesti — Cven*

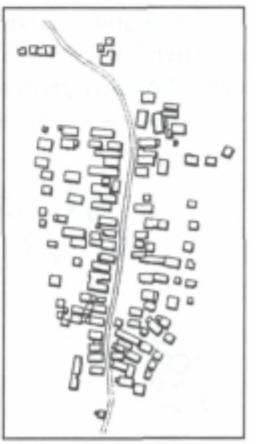

Posamič, v nizu stoječi objekti s krajšo fasado obrnjeni proti cesti — Gorenji Globodol →

Objekti **združeni v nizu**, se pojavljajo samo v zahodnem delu Slovenije, v predelu mediteranskega kulturnega območja. Takšna oblika zazidave je nastala ob posebnem načinu širjenja oz. povečevanja hiše. Obstoječi stavbi je lastnik prizidal novi del, sčasoma je nastal niz več objektov, ki so postavljeni tako, da omejujejo prometnico. Opazno pa je, da so nizi ponekod krajši (tvorita jih dva ali trije objekti), ponekod pa daljši. M. Požeš pa ločuje premočrtne nize objektov (v ravni vrsti) in zalomljene (pod različnimi koti) (Požeš 1991, str. 29). Po mnenju Požeševe, je zasnova istrske vasi, kjer se ta oblika razmestitve objektov pojavlja, povsem rezultat spontanega, organskega širjenja domačij, čeprav v nadaljevanju nakazuje zveze med obliko in dolžino nizov ter reliefom (ibid. str. 29).

Objekti so združeni v nizu — Šmarje

Objekti so združeni v nizu ob osnovni prometnici — Budanje

Razmestitev objektov, ki so združeni v nizu, nismo mogli povezati s prirodnimi razmerami. Pogosteje se pojavlja v Goriških Brdih (primer Kozana, Biljana), v Šavrinskem gričevju (Padna), na Krasu je sicer manj pogost, obstaja pa (primer Štanjel).

Objekti, ki so **združeni v gruči**, so med seboj v nedoločljivem redu, vendar ne stojijo posamič, temveč sta gospodarsko poslopje in stanovanjska hiša združena pod eno streho. Gre za obliko gručastega niza. Tudi ta tip se pojavlja samo v primorskem delu Slovenije, predvsem na Krasu. Od razmestitve objektov, združenih v nizu, se razlikuje po tem, da gradbene linije ni, kmečka gospodarstva so kot zaključeni "gradbeni otoki", ki tvorijo naselje. Pri prejšnji obliki pa je gradbena linija jasno razvidna.

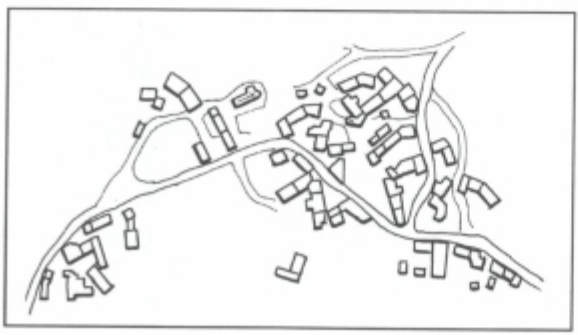

Objekti so združeni v gruči — Lipa

Razlike v načinu razmeščanja objektov se kažejo še v zasnovi prometnic, uličnem profilu in razmerju med javnim in zasebnim prostorom. Pri tem načinu postavljanja objektov bi lahko ločevali "zaprte" in "odprte" kmečke domove, regionalno razmestitev variant pa nismo uspeli opredeliti.

Načini speljave prometnic

Določanje načinov speljave prometnic oz. oblik prometne mreže v naseljih je zaradi velike raznovrstnosti močno shematično. V osnovi je bil naš namen izluščiti osnovno prometno shemo, na katero se je navezala razmestitev objektov. S tem nikakor ne poudarjamo primarnega pomena prometnic nasproti razmestitvi objektov (gledano z metodološkega vidika proučevanja morfologije), saj se v tem skriva ambivalentno razmerje, ki ni razrešljivo. Morfološko gledano je pomen prometnic v naselju dvojen. Po eni strani povezujejo med seboj kmečka gospodarstva ter naselje z okolico, po drugi strani pomeni prometnica črto ločnico, ki razmejuje zasebni in javni prostor. Določitev vloge prometnic, torej kako se razmestitev prometnic prilagaja razmestitvi objektov ter kako se objekti prilagajajo prometnicam, je zato nemogoče. Upravičeno je zato pojmovanje prometnic (ter drugih nepozidanih površin) kot antipoda pozidanim površinam v naselju (Huber 1989, str. 29, Norberg-Schulz 1990, str. 51–57), s čimer je poudarjena medsebojna povezanost in pogojenost različnih elementov sicer ene celote.

Določevanje osnovnih načinov speljave prometnic otežuje tudi velikost naselja. Jasno je, da se z večanjem naselja mreža prometnic gosti. To se posredno povezuje tudi z večanjem števila funkcij, ki jih naselje ima. Pomembno je zato poznati historični razvoj naselja in kronološki razvoj prometne mreže. Značilno pri širjenju prometnega omrežja pa je, da se (je) ohranja(la) osnovna zasnova. Obulična vas je v prostorskem razvoju obdržala shemo zazidave ob osnovni prometnici.

Položaj naselij, posebno tistih s centralnimi funkcijami, je določen s smerjo in križišči prometnih poti v pokrajini. Naselje je v takih primerih zraslo z osnovnimi prometnimi potmi (smermi), ne glede na prevladujočo zasnovo, ki je značilna za določeno pokrajino.

V pomoč pri razvrščanju prometnic je služila razčlenitev glede na hierarhijo oz. pomembnost. V mislih imamo funkcijsko pomembnost, širino, stopnjo obzidanosti, položaj prometnice. Ločili smo:

— glavne ali osnovne prometnice, ki so v naselju primarnega pomena, nanje se navezujejo ostale prometne poti, stopnja obzidanosti je velika (kar pomeni, da je ob njih več hiš kot ob drugih prometnicah), speljane so proti središču, ob njej so zgradbe z javnimi funkcijami. Takih prometnic je v naselju lahko več;

— stranske prometnice, ki so lahko krajše, manj obzidane, ožje, brez javnih funkcij, lahko so slepe ulice ali bližnjice, niso ravno speljane, pogosto potekajo za oz. ob dvoriščni strani objektov;

— poljske poti, ki niso pomembne za celotno vas, temveč samo za določen del ali nekaj kmetij, saj povezujejo domačije z obdelovalnimi površinami. So ozke, ulični profil je neizrazit, redko so obzidane.

Za lažje določevanje načinov speljave prometnic smo uporabljali stare topografske karte, slikovni material in franciscejski kataster. Merodajne pri določanju so bile najstarejše prometnice, predvsem glavne in stranske poti. Poljskih poti nismo upoštevali. Ločili smo štiri osnovne načine:

— nerazvejana osnovna prometnica;
— razcepljena osnovna prometnica;
— razvejanost enakovrednih prometnic,
— razvejanost neenakovrednih prometnic.

Značilno je, da so regionalne razlike pri tej skupini morfoloških elementov najmanj očitne oz. imajo najmanj variant.

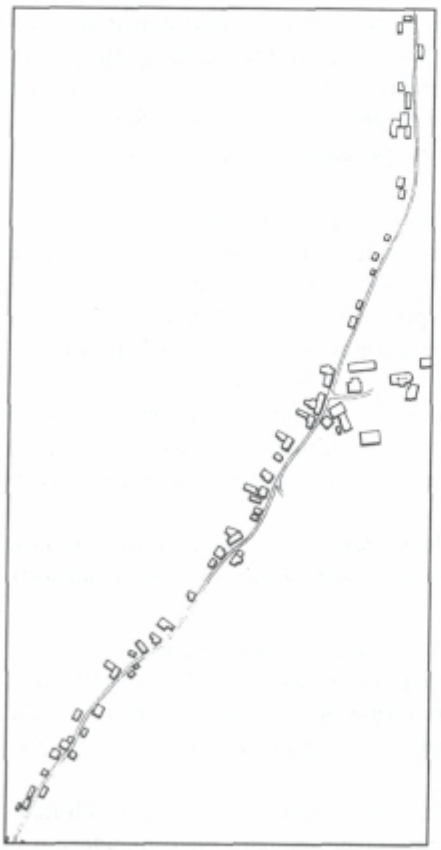

Nerazvejana osnovna prometnica — Kog

Nerazvejana osnovna prometnica se povezuje s tipom obcestne vasi, kjer so objekti razmeščeni ob eni, običajno edini osnovni prometnici. Morebitni odcepi stranskih poti na razmestitev objektov ne vplivajo. Osnovna prometnica se razcepi šele na koncu vasi ali že zunaj.

Tak način speljave prometnic je uveljavljen v ravninskih področjih in slemenskih naseljih vzhodne Slovenije.

Razcepljena osnovna prometnica ni izpeljava prejšnje oblike. V tem primeru je primarnega pomena položaj naselja ob križišču enakovrednih poti. Križišče je zato

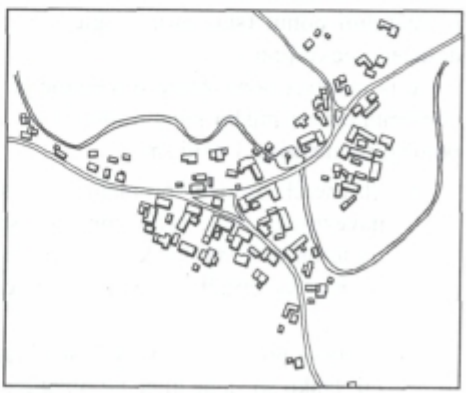

Razcepljena osnovna prometnica — Banovci

v središču naselja, objekti so razmeščeni ob vseh (najmanj treh) prometnih krakih. Hierarhija prometnic je izrazita, poleg osnovnih se pojavljajo še stranske poti, bližnjice, slepe ulice. Pomembno je, da v naselje oz. iz njega vodijo najmanj tri primarne prometnice (iz treh smeri). Takšna zasnova je pogosta pri centralnih vaseh v pokrajinah osrednje in vzhodne Slovenije.

O **razvejanosti enakovrednih prometnic** govorimo pri t.i. mrežnem tlorisu vasi. Prometna mreža je močno razvejana, čeprav hierarhija ni izrazita. Prevladujejo osnovne prometnice, stranskih poti je malo. Glavna prometnica med vsemi niti po položaju, premočrtnosti ali uličnem profilu ni jasno razvidna. Običajno jo razpoznamo po tem, da je ob njej nastalo središče naselja. Tako obliko speljave prometnic imajo velika naselja v ravnini (Prekmurje) ter vasi na Krasu.

Razvejane enakovredne prometnice — Brje

Razvejanost neenakovrednih prometnic je na videz najpogostejša oblika speljave prometnic. Ta način označuje shemo, kjer obstaja osnovna (glavna) prometnica, od katere se cepijo stranske prometne poti. Naselje je prepredeno s prometnicami. Zazidava je enaka tako ob glavni kot ob stranskih prometnicah, podoben je tudi ulični profil. Od prejšnjega tipa se loči po tem, da je hierarhija poti izrazita in lahko določljiva, kar pri prejšnji obliki ni primer.

Razvejane neenakovredne prometnice — Slivnica pri Celju

Načini oblikovanja središča

Zapisali smo že, da ima središče naselja v morfologiji poseben pomen. V njem naj bi bili združeni značaj naselja, njegov družbeni in gospodarski pomen. Vsako naselje ima svoje središče, kjer potekajo dejavnosti, pomembne za celotno naselje. Način oblikovanosti središča je povezan predvsem s kulturnim miljejem — z načinom oblikovanja in tehniko stavbarstva, ki je uveljavljena v določenem kulturnozgodovinskem območju. Izoblikovanost središča ne pojmujemo toliko v arhitektonskem smislu, saj se stopnja izoblikovanosti povečuje s centralnostjo naselja, temveč v formalnem, morfološkem. Gre za to, ali je središče vzpostavljeno (oblikovano) z razmestitvijo morfoloških elementov.

Bistvena je razlika med mediteranskim in srednjeevropskim graditeljstvom, čeprav v splošnem regionalne razlike v zasnovi središč niso velike. Naselja v medi-

teranskem kulturnem območju imajo dvoje središč. Eno je ob cerkvi, ki je običajno postavljena ob robu vasi, drugo pa je znotraj naselja. Je obzidano, pravilne geometrijske oblike, na njem je vodnjak ali drevo. Trg (plac) deluje zaprto, pogosto je odmaknjen od glavne prometnice.

Središča naselij v osrednji Sloveniji so manj zaključena. K takemu vtisu največ prispeva način zazidave, ki je veliko manj strnjen. Zato delujejo bolj prostrano. Središče je vzpostavljeno pred cerkvijo, na križišču poti.

Središča v panonskem kulturnem krogu so v zasnovi podobna tistim iz osrednje Slovenije, le da so zaradi majhnosti vasi oz. nizke stopnje centralnosti manj izrazita in veliko bolj prostorna. Značilno je, da osrednji tržni prostor arhitektonsko ni formiran. Kot središče naselja deluje prostor pred cerkvijo ali v njeni bližini ter ob križišču prometnih poti. Oskrbne in storitvene dejavnosti pa so razmeščene po celotnem naselju.

Glede oblikovanosti središča smo razbrali tri možne načine:

— izoblikovano središče;
— neizoblikovano središče;
— več središčnih prostorov.

Izoblikovano središče je lahko določljivo, v zgradbi in obliki naselja takoj razpoznavno. Gre za izbran in oblikovan prostor, ki ga omejujejo zgradbe z javnimi funkcijami (kar pa ni pravilo), krasijo (mogočna) drevesa, vodnjak. Izoblikovano središče imajo centralna naselja v vseh kulturnozgodovinskih območjih. V osnovi se pojavlja kot trg — obzidana prosta površina (npr. pred cerkvijo) ali kot razširjena prometnica

Središče v Ratečah. Ob njem so mogočne kmečke hiše ter zgradbe z javnimi funkcijami.

V osnovi se pojavlja kot trg — obzidana prosta površina (npr. pred cerkvijo) ali kot razširjena prometnica. Trg kot obzidan prostor je središče v pravem pomenu besede. Obkrožajo ga stavbe z javnimi funkcijami, ki zaradi mogočnejše arhitekture še povdarjajo pomen tega prostora. Je pravo zbirališče ljudi, sejemski prostor. V osrednji Sloveniji je takšen trg običajno še prometno križišče, v mediteranskem kulturnem območju pa je odmaknjen od glavne prometnice.

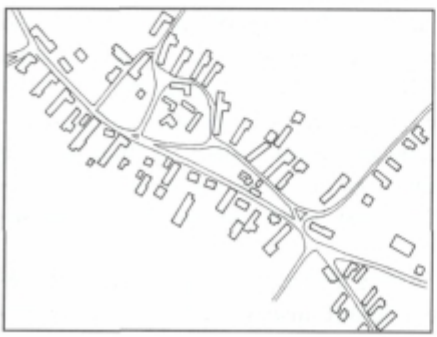

Trg kot razširjena ulica se pojavlja v osrednji in, predvsem, v vzhodni Sloveniji. V naseljih z obcestno zasnovo je tudi središčni prostor podolžne, pravokotne oblike. Ponekod je sredi razširjene prometnice "zeleni otok" s sakralnim znamenjem, kaljo.

Središče v Marjeti na Dravskem polju je razširjena prometnica, sredi katere je zelena površina s cerkvijo in markantnimi drevesi.

O **neizoblikovanem središču** govorimo v primeru, kadar je središčni prostor, bolje rečeno točka, punkt, samo nakazan, ni pa tudi gradbeno oblikovan. Nakazujejo ga skromni morfološki elementi, npr. sakralno znamenje, košato drevo, križišče poti, kal, vodnjak. Iz razmestitve zgradb in prometnic takega središča ni mogoče razbrati. Neizoblikovana središča se pojavljajo samo v naseljih brez centralnih funkcij in to v vseh kulturno zgodovinskih območjih in naravnih pokrajinah.

Središče v Lučah obeležuje sakralno znamenje in mogočno drevo, pod katerim so se zbirali vaščani.

Neizoblikovano središče v Hrastovem dolu predstavlja kal, ob njej je manjša kapela.

V nekaterih naseljih je izoblikovanih **več središčnih prostorov**. Nekatera so neizoblikovana, nekatera pa izoblikovana. To je povezano z velikostjo naselja, obsegom funkcij, pa tudi s kulturnim miljejem. Običajno se pojavlja dvoje središč, ki pa nista enakovredna. Ločita se po namembnosti, po lokaciji v naselju, oblikovanosti. Glede na položaj (lokacijo) se pojavljajta naslednji varianti:

— obe središči sta znotraj pozidanega prostora;

— eno središče je na robu naselja, drugo pa znotraj.

Glede na namembnost in izoblikovanost (v funkcijskem in morfološkem smislu) pa bi lahko razlikovali med:

— izoblikovanimi središči;

— središči, od katerih je eno izoblikovano, drugo pa ima samo simbolni pomen;

— slabo izoblikovani ali neizoblikovana središča.

Predvsem na Primorskem je pojav dveh središč bolj pogost.[72] Najpogosteje v varianti osrednji — tržni prostor in središče pred cerkvijo. Običajno je eno sredi vasi, drugo pa na robu. Tudi v velikih vaseh v Pomurju je več središčnih mest ob križiščih prometnic. Nekatera imajo samo simbolni pomen — obeležujejo jih mogočna drevesa ali sakralna znamenja, morfološko izoblikovano središče pa je navadno pred cerkvijo ali ob osrednji prometnici skozi naselje.

V Drežnici je dvoje izoblikovanih središč: trg z vodnjakom (1) in trg, ki ga obkrožajo zgradbe z javnimi funkcijami (2).

[72] Morda se to povezuje z urbano tradicijo primorskih mest oz. vasi, ki imajo v zasnovi veliko urbanih elementov. Znano pa je, da ravno trgi vzpostavljajo urbani prostor.

V nekaterih primerih je razlikovanje med središčnim prostorom in večjim nepozidanim območjem, npr. ob križiščih poti, neizrazito. Od domačinov je potrebno izvedeti za nekdanjo in sedanjo namembnost enega in drugega območja, če drugi elementi, ki vzpostavljajo središče, niso dovolj izraziti.

Lukavci je naselje z več neizoblikovanimi središči. Na enem je sakralni objekt, na drugem pa mogočno drevo.

Načini lociranja naselja

Položaj naselja v obravnavanem kontekstu razumemo kot predispozicijo za različne načine povezovanja morfoloških elementov. Izbor položaja že vključuje bodočo zasnovo naselja — seveda v grobih obrisih. Ideja se je kasneje sicer dograjevala, vendar na podlagi naključij in potreb.

Ker je človek nekoč živel tesneje povezan z naravo, je bolje poznal nevarnosti, ki mu ob neupoštevanju prirodnih razmer pretijo. Iz vidika pojasnjevanja regionalnih razlik v morfologiji je slednje pomembno zato, ker je način lociranja naselij znotraj ene pokrajine, kjer veljajo ista razmerja med prirodnimi elementi, v glavnem enak.[73]

Različni načini lociranja naselja se povezujejo tudi s kulturnim miljejem ter življenjskimi vrednotami. Sem sodi npr. človeška težnja po oblikovanju, ustvarjanju lepega, očem prijetnega. Kot navaja Sedej, je bila nekoč ta težnja povezana z vero in čaščenjem tistega, kar je bilo v življenju najbolj sveto (Sedej 1985, str. 62). Ljudska

[73] Ob tem ponovno naletimo na razmerje med prirodo in človekom oz. na pogojenost družbenih elementov s prirodnimi. Že Melik in Ilešič sta v svojih proučevanjih naselij ugotovila, da s prirodnimi elementi vseh razlik ni mogoče pojasniti (Melik 1933, str. 151; Ilešič 1948, str. 245). Prirodne razmere so podstat, okvir, v katerem poteka človekovo delovanje.

umetnost (ali morda umetnost v preprostem okolju) se je zato navdihovala ob verskih motivih in verski vsebini. V ta okvir sodi tudi postavljanje (lociranje) in gradnja cerkev ter drugih sakralnih objektov ter oblikovanje cerkvenega kompleksa. Položaj cerkve je zmeraj tak, da vizualno obvladuje okolico. Na osnovi vizualne izpostavljenosti je naselja klasifciral Fister (Fister 1970, str. 270). Opredelil je naslednje tipe:

— skrito naselje, ki je brez dominant in na odmaknjenem položaju in ki se povsem vključuje v prirodno konfiguracijo;
— ravninsko naselje z arhitekturno dominanto;
— dominantno naselje, ki s svojim položajem in posameznimi objekti izstopa v pejsažu pokrajine.

Glede na topografijo pa smo načine lociranja naselja razvrstili v tri skupine:
— naselja na ravnini, v dolini ali ob robu široke doline;
— na pobočju;
— na slemenu.

Položaj **naselja na ravnini** omogoča različne načine razmestitve objektov. Razpon možnosti in tudi uresničitev je veliko širši kot v katerikoli drugi reliefni enoti. V ravninah najdemo vasi z različnimi tlorisi, od obcestnih do gručastih. Za pojasnjevanje teh razlik in iskanje zakonitosti bi bilo potrebno poseči v zgodovino kolonizacije, v zemljiško pravo ter upoštevati mikroreliefne oz. prirodne razmere v posamezni pokrajini.

Naselja v dolini so najpogosteje nameščena na njenem robu, na reliefni polici ali terasi. Takemu položaju običajno botruje zavarovanost pred poplavami, ekspozicija, termalni pas. Pogost je tudi položaj sredi doline, predvsem kadar so pobočja strma ali pa je položaj povezan z vodnim virom, prometno potjo. V teh primerih se mikrolokacija povezuje z lokalnim reliefnim dvigom terena, predelom slabših prsti, ugodnim prehodom preko reke ipd.

Naselja v ravnini oz. na polju so prav tako nameščena na stiku prsti različne kvalitete oz. na meji različnih (kmetijskih) kultur, ob ježi teras, na reliefno izbočenem delu, ob prometnih poteh.

Vas Sora leži ob robu doline, izguba rodovitnih polj je tako najmanjša.

Naselja **na pobočju** so gručasta ali pa so objekti razmeščeni v nizu ter gručastem nizu (na Primorskem). Prilagojenost reliefu je v teh naseljih najbolj očitna, enotnost v razmeščanju objektov pa najmanjša. Postavljena so na reliefnih policah, položnejših delih pobočja, krajših slemenih, pod vrhom vzpetine (če gre za zaščito pred vetrom...). Pri izbiri položaja ima pomembno vlogo varovanje obdelovalnih zemljišč, vizualna izpostavljenost (v posameznih primerih) in zaščita oz. prilagojenost prirodnim determinantam.

Šentanel leži na uravnavi v pobočju, kjer je ravnega prostora nekoliko več.

Naselja na slemenu imajo obcestno ali gručasto zasnovo. Njihov položaj določujejo prometne poti oz. križišča, širina slemen, ter s tem povezan razpoložljiv prostor, vizualna izpostavljenost oz. relativna nadmorska višina. Pomemben je tudi kulturni milje. Naselja v Slovenskih goricah, na Kozjanskem, tudi Goričkem so glede razmestitve objektov in prometnic popolnoma drugačna od tistih v Goriških Brdih ali Šavrinih, čeprav gre za podobno litološko zgradbo in podoben sistem poselitve.

Naselje Kapele leži na slemenu, kjer je varno pred poplavnimi vodami Sotle.

4. TIPOLOGIJA NASELIJ IN REGIONALNE RAZLIKE V MORFOLOGIJI

Vsako spoznavanje nujno predpostavlja posploševanje. Naselja so tako raznovrstna, elementi v njih tako prepleteni in različni, da je zaradi nazornejšega prikaza in razlage poenostavljanje ne le potrebno, ampak tudi nujno. Ob tem se sicer izgubi marsikatera podrobnost, lokalna posebnost, se pa, po drugi strani, s takim načinom približujemo jedru, osrčju proučevanega pojava.

V prejšnjem poglavju smo luščili in odstranjevali individualne posebnosti in manj bistvene morfološke prvine ter tako prepoznali osnovne elemente (konstitutivne elemente), ki tvorijo naselje. V nadaljevanju smo opredelili načine povezovanja med elementi in jih razvrstili v določene razrede.

Drugi način posploševanja ter, posredno, spoznavanja stvari, je tipologija, ki jo obravnavamo v tem poglavju.

Zakaj ravno tipologija? V enem od prejšnjih poglavij smo dejali, da imamo opraviti z množico naselij, ki pa vendar vsako zase predstavlja nek individuum. Lahko bi opravili izbor naselij in z analizo posameznih primerov prikazali regionalne razlike v zgradbi in obliki, kar je naš končni cilj in namen. Vendar bi bil tak pristop nujno deskriptiven, tudi izbor naselij ne bi mogli dovolj utemeljiti, primerjave med posameznimi naselji pa bi vedno imele lastnost konkretnega. Pri dosedanjem obravnavanju smo se vseskozi držali nivoja občega ter v konkretnih primerih iskali potrditev splošnih zakonitosti. Zaradi enovitosti naloge je tak pristop potrebno ohraniti.

S tipologijo se tovrstnim zapletom izognemo (v kakšnem smislu bomo spregovorili v nadaljevanju). Kot bomo videli ima tipologija povsem delovni značaj in ne more nadomestiti nobene analize ali monografije. Je sredstvo za delo, orodje, s katerim hipoteze ovržemo ali potrdimo. Poleg tega je tipologija kot metoda bližja deduktivnemu načinu dela, na katerem sloni tudi koncept pričujoče raziskave.

Za tipologijo velja, kot je zapisal J.G. Granö, da oblikuje enote (tipe), kakršne pri raziskovanju potrebuje (Granö 1973, str. 5). Geografski tipi oz. tipi kot delovni pripomoček v posamezni obravnavi potemtakem niso nekaj trdnega, enkratnega in nespremenljivega. Tudi ne obsegajo celotne vsebine obravnavanega pojava, ampak samo tisti del, ki odgovarja namenu raziskave. Takšna opredelitev in vsebina tipa se pravzaprav navezuje s pojmom struktura, ki je eden od osrednjih tem naloge.

Tipologija je v geografiji često uporabljena delovna metoda. Vendar tipologij naselij, ki upoštevajo morfološke elemente, ni ravno veliko. Še te so večinoma starejše, iz 20 in 30-tih let. Pozneje je zanimanje za morfologijo naselij upadlo, zato je tudi tovrstnih raziskav manj. V pregledani literaturi smo prepoznali tri različne pristope k morfološki tipologiji naselij. Prvega je razvil A. Melik v razpravi Kmetska naselja na Slovenskem (GV 1933). Upoštevaje obliko tlorisa, razmestitev kmečkega doma in prometnic, je razvrstil naselja v vsem dobro poznane tipe, ki so jih kasneje upora-

bljali vsi raziskovalci kmetskih naselij.[74] Njegovi tipi naselij označujejo predvsem tloris celotnega naselja, manj pa njegovo notranjo zgradbo. Zdi se tudi, da je Melikova tipologija hkrati prikaz poselitvenih oblik na območjih Slovenije. V to skupino tipologij sodijo še dela Sidaritscha, Schmidta in Sharpa.[75]

Drugi pristop smo razbrali v tipologiji A. Klaara,[76] ki je za označitev mest in trgov uporabil obliko trga (osrednjega tržnega prostora). Pri tipologiji ostalih naselij (vasi in zaselkov) pa je upošteval obliko tlorisa (gručasta, obcestna vas), način pozidave ob prometnici (eno in obojestranska pozidava) in obliko zazidanosti (linearna, lečasta, trikotna). Osnovni pomislek ob takšni klasifikaciji je odsotnost skupnega imenovalca oz. tistih elementov, ki bi bili zastopani v vseh tipih. Zaradi tega tipi po vsebinski plati niso enotni, kar otežuje objektivno razvrščanje.

S tretjim pristopom k tipologiji naselij imamo v mislih delo B.K. Robertsa: The Making of the English Village. Avtor je kot izhodišče vzel obliko tlorisa, vendar je opredelil še dodatne elemente: stopnjo disperzije zazidave, osnovni vzorec zazidave (obcestni tip, gruča), stopnja pravilnosti, prisotnost zelenice (očitno gre za specifičen morfološki element angleških vasi), obzidanost zelenice in sestavljenost tlorisa (iz različnih oblik zazidave) (Roberts 1987, str. 25–30). Uporabljeni so številni elementi morfologije, ki jih je avtor s posebnim diagramom (koordinatnim sistemom) med seboj primerjal in kombiniral ter na ta način opredeljeval značilnosti posameznega naselja oz. njegovo pripadnost določenemu tipu (ibid str. 24–26).

Ker nobeden od navedenih pristopov ni v celoti ustrezal našim predstavam o "morfološkem tipu" naselja, smo poskušali dobiti jasnejše predstave o tem, kaj pojma tip in tipologija predstavljata, pa tudi o tem, kako bi s tipologijo lahko pojasnili morfološke razlike med naselji.

Opredelitev pojmov tip in tipologija

Pojem tip je zelo širok, ima več pomenov. Zato je prav, da ga, predno ga začnemo uporabljati, vsebinsko omejimo in razložimo.

Tip je pojem, s pomočjo katerega stvari razvrščamo, združujemo. Bistveno se razlikuje od pojma "razred" (oz. klasifikacija), ki se sicer uporablja za podobne namene. Razlika med njima je vsebinska.

[74] Glej npr. M. Mušič: Obnova slovenske vasi, Celje 1947; S. Vilfan: Kmetska naselja, poglavje v ZAP I, Ljubljana 1980

[75] M. Sidaritsch: Geographie des bauerlichen Siedlungswesens im ehemaligen Herzogtum Steiermark, Graz 1925; J. Schmidt: Siedlungs-geographie Kärntens. Carinthia I, Klagenfurt 1928; T. Sharp: The Anatomy of the Village, Harmondsworth 1946.

[76] A. Klaar: Die Siedlungs und Hausformen des Wienerwaldes ter Die Siedlungsformen des oberösterreichischen Mühlviertels, v Deutsches Archiv für Landes und Volksforschung, Berlin 1937.

Klasifikacija pomeni razvrščanje elementov v razrede, t.j. skupine, z istimi ali podobnimi značilnostmi, vrednostmi. Odločilna pri tem je ena lastnost elementa, vzeta kot merilo za razvrščanje. Rezultat tega so npr. razredi naselij glede na število prebivalstva ali posamezne socio-ekonomske značilnosti.

Takšno razvrščanje je včasih težko opravičljivo, kajti med dvema razredoma lahko obstaja vrsta vmesnih stopenj ali različic, ki jih lahko pripišemo obema sosednjima razredoma (npr. naselje je lahko bolj ali manj strnjeno, meje med različnimi stopnjami so težko določljive). Kot svetujeta C.G. Hempel in P. Oppenheim, je v takih primerih koristno vpeljati novo kategorijo, ki ni merljiva oz. se je ne da stopnjevati na način, kot velja za razrede oz. klasifikacijo. Predlagata način, ki elemente razvršča po sorodnosti, po vsebini. (Hempel-Oppenheim, 1936 str. 2 in 31).[77]

Razvrščanje sorodnih oblik, ki imajo skupne bistvene elemente in značilnosti, imenujemo tipologija. Gre za specifičen postopek, pri katerem predmetov ne razvrščamo na podlagi enega elementa ali ene značilnosti, temveč so elementi med seboj sorodni, druži jih vrsta skupnih značilnosti. Iz tega izhaja, da moramo tip najprej opredeliti, skonstruirati. Tip je idealizirana predstava obravnavane stvari, je miselni konstrukt, ki v naravi kot tak ne obstaja (Granö 1973, str. 4). Pri tem je nadvse pomemben sam princip, po katerem predmete združujemo v tipe. V njem se namreč razkriva osnovni namen tipologije ter izbor elementov, katere uporabljamo za opredelitev tipa. (K temu vprašanju se bomo vrnili v nadaljevanju). Kot pravi Schirmacher, je poglavitna značilnost in hkrati cilj tipologije, da raznovrstne in večdimenzionalne lastnosti predmetov omeji na eno dimenzijo, ki pa je enako pomenljiva kot prejšnja večpomenskost (Schirmacher 1978, str. 425).

Nakazali smo, da se s pojmom tip povezuje bistvo predmeta. Zaradi tega je tipologija pomensko globlja od klasifikacije. J.A. Schmidt ločuje dve vrsti tipov: prvi je idealistični tip, kot ga je razvil Goethe, kjer je obravnavani predmet zreduciran na idejo, praobliko, iz katere se je kasneje razvil.[78]

Druga vrsta tipa je t.i. morfološki tip (Schmidt 1990, str. 69–71). Zanj je značilno, da povzema oz. ohranja nekatere značilnosti elementov, iz katerih je zgrajen. Morfološki tip sestavljajo trije kriteriji: (ibid, str. 69)

— položaj elementov;
— struktura;
— kontinuiteta.

Ta ugotovitev, če seveda drži, nas pomembno usmerja pri iskanju elementov, s katerimi bomo skonstruirali in opredelili tip. Končnega odgovora sicer ne daje, kaže pa na smer razmišljanja.[79]

---

[77] Podobno razmišlja tudi W. Metzger: kadar pri reševanju določenega problema ne dosežemo ustreznega rezultata, kaže rešitev (po)iskati na kvalitetno višjem, drugačnem nivoju (Metzger 1975).

[78] W. Goethe, Schriften zur Morphologie str. 231–239. To vrsto tipa smo omenjali v povezavi z razvojem kmečke hiše.

[79] K temu še ugotovitev Metzgerja, ki pravi, da je identifikacija možna tam, kjer bistvena

MORFOLOŠKI TIPI NASELIJ

Izbor relevantnih elementov je ključnega pomena pri vsaki tipologiji. Pri opredeljevanju morfoloških tipov naselij seveda izhajamo iz morfoloških elementov. Dojeti moramo zgradbo in obliko naselij. Če poskušamo ugotoviti, kateri elementi in odnosi najbolje izražajo vsebino morfologije ter hkrati ustrezajo zastavljenemu cilju[80], se zdi, da je to sklop morfoloških elementov in njihovih odnosov, ki smo jih opredelili kot zazidanost. V tej skupini so med drugim naslednji elementi in odnosi: objekti, položaj objektov ob prometnici, medsebojni položaj objektov. Če tem elementom dodamo še nekaj tistih iz sklopa odprtost — npr. razvejanost prometnic in ulični profil, imamo dovolj gradiva za oblikovanje tipov, s katerimi lahko pokrijemo vse pojavne oblike morfologije. Poleg tega so izbrani elementi blizu — poenostavljeno rečeno — jedru morfologije oz. načinu zazidanosti ter razmestitve objektov.[81] O izboru elementov za tipologijo smo se prepričali tudi iz matrike, ki smo jo sestavili s kombiniranjem načinov povezovanja morfoloških elementov. Ugotavljali smo, ali se kombinacija dveh morfoloških elementov pojavlja ali ne. Negativne odgovore (kombinacije) smo razumeli kot element za tipologijo, saj pri tem razvrščamo različne predmete v različne tipe.[82]

Z elementi smo sestavili tipe, ki ustrezajo različnim oblikam morfološke strukture. Tudi formiranje tipov je stvar kritične presoje.[83] Biti morajo dovolj vsebinski — izražati morajo bistvo raznovrstnosti predmetov in hkrati pomenske razlike med njimi. Njihovo število bi naj bilo pregledno in miselno obvladljivo. K.G.Hempel in P. Oppenheim dajeta še naslednje napotilo: "Večje ko je število v tip združenih elementov in kolikor trdnejše so vezi med njimi, toliko trdnejša (verodostojna) je teorija, ki na njih gradi in toliko trdnejše so prognoze, ki iz njih izhajajo" (Hempel-Oppenheim 1936, str. 104).

Pri določevanju tipov smo deduktivno razvrščali elemente (oz. lastnosti tipa) od najbolj splošnega proti najbolj specifičnemu.

Izhodišče sta pomenili dve skupini oz. obliki zazidanosti in razmestitve objektov:

---

lastnost stvari izstopa... predmet identifikacije (tipologije op.p.) so lahko bistveni elementi ali bistvene značilnosti neke stvari (Metzger 1975, str. 313).

[80] Pri tem upoštevamo tudi hierarhična razmerja v odnosu med sestavnimi deli in celoto.

[81] Spomnim naj, da smo tudi med konstitutivne elemente naselja uvrstili nekaj teh, na katerih gradimo tipologijo.

[82] Gre za t.i. metodo "prekrivanja polj" (nem. Feldüberdeckung), s katero iščemo vse možne rešitve danega problema, pri čemer razpolagamo z omejenim številom vhodnih podatkov (trdnih točk) in znanimi zvezami med njimi (Zwicky 1989, str. 56).

[83] Pri tem smo upoštevali še Schirmacherjevo ugotovitev,ki pravi, da je tipologija, ki bi zajela vsa razmerja v strukturi, nemogoča (Schirmacher 1978, str. 429). Pri natančnejših proučitvah — npr. manjšega območja — pa je tipe možno ustrezno dopolniti in s tem vsebinsko razširiti.

— gručasta razmestitev objektov;
— razmestitev objektov v nizu.

Morfološko pričevalna je tudi razlika med:
— posamič stoječimi objekti in
— zgradbami, ki se držijo druga druge.

Pri tem smo upoštevali ulični profil (prečni in vzdolžni), torej razmestitev hiš ob prometnici, ne pa povezanost oz. ločenost (stanovanjske) kmečke hiše in gospodarskega poslopja v notranjosti parcele.

Z vključitvijo omrežja prometnic, ki ima dve glavni obliki:
— osnovna prometnica;
— razvejane prometnice,

obsega vsebina tipov po našem mnenju najpomembnejše elemente morfologije.

Dodali bi lahko še nekaj lastnosti oz. značilnosti (npr. tiste, ki se nanašajo na topografijo oz. položaj naselja — kar izhaja tudi iz že omenjene matrike), vendar bi se s tem število tipov močno povečalo. Tako pa smo s kombinacijami izbranih elementov sledili bolj splošnim morfološkim oblikam, ki zadevajo naselje kot celoto in ponazarjajo osnovna razmerja med (izbranimi) morfološkimi elementi.[84]

Matrika povezav med morfološkimi elementi

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1					×	+	+	×	+	+	+	+	+	×	+	+	+
2					+	+	×	+	+	+	×	+	×	+	+	×	+
3					×	+	+	×	+	+	+	×	×	+	+	+	+
4					×	×	+	+	+	+	+	×	+	×	+	+	+
5	×	+	×	×					+	+	+	+	×	+	+	+	+
6	+	+	+	×					+	+	+	+	+	+	+	+	+
7	+	×	+	+					+	+	+	+	+	×	+	+	+
8	×	+	×	+					+	+	+	+	×	×	+	×	+
9	+	+	+	+	+	+	+	+				+	+	+	+	+	+
10	+	+	+	+	+	+	+	+				+	+	+	+	×	×
11	+	×	+	+	+	+	+	+				+	+	+	+	+	+
12	+	+	×	×	+	+	+	+	+	+	+				+	+	+
13	+	×	×	+	×	+	+	×	+	+	+				+	+	+
14	×	+	+	×	+	+	×	×	+	+	+				×	+	+
15	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	×			
16	+	×	+	+	+	+	+	×	+	×	+	+	+	+			
17	+	+	+	+	+	+	+	+	+	×	+	+	+	+			

+ povezava obstaja in je pogosta × povezava ne obstaja ali je zelo redka

[84] Tipologija vsebuje logično in oblikovno komponento, pravi Schirmacher (Schirmacher 1978, str. 425)

Načini povezav med morfološkimi elementi

1 postavitev objektov posamič v gruči
2 postavitev objektov posamič v nizu
3 objekti stojijo združeni v nizu
4 objekti stojijo združeni v gruči
5 nerazvejana osnovna prometnica
6 razcepljena osnovna prometnica
7 razvejana neenakovredna prometnica
8 razvejana enakovredna prometnica
9 izoblikovano središče
10 neizoblikovano središče
11 več središčnih mest
12 položaj naselja v ravnini, dolini
13 položaj v pobočju
14 položaj na slemenu
15 skrito naselje
16 dominantno naselje
17 naselje z arhitekturno dominanto

Poudariti je potrebno, da pri tej tipologiji ni merodajen tloris, temveč, kot smo že omenili, način razmestitve in postavitve objektov ter zasnova prometnic (komunikacijskih poti). Slednje je pravzaprav zajeto tudi v tlorisu, vendar v tlorisu "navznoter", njegovi notranji členitvi in povezavah med morfološkimi elementi.[85]

Opredelili smo 6 tipov:

a) gruča posamič stoječih objektov ob razvejanih prometnicah (alpski tip)
b) gruča posamič stoječih objektov ob osnovni prometnici (predalpski tip)
c) gručasto razporejene skupine objektov ob razvejanih prometnicah (kraški tip)
d) gručasto razporejeni nizi objektov ob osnovni prometnici (primorski tip)
e) nizi posamič stoječih objektov ob razvejanih prometnicah (panonski tip)
f) nizi posamič stoječih objektov ob osnovni prometnici (subpanonski tip)

To niso regionalni tipi, čeprav vsebujejo tudi obeležja, ki morda navajajo na takšno misel. Pomožna imena po pokrajinah naj ne zavajajo; pomenijo le, da je v imenovani pokrajini določen tip najbolj pogost in značilen, nikakor pa ne edini. Imena smo vpeljali samo zaradi dolgih in nepoljudnih nazivov morfoloških tipov naselij. Izvorno so to tipi glede na pojavnost posameznih povezav med morfološkimi elementi. Niso posnetki konkretnih naselij, temveč abstraktna podoba kombinacij

[85] Za razliko od Melikove tipologije, ki sloni na "navzven" pojmovanem tlorisu. Kriteriji za razvrstitev so oblika tlorisa, sistem prometnic in razporeditev kmetskih domov. Zaradi tega se npr. kategorija gručastih vasi pojavlja na Primorskem in Štajerskem, čeprav je razlika med njimi v morfološkem smislu velika.

morfoloških elementov.[86] Šele v nadaljevanju bomo te tipe umestili v posamezna prirodno geografska območja in območja kulturnega miljeja.

Pred tem pa poglejmo, kakšne so značilnosti posameznih tipov in v čem se med seboj razlikujejo.

a) Gruča posamič stoječih objektov ob razvejanih prometnicah

Gruča pomeni neurejeno, strnjeno skupino. Zgradbe so razmeščene v, na zunaj, nedoločljivem redu, saj med njimi ne obstaja na hitro razpoznaven način razmestitve.[87] Njihov položaj je raznosmeren, kar pomeni, da se položaj enega objekta ne ravna po položaju sosednjega. Hiše so nekako na kupu, zazidava je običajno strnjena. Takšni razmestitvi objektov ustreza razvejan sistem prometnic oz. komunikacijskih poti. Naselje je prepredeno s prometnicami, vendar je hierarhija prometnih poti neizrazita. Obstaja sicer glavna prometnica, na katero se navezuje množica stranskih, vendar je v zasnovi naselja slabo rapoznavna. Veliko je stranskih in poljskih poti, ki so v različnih smereh speljane med zgradbami.

Ulični profil ni enoten, objekti so na različne načine postavljeni ob prometnici. Je ne omejujejo, neenotna je tudi razdalja med zgradbo in prometnico. Vendar tudi prometnice (oz. prometna telesa) niso enotnih dimenzij. Glede na postavitev objektov so ponekod širše, drugod pa hišni vogal sega v prometno pot.

Zgradbe stojijo posamič. Predvsem velja to za stanovanjske hiše, gospodarska poslopja so samo v nekaterih primerih združena z njimi. (Predvsem kadar gre za obliko iztegnjenega doma).

Takšna zasnova (torej posamič stoječe hiše, na kupu, mreža prometnic) ima zelo različne pojavne oblike (variante) osnovnega principa. V nekaterih primerih stojijo vsi objekti posamič, ponekod pa se gospodarsko poslopje drži stanovanjske hiše.

Način razmestitve objektov ima posebej veliko variant, od popolne (navidez) nesistematičnosti do bolj razpoznavnih vzorcev. Podobno je tudi s prometnicami, ki so lahko številne in zelo razvejane, ali pa gre samo za razcepljeno osnovno prometnico če je naselje nastalo ob križišču prometnih poti).

---

[86] O tovrstnih tipih pravi M. Weber naslednje: z abstrahiranjem (posploševanjem — tipologijo, op.p.) pojavov in pojmov postajajo ti vedno bolj odmaknjeni od realnega in vsebinsko prazni. Vendar pa jasno in nedvoumno označujejo obravnavani pojav. (Weber 1985, str. 9–10). Višja ko je stopnja abstrakcije, bolj dobivajo predmeti značilnosti "idealnega tipa" (ibid, str. 10), kar predstavlja "čisto" kategorijo, ki je adekvatna vsebini, bistvu obravnavanega pojava. Vmesne stopnje med realnim in idealnim tipom ustrezajo različnim stopnjam (in oblikam) adekvatnosti odnosa med idealnim tipom in realnostjo. V našem primeru bi pojem "idealni" tip ustrezal obliki gručaste in obcestne vasi (kjer so objekti razmeščeni v nizu). Vsi ostali tipi označujejo pravzaprav prehodne oblike med tema skrajnostma. Mnenja pa smo, da je pomen teh označitev bolj metodološki kot vsebinski.

[87] Ob tem pripominjamo, da pojem "nered" ni antipod pojma "red", temveč samo ena od oblik reda. Tudi nered ima svoje zakonitosti zgradbe, svoj ustroj.

Razvejanost prometnic in način razmestitve objektov se spreminja z velikostjo naselja, odvisna pa je tudi od položaja oz. lege vasi.

Gruča posamič stoječih objektov ob razvejarazvejanih prometnicah — Stara Fužina

Gruča posamič stoječih objektov ob razvejanih prometnicah — Palčje

Gruča posamič stoječih objektov ob razvejanih prometnicah — Češnjice v Tuhinju

b) Gruča posamič stoječih objektov ob osnovni prometnici

Pri tem tipu predstavlja prometnica ogrodje, na katerega se navezujejo sicer gručasto razmeščeni objekti. Zgradbe stojijo posamič, njihov položaj pa ni istosmeren, čeprav tudi ni tako raznosmeren kot pri prejšnjem tipu. Zaznavno je, da so zgradbe locirane ob prometnici, čeprav v različnih smereh in na različen, neenoten način. Nekatere so postavljene z daljšo, nekatere pa s krajšo fasado ob prometnico. Tudi ni nujno, da je osnovna prometnica samo ena. Lahko jih je več (v tem primeru se stekajo k središču), vendar je način razmestitve objektov ob vseh prometnicah enak.

Razvejanost prometnic je bistveno manjša kot pri prejšnjem tipu. V glavnem se od osnovne prometnice cepijo stranske poti, ki vodijo do posameznih kmečkih hiš ali na polje. Stranskih poti, ki so speljane med hišami, pri tem tipu ni. Zgradbe so različno oddaljene od prometnice in je ne omejujejo. Tudi vzdolžni ulični profil ni enoten.

Predvsem je pomembno, da so objekti gručasto razporejeni ob prometnici, ven-

dar ne v obliki niza (med seboj niso enako oddaljene, niti se položaj enega ne navezuje na položaj sosednjega). Takšni razmestitvi objektov bi morda odgovarjala označba "gručasti niz" ali "široki obcestni tip".[88]

Značilnosti tega tipa bi lahko v veliko primerih označili kot premalo izrazite. Opaziti je, da so zgradbe gručasto razmeščene okoli osnovne prometnice tam, kjer je taka prilagojenost reliefu. Po drugi strani je pogosto vprašljiva razmejitev med obravnavanim tipom in razmestitvijo objektov v nizu. Ta tip ima v mnogih primerih značaj prehodnega. Morda je s tem upravičenost obstoja tudi utemeljena.

Tominje

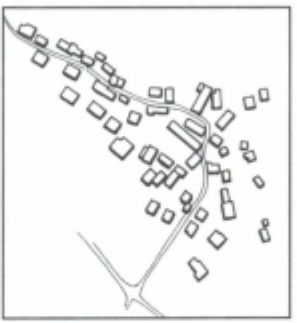

Doslovče

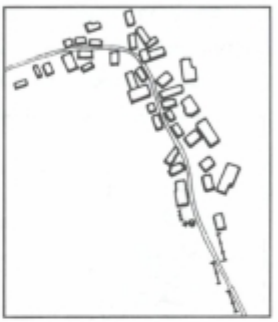

Vavpča vas

c) Gručasto razporejene skupine objektov ob razvejanih prometnicah

Zgradbe pri tem tipu ne stojijo posamič, temveč se jih po nekaj drži skupaj in tako oblikujejo niz objektov. Nizi so zaokroženi in zaprti in tvorijo kmečko gospo-

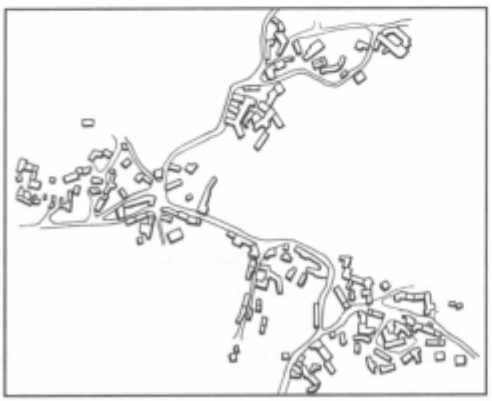

Pliskovica

Hruševica

[88] Ta termin je uporabil že Vurnik, ki je ločil ozki in široki obcestni tip vasi (Vurnik 1929, str. 99).

darstvo oz. "stavbni otok". Skupine nizov so gručasto razmeščene. Tudi v tem tipu je mreža prometnic zelo razvejana, naselje je prepredeno s prometnimi potmi. Zgradbe omejujejo prometnico, prečni ulični profil je zato enoten. Pomembni značilnosti sta še različna širina prometnic in množica križišč.

d) Gručasto razporejeni nizi objektov ob osnovni prometnici

Tudi pri tem tipu se zgradbe držijo druga druge in tvorijo bolj ali manj premočrten niz, ki se navezuje na prometnico. Vendar so nizi objektov gručasto in raznosmerno razporejeni po naselju. Značilna je istosmernost objektov, enoten ulični profil — vzdolžni in prečni, stavbe so postavljene tako, da omejujejo prometnico. Ta je poljavni prostor, saj ima še funkcijo dvorišča. Enotna gradbena linija je izrazita.

Obstaja lahko jasno zasnovana osnovna prometnica, od katere se cepijo stranske poti, ali pa je več enakovrednih prometnic, ob katerih so razporejeni nizi objektov. Celotno naselje je strnjeno, gosto pozidano.

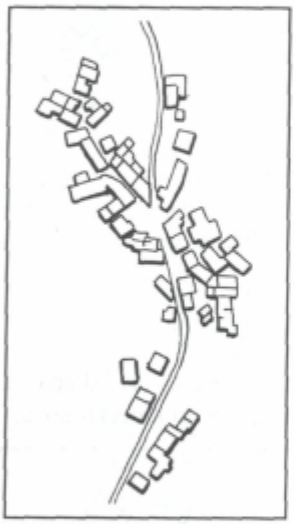

Medana

Raven

e) Nizi posamič stoječih objektov ob razvejanih prometnicah

Razmestitev v nizu pomeni, da so stavbe med seboj enako oddaljene, da so postavljene istosmerno ter si sledijo v vrsti. Razmeščene so na eni ali na obeh straneh prometnice. Je ne omejujejo in so od nje enako oddaljene. Postavitev zgradbe ob prometnici je enaka, če ne po celem naselju, pa po posameznih odsekih cest.

Prometno omrežje je razvejano, vendar hierarhija ni izrazita. Vse ceste so glede na ulični profil enake, tako da je glavno prometnico samo na podlagi morfoloških elementov težko določiti. Razvejanost prometnic pri tem tipu je drugačna kot pri ostalih. Gre za enakovredne prometnice, ki se cepijo oz. stekajo, tvorijo krožne poti,

zanke... Malo je stranskih poti, slepih ulic ipd. Naselja s o zaradi tega razmeroma velika, razvlečena.

Filovci

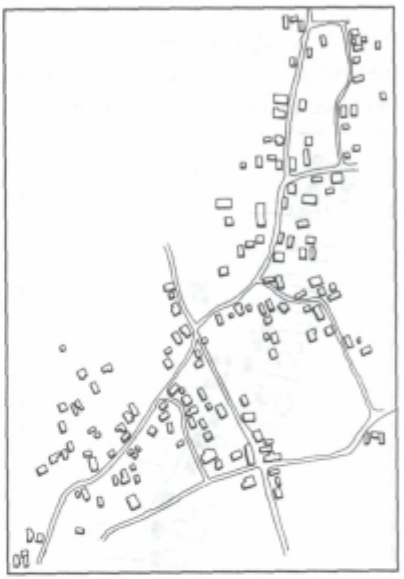

Griblje

f) Nizi posamič stoječih objektov ob osnovni prometnici

Ta tip je v bistvu podoben prejšnjemu, le da je prometnica ena, osnovna. Značilna je razmestitev objektov v nizu, ki je praviloma v celem naselju enaka. Objekti so postavljeni enosmerno, enoten je ulični profil (vzdolžni in prečni), obzidani sta lahko obe strani prometnice. Zgradbe ne omejujejo prometnice, ampak so od nje različno oddaljene (čeprav enako v posameznih območjih, kjer se ta tip pojavlja). Prometna mreža ni razvejana, saj se od osnovne prometnice cepijo le poljske poti, ki

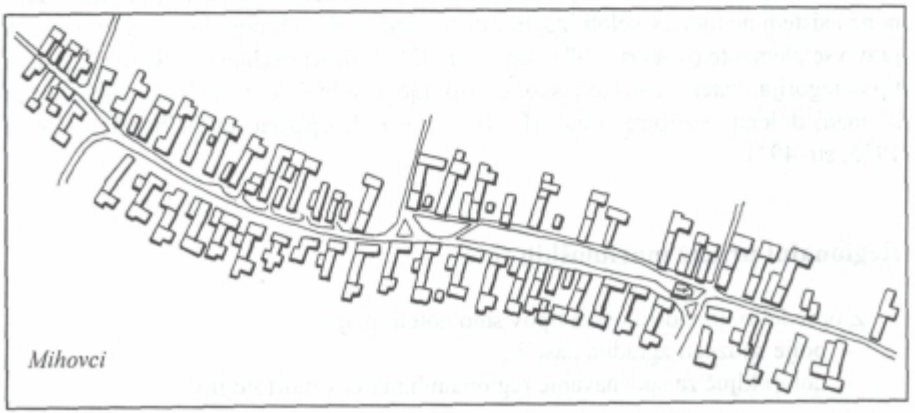

Mihovci

pa niso obzidane (to postajajo šele v zadnjem času). Najbližji temu tipu je tip gruče posamič stoječih objektov ob osnovni prometnici. Vendar obstajajo med njima tudi pomembne razlike: predvsem je za obravnavan tip značilen niz, ki se pojavlja v celotnem naselju, kar pri drugem tipu ni vedno primer. S tem je povezan tudi istosmeren položaj objektov, ki je v nizu doslednejši kot v gruči. Tudi oddaljenost od prometnice je pri tem tipu bolj enotna.

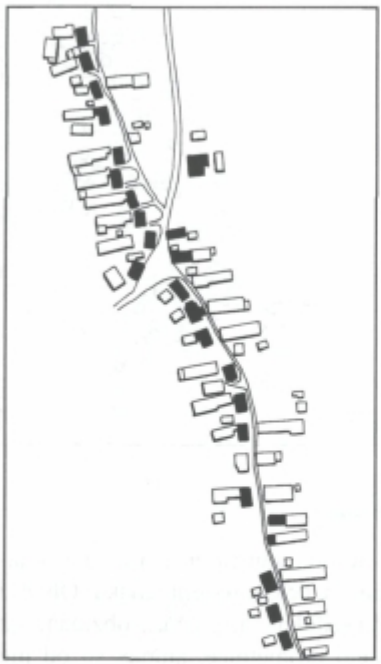

Žabnica

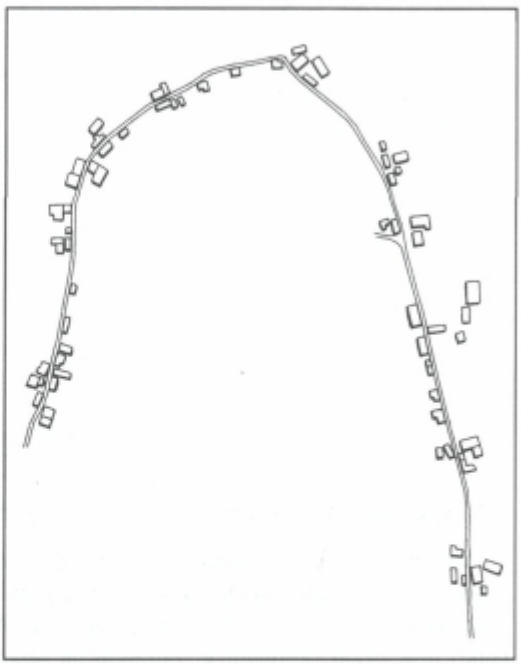

Andrenci

Ne bo odveč, če ob koncu pregleda dodamo še izkušnjo Robertsa, ki pravi, da se noben sistem ne more v celoti izogniti dvoumjem in doseči popolnost, ki bi obsegala prav vse elemente (Roberts 1987, str. 24 in 32). Tudi Kretschmer je ugotavljal, da je tip kategorija, katere jedro je jasno, čvrsto, njegove meje (npr. pri razmejevanju) pa so manj določne oziroma trdne. (E. Kretschmer: Körperbau und Charakter, Berlin 1955, str. 401).

Regionalni prikaz morfoloških tipov

Z opredelitvijo morfoloških tipov smo hoteli dvoje:
— bolje spoznati zgradbo naselij;
— dobiti ključ za spoznavanje regionalnih razlik v morfologiji.

Kot smo dejali, ima tipologija povsem delovni značaj. Je sredstvo za delo, orodje, ki služi določenemu namenu. Morfološki tipi ki smo jih opredelili, so kot taki "vsebinsko prazni". Iz njih ne moremo razpoznati regionalnih različnosti, kar je bil namen naloge. Šele ustrezen kartografski prikaz, skupaj z elementi, ki te razlike povzročajo, nam daje iskano regionalno komponento. Dejali smo že, da sta kulturni milje in prirodne razmere tista dejavnika, ki sta vsak zase in v medsebojni povezanosti odločilna za regionalno različnost. Primerjava razprostranjenosti (sovpadanja) morfoloških tipov naselij in območij različnega kulturnega miljeja ter različnih naravnih razmer to domnevo potrjuje.

Zaradi jasnejše obravnave pojasnimo najprej vsebino obeh pojmov.

Pri obravnavanju morfologije naselij vedno znova naletimo na vprašanje prirodnih razmer oz. odnosa med naravo in človekom. Predvsem gre za dvoje vprašanj:

— pojasniti je potrebno, kaj si pod pojmom prirodne razmere predstavljamo; ali imamo v mislih en element ali sklop elementov, ter
— v kakšnem smislu prirodne razmere povezujemo z morfologijo naselja oz. v kakem smislu so prirodni elementi relevantni za položaj, zasnovo in zgradbo naselja.

Najprej k drugemu. Pri tem vprašanju gre za odnos med naravo in človekom nasploh. Kljub navidez enostavni formulaciji vprašanja (problema), se nam potem, ko poskušamo nanj odgovoriti, pokaže vsa razsežnost in kompleksnost tega odnosa. Človek je del narave, že od svojega začetka je naravne zakonitosti sprejemal kot objektivni del življenjskega okolja. Po eni strani se je pasivno odzival prirodnim razmeram in se jim prilagajal — v tem pogledu so prirodne razmere in zakonitosti nekakšen substrat, predispozicija, ki usmerja in okvirja človekovo ravnanje. V prejšnjih poglavjih smo pokazali nekaj primerov takega razmerja, ko smo obravnavali prilagojenost naselij prirodnim razmeram. Omenjali smo prilagojenost reliefu, hidrološkim, pedološkim, klimatskim elementom.

Poleg tega pasivnega odnosa, sprejemanja razmer in prilagajanja le-tem, se pojavlja še dodaten element, in sicer človekov aktiven odnos do okolja. Homo sapiens vodi svoje življenje aktivno, ta aktivnost se med drugim nanaša tudi na naravo. S tem, ko je spoznaval prirodne zaknitosti, jih je znal (postopoma in zaenkrat le nekatere od njih) tudi izkoristiti in uporabiti v svoj prid. Stopnja obvladovanja narave oz. zmožnosti za to se je večala z razvojem tehnike, posredno pa se je s tem manjšala podrejenost prirodnim razmeram (predvsem tistemu delu, katerega neupoštevanje je za človeka imelo negativne posledice). Današnja naselja so tako zasnovana z minimalnim upoštevanjem prirodnih razmer, kar je posledica tehničnih možnosti obvladovanja narave ter spremenjenega sistema vrednot.

Drug pomemben vidik tega odnosa je naslednji: človek je ob svojem delovanju razvil tudi kulturo (v najširšem smislu besede, ali po Aristotelu: Theorie, Poiesis in Praxis). Nastal je miselni svet, svet duha, preko katerega je človek v odnosu tudi z naravo. Kultura je človeku v marsičem narekovala takšen ali drugačen odnos do življenjskega okolja (Scherer 1990, str. 16–17). Pri tem ne mislimo samo na naravo

kot tako, temveč na človekov ožji življenjski prostor, pokrajino, teritorij, ki ga je delovno in smiselno obvladal.[89] Pojem "narava" zato pogosto razumemo povsem "antropocentrično" (ibid, str. 17).[90]

V tisočletja trajajočem razmerju, ko je človek naravo oz. svoj življenjski prostor spreminjal, ga prilagajal svojim potrebam, v to razmerje pa je bilo, kakor smo omenili, vpletenega veliko kulturnega (duhovnega), je imel ob tem vedno več opraviti s "svetom", kultivirano pokrajino, kot pa s prvobitno naravo. S tem nikakor ne zanikamo ali zmanjšujemo pomena prirodnih elementov in prirodnih zakonitosti. Te nedvomno pomembno zaznamujejo človekovo življenje, naj se tega zaveda ali ne. Vendar je njihov vpliv (vsaj večine) bolj posreden in subtilen. Človek ne živi več v takem odnosu z naravo kot pred nekaj sto leti. Živi v antropogenizirani naravi, svetu, kulturni pokrajini, kjer vladajo naravne zakonitosti, vendar je človekova odvisnost od njih veliko manjša, kot je bila nekoč. "Svet je tako enotnost narave in zgodovine" (Scherer 1990, str. 17). Povedano drugače: enota, ki ji človek pripada, ni narava, temveč svet kot sinteza, sklop narave in zgodovinskih, življenjskih oblik. Očitno imamo opraviti z dialektičnim razmerjem, ki se kot splošna zakonitost kaže tudi v naseljih.

V vsakem od segmentov sveta so razvidni vplivi nasprotnega pola — tako kot lahko v naravi razberemo elemente krajine, velja tudi obratno. V krajini so elementi narave — naravne zakonitosti — povsod prisotni.[91]

Pomen kulturnega elementa v odnosu med človekom in naravo ter pri načrtovanju in gradnji naselij ni majhen. Upoštevati je še potrebno, da se narava in kultura prežemata, prepletata ter da se kultura na več načinov vtisne, vpne v naravo. Naselja potem takem niso odvisna samo od naravnih elementov, temveč hkrati tudi od kulturnih.

Odnos med človekom in naravo je tako trojen:

— od narave je odvisen;
— naravi se prilagaja;
— naravo spreminja.

Pri obravnavanju morfologije oz. povezave prirodnih razmer z zgradbo in obliko naselij sta relevantni predvsem prvi dve obliki (predvsem, ker proučujemo regionalne razlike tega odnosa).

---

[89] Hambloch ugotavlja, da ima človek prirojen pozitiven odnos do kraja, prostora v katerem živi, da je torej teritorialno dojemljiv) Hambloch 1983, str. 107); podobno tudi Beer (Beer 1990, str. 154).

[90] Tudi v tem je eden od izvorov razlikovanja med pojmoma krajina in pokrajina; primerjaj B. Ogorelec 1987, str. 136–137.

[91] Pojma "pokrajina" in "krajina" nam pomenita dva vidika sicer istega pojava: s pokrajino označujemo del zemeljske površinske sfere, ki je "homogen glede na prirodne poteze" (Ogorelec 1987, str. 137). V ospredju so torej prirodni dejavniki oz. prirodne razmere; pojem krajina uporabljamo v antropogenem smislu. Pomeni nam po človeku preoblikovano pokrajino, uporabljamo tudi sinonim "kulturna pokrajina."

Na kak način se odvisnost in prilagojenost naravi kaže v morfologiji, smo ilustrirali v poglavju o vodilnih idejah. Na tem mestu smo želeli pokazati samo ozadje tega razmerja.

Odgovoriti moramo še na prvo vprašanje — ali pod pojmom naravne razmere razumemo en element ali sklop elementov. Tudi ta odgovor ni povsem enoumen. Pod prirodnimi razmerami vedno razumemo sklop elementov, ki so medsebojno povezani, se kumulativno dopolnjujejo v celoto prirodnih razmerij. Vendar kot pravi gestalt teorija, so elementi v celoti hierarhično razporejeni. Obstaja eden, ki je pomembnejši in na katerega se navezujejo ostali.[92] Menimo, da je ta zakonitost razpoznavna tudi v tem primeru. Pri vseh obravnavanih naseljih smo opazili, da se položaj ali zasnova prilagajata enemu ali dvema prirodnima elementoma. Zato pri govorjenju o prilagojenosti naselij prirodnim razmeram mislimo sicer na sklop elementov, znotraj katerega pa izstopajo posamezni, ki prevzemajo dominanten položaj. Pomembnost in vplivnost ostalih elementov se določa po dominantnem.

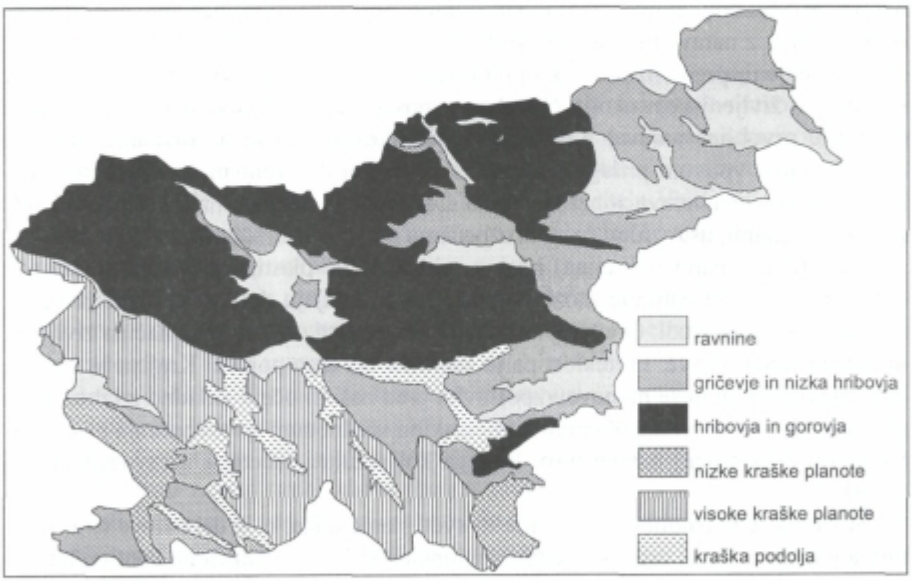

Reliefne enote v Sloveniji (prirejeno po Meliku)

Pri iskanju ustreznega prirodnega elementa ali sklopa elementov s katerim(i) bi lahko ponazorili razlike v morfologiji naselij, smo dokaj natančno vedeli, kateri prirodni elementi so relevantni za obravnavan primer. Problem je bil pridobiti in prirediti željene podatke v nekem sintetičnem pregledu, sintetski karti, ki bi bila povrhu

[92] Hierarhijo elementov ter pomembnost enega od njih je potrebno razumeti kot relativno, odvisno od zornega kota. V tem kontekstu je najpomembnejši ta element, v drugem pa je hierarhična lestvica lahko drugačna.

še ustrezno posplošena. Vsebovati bi morala podatke o reliefu (oblikovanosti površja), litologiji ter hipsografiji. V ta namen smo uporabili Melikovo geomorfološko karto slovenskega ozemlja (Melik 1936) ter karto pokrajinsko ekoloških regij v Sloveniji (Gams 1986, str. 158).

Drugi sklop elementov, ki pomembno modificira zgradbo in obliko naselij, smo imenovali kulturni milje. Tudi ta pojem je zelo širok in zahteva natančnejšo obrazložitev, čeprav je bilo o tem že nekaj povedanega.

Kulturni milje, uporabljali smo tudi pojem kulturno zgodovinsko območje, je proizvod bivanja vsake etnične skupine ljudi na nekem območju. Kultura (v najširšem pomenu besede) je vse človekovo duhovno in umsko ustvarjanje. Je svet idej, vrednostnih norm, pravil ravnanja, s katerim človek obvladuje in usmerja življenje v skupnosti. Isti miselni svet je vtkan tudi v odnos človeka do narave oz. bivalnega okolja. Ker ta dejavnost poteka že od nastanka civilizacij, se nekdanja prvobitna narava spreminja. V njej se poznajo sledovi človekovega delovanja. Vse manj ostaja narava in vse bolj dobiva značaj kultivirane pokrajine (krajine). Še vedno sicer ostaja narava z naravnimi zakonitostmi, hkrati pa to več ni, ker so številni elementi že spremenjeni, preobraženi. Tako preobražena narava ostaja vir, izvor izkušenj in spoznanj o življenjskem okolju človeka. Vzpostavljen je svojevrsten odnos: narava (v smislu prvobitne narave) z naravnimi zakonitostmi vpliva na ravnanje človeka, človek se tem vplivom prilagaja, hkrati pa s svojim delovanjem naravo spreminja. Tako spremenjena narava zopet vpliva na človekovo delovanje, na kar se človek odziva z reakcijami, ustreznimi času, družbenemu razvoju in družbenim vrednotam.

Preobražena narava (krajina) nosi v sebi različne plasti, usedline človekovega delovanja, ki so se nabirale skozi stoletja in predstavljajo del kulture tam živečega naroda ali skupine ljudi. Gre torej za ostanke preteklosti, nekdanjega načina življenja in razumevanja narave. Preteklost pa je samo en del tega pojava. Krajina je živ pojem. Spreminja se in se na novo vzpostavlja pred našimi očmi, skladno z izkušnjami prednikov ter z novo razumljenimi življenjskimi vrednotami (presenečenja nad "neobičajnimi" reakcijami narave niso drugega kot rezultat načetega naravnega ravnovesja).

Sčasoma se je izoblikoval cel miselni svet, stanje duha, ki je del narave in jo spreminja v krajino. Če ta proces gledamo regionalno je iz njega razvidna kontinuiteta — stalnost in istosmernost. Človek gradi svoj miselni svet na ostankih in izkušnjah preteklosti, na podlagi tega oblikuje svojo kulturo, ki jo znova prenaša v bivalno okolje.

Seveda pa ne obstaja samo ena kultura, ampak jih je več. Vsaka vsebuje odnos do narave in je na svoj način vplivala na preobrazbo narave ter nastajanje kulturne pokrajine.[93]

Kulturni milje je torej enotnost duha, kulture v širšem pomenu besede, na določenem območju. Če smo dejali — kulture v širšem pomenu besede — razumemo s tem vso duhovno sfero, ves miselni svet, ki ga posameznik in družba ustvarjata.

[93] C.N. Schulz v tem smislu uporablja pojem "genius loci", torej duh kraja (in časa).

Človek, kultura in družba so komplementarni pojmi, navaja E. Wirth (Wirth 1979, str. 29). Zaradi takšne vpetosti in večplastnosti je ta fenomen zelo inertna tvorba, ki tudi v najbolj industrializiranih in hitro se spreminjajočih deželah ni povsem izginila. Z njim je prežeto celotno življenje, ki nastaja v duhu določenega kulturnega miljeja. To velja za umetnost v ožjem pomenu besede, sentiment ljudi, materialno in duhovno kulturo, način postavljanja zgradb in naselij ...

Postavlja se vprašanje, kako in s katerimi elementi opredeliti območja kulturnih miljejev? Navidez enostavno vprašanje, ki pa v celoti ostaja nedorečeno. Enotnega pregleda kulturno zgodovinskih območij Slovenije nimamo. Iz literature je moč dobiti samo fragmente, posamezne študije, ki pa so lokalno ali ozko tematsko obarvane.[94] Območja kulturnih miljejev smo morali opredeliti iz posrednih virov.

V geografiji ta pojem sicer ni uveljavljen, čeprav ji nikakor ni tuj. Številne regionalizacije upoštevajo "historično-teritorialni" princip (glej Ilešič 1979, str. 408)[95], znan je tudi termin "historična pokrajina" (Vrišer 1978, str. 140), ki sta blizu prej razloženemu pojmu "kulturni milje". "Kulturno-geografsko" obarvana je tudi Ilešičeva razprava o slovenskih pokrajinah (Ilešič 1956).

Eno od področij, ki se ukvarja z duhovnim svetom in ima močne regionalne karakteristike, je umetnostna zgodovina, predvsem arhitektura (stavbarstvo) in likovna umetnost. Žal o t.i. regionalnih konstantah v umetnosti na Slovenskem, kot je ta pojav imenoval N. Šumi (Šumi 1975, str. 191), dobimo samo fragmente. Dovolj trdno lahko razmejimo le območje mediteranske kulture (glej Stele 1960, str. 138). Za ostali del Slovenije pa obstajajo samo splošne ugotovitve o stičišču mediteranske, srednjeevropske in panonske kulturne sfere.[96]

Drugo področje, ki je prav tako pomemben element kulturnega miljeja, je ljudska umetnost oz. duhovna in materialna kultura prebivalstva. V etnologiji pojem kulturni milje ni neznan. "Tako zunanje pokrajinske značilnosti kot — delno od njih odvisne — kulturne oblike življenja v posameznih pokrajinskih enotah, ki imajo tudi svoja zgodovinsko ali kako drugače pogojena imena (npr. Kranjsko, Štajersko, Koroško, Dolenjsko, Gorenjsko, Prekmurje), tvorijo širša kulturna območja, ki jih označujejo telesno-duhovni značaj prebivalstva (bolj v preteklosti kot v sedanjosti), jezikovne značilnosti (narečja) in ves način ljudskega, do nedavnega predvsem kmečkega življenja s prvinami in oblikami, ki so last predvsem teh območij v širšem, mednarodnem obsegu. V vseh območjih pa najdemo — v različni množini — tudi kulturne prvine iz prvotne slovanske kulture." (Novak 1990, str. 47).

---

[94] V mislih imam predvsem umetnostnozgodovinske študije Zadnikarja, Cevca, Komelja, Šumija, Vrišerja ter študije regionalne arhitekture Fistra, Mušiča, Grabijana.

[95] Ilešič S., Slovenske pokrajine (Geografska regionalizacija Slovenije), v Pogledi na geografijo, Ljubljana 1979.

[96] Pomembno je poudariti, da je na tem umetnostno prehodnem območju razvita umetnost, ki ima prav posebne prvine, ki jih ni mogoče prenesti v nobenega od prej omenjenih umetnostnih območij. Je sicer vplivana, vendar samosvoja (Stele 1960, str. 11, Šumi 1975, str. 54–55).

Slovenija je razdeljena na štiri etnološka območja (po Novak 1990):

— alpsko območje obsega velik del slovenskega ozemlja v Julijskih in Savinjskih Alpah ter v predalpskem svetu. Najpristnejši alpski pokrajini sta Gorenjsko in Koroško, del Posočja, v veliki meri pa so deležni alpskih kulturnih značilnosti Pohorje in Kozjak, Savinjska dolina z osrednjim Štajerskim, del Dolenjskega in nekoliko Slovenske gorice;

— sredozemsko območje zajema del Notranjskega, Kras s tržaško okolico, Goriško;

— osrednjeslovensko območje obsega jedro Dolenjskega, del Notranjskega ter zahodno in južno Štajersko;

— panonsko območje obsega Prekmurje, Slovenske Gorice, Dravsko in Ptujsko polje, Haloze, spodnje Posavje in Belo krajino.

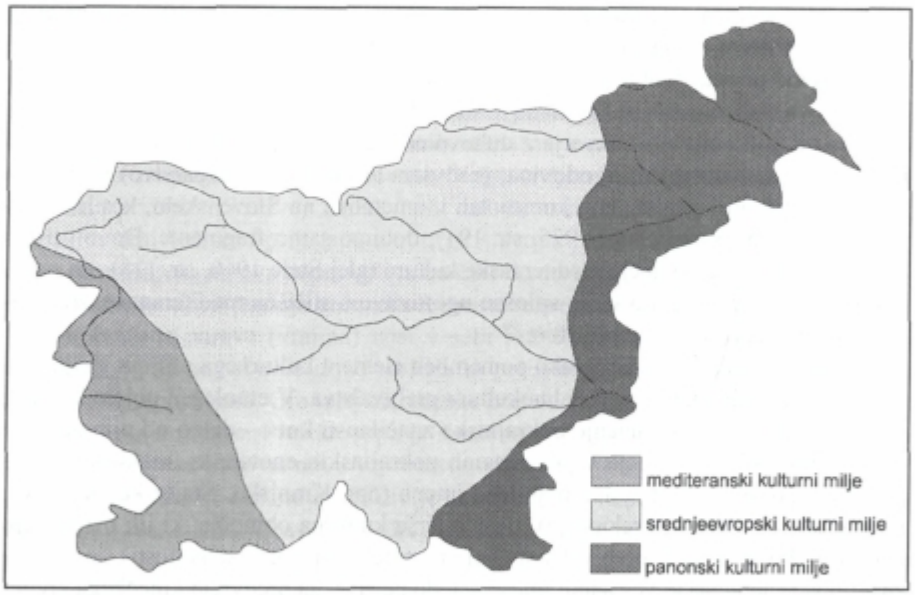

Kulturno zgodovinska območja v Sloveniji

V okviru materialne kulture gre posebno mesto stavbarstvu kot najbolj vidnemu znaku življenjskega načina. Iz razmestitve hišnih tipov bi potemtakem lahko sklepali še na kulturnokrajinsko komponento celotnih naselij.[97] Iz Vurnikove in Melikove karte razprostranjenosti hišnih tipov na Slovenskem (Vurnik 1929, str. 102; Melik 1936, str. 572) lahko sklepamo, da posamezni tipi dopolnjujejo prej navedena etnološka območja.

Za dodatno opredeljevanje kulturnih območij, predvsem mej med njimi, smo uporabili še karto upravne razdelitve Slovenije v 19. stoletju. Zveza med kulturnim

[97] Takšno zvezo je Vurnik že nakazal v razpravi o kmečki hiši (Vurnik 1930/31).

miljejem in upravno razdelitvijo je utemeljena, saj je, kot navaja N. Šumi, "upravna razdelitev nasledek, ne pa razlog za regionalno razčlembo Slovenije." (v smislu kulturnih območij, op.p.) (Šumi 1975, str. 191). Uprava, šolstvo, organiziranost družbenega in političnega življenja so sestavine kulture (v širšem pomenu), delujejo pa kot državne institucije.

Upoštevajoč različne opredelitve kulturnih območij smo za naše potrebe opredelili troje različnih predelov z posebnimi kulturnimi značilnostmi:

— mediteransko območje, ki obsega zahodni, "primorski" del Slovenije do črte, kot je opredeljena v Steletovi študiji (Stele 1960, str. 138);
— panonsko območje, ki obsega vzhodni del Slovenije in sicer Prekmurje, Slovenske gorice, Dravsko polje, Ptujsko polje, Haloze, Kozjansko, Krško kotlino in Belo krajino;
— srednjeevropsko območje, ki obsega preostali del ozemlja.

Znotraj tega območja nismo mogli dovolj utemeljeno omejiti "osrednjeslovensko območje", kot je opredeljeno v etnologiji.[98]

Regionalni prikaz morfoloških tipov naselij prikazuje karta. Do njega smo prišli tako, da smo na karti Slovenije merila 1 : 250.000 označili morfološke tipe naselij, ki smo jih razbrali iz temeljnih topografskih kart merila 1 : 5000 in zapisov terenskega dela. Pregledali smo vse sekcije topografskih kart in tako določili morfološki tip več kot 1200 naseljem.[99]

Iz razmestitve lahko razberemo, da tipi zavzemajo velika sklenjena območja. Upoštevati je sicer potrebno, da je stopnja pospeševanja velika. Vendar so meje med posameznimi območji v večini primerov lahko določljive in dobro razpoznavne. Veliko več je primerov posameznih (lokalnih) odstopanj od značilnosti posameznih območij. Tako najdemo znotraj ene pokrajine, kjer prevladuje določen morfološki tip, naselja, ki imajo značilnosti drugega morfološkega tipa (kot primer navajamo naselja v Slovenskih goricah, ki smo jih uvrstili v subpanonski tip in posamezna centralna naselja, ki so bliže alpskemu ali subalpskemu tipu). Značilno je, da ta odstopanja niso bistveno različna, prej bi jih lahko opredelili kot sorodna (npr. na območju subpanonskega tipa se pojavlja subalpski tip; na območju alpskega tipa se pojavlja subalpski tip). Seveda so odstopanja lahko lokalno pogojena, povezana so tudi s stopnjo preobrazbe naselja in njegovo funkcijo v urbanem omrežju, vendar je očitno, da gre pri tem za določeno konvergenco (sovpadanje) vplivov.

Zaokroženost območij posameznih tipov je, predpostavljamo, tudi posledica kriterijev, s katerimi smo morfološke tipe opredeljevali. Če bi bilo kriterijev več in bi bili bolj diferencirani, bi bilo tudi posameznih območij več. Vprašanje pa je, če bi

[98] Kot bomo videli v nadaljevanju, takšna razmejitev glede morfologije naselij niti ni upravičena.

[99] Ob tem še posebej povdarjamo, da gre za morfološko tipologijo naselij, ki se razlikuje npr. od klasifikacije tlorisov naselij ali poselitvenih oblik (za primerjavo glej karto poselitvenih oblik v Krajevnem leksikonu Slovenije, str. 22, DZS, 1995).

bilo razlike še mogoče pojasniti s kulturnim miljejem in prirodnimi razmerami. Pomembnejša pri tem je domneva, da bi tudi ob bolj razčlenjeni tipologiji obstajala določena konvergenca vplivov in s tem zakonitosti, ki iz tega izhajajo.

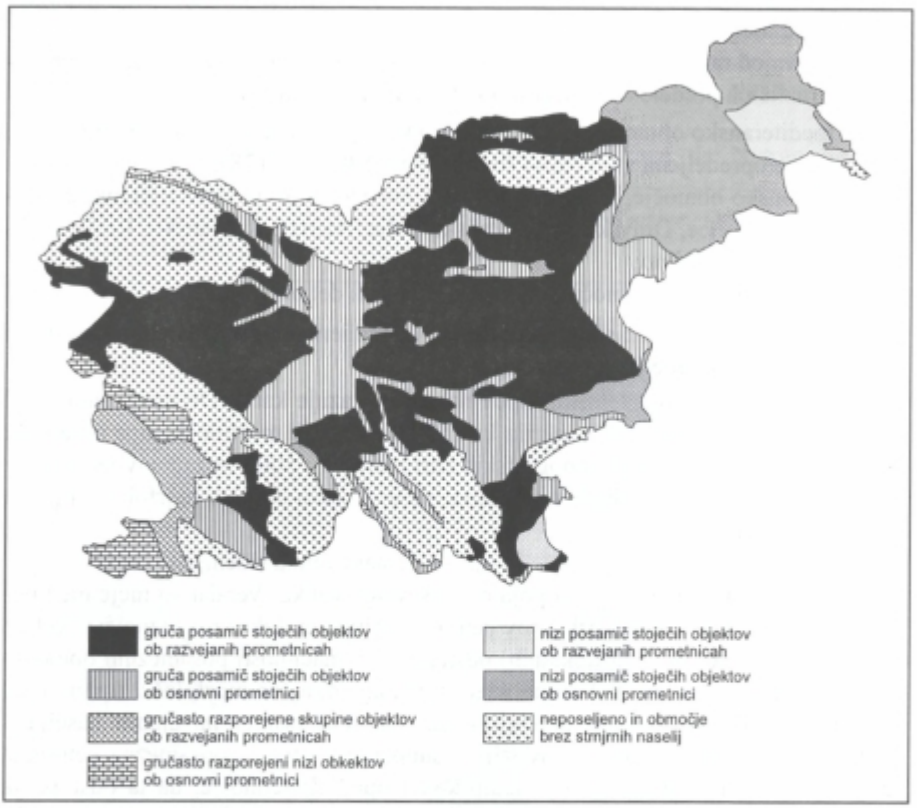

Morfološki tipi strnjenih vaških naselij

Glavne značilnosti razmestitve morfoloških tipov so naslednje:

— v vzhodni Sloveniji se pojavljajo naslednji tipi: alpski, subalpski, panonski in subpanonski. Slednji je, po karti sodeč, najbolj razširjen. Znotraj njega se pojavljajo posamezni kraji, ki so blizu panonskemu tipu (na Dravsko Ptujskem polju in v Krško Brežiški kotlini) ter alpskemu oz. subalpskemu tipu (predvsem centne vasi v Slovenskih goricah in Halozah). Vendar ta odstopanja niso tako obsežna, da bi jih lahko opredelili kot posebno območje. Subpanonski tip je verjetno najbolj "panonska" oblika naselja, saj se v drugih delih Slovenije ne pojavlja. Naselja v Beli Krajini in Prekmurju sicer niso povsem istovetna, vendar tudi ne toliko različna, da bi ju lahko ločili v dva različna tipa. Alpski in subalpski tip sta razširjena že na prehodnem območju v osrednjo Slovenijo. Razlike med značilnostmi

subalpskega tipa v vzhodni in osrednji Sloveniji sicer obstajajo, vendar prevladujejo podobnosti. Zato jih v tem prikazu nismo mogli dovolj utemeljeno ločiti.

— v osrednji Sloveniji prevladujeta alpski in subalpski tip, pojavlja pa se še subpanonski tip. Predvsem v vzhodnem delu osrednje Slovenije, t.j. v Posavskem hribovju in delu Dolenjske se ta dva tipa močno prepletata, kar pa je lahko posledica reliefnih oz. lokalnih razmer. V zahodnem delu osrednje Slovenije, t.j. v Ljubljanski kotlini, Škofjeloškem in Idrijsko Cerkljanskem hribovju je razmejitev med obema tipoma lažje določljiva. Pri podrobnejši tipologiji bi bile razlike med alpskim tipom npr. v zahodnem delu Škofjeloškega hribovja in vzhodnem delu Posavskega hribovja, že močno očitne. Podobne variante tega tipa smo zasledili na Dolenjskem. V ravninskih predelih osrednje Slovenije se mestoma pojavlja subpanonski tip.

— v zahodni Sloveniji se pojavljajo alpski, subalpski, kraški in panonski tipi. "Prava" in najbolj razširjena tipa sta kraški in primorski. Zanimivo je, kot je ugotovil že Ilešič (Ilešič 1948, str. 241), da pravih obcestnih vasi na Primorskem ni. Med starimi naselji nismo niti v enem primeru prepoznali subpanonskega tipa, subalpski tip pa se pojavlja samo lokalno (Renške dobrave) in to močno modificiran. Podobno velja tudi za alpski tip, ki je razširjen samo v tistem delu zahodne Slovenije, ki že ima visokogorske značilnosti.

Razmerja med morfološkimi tipi in pokrajinskimi enotami

Če prekrijemo obe karti, se izkaže, da se razmestitev morfoloških tipov v grobem ujema s pokrajinskimi enotami. Opazne so naslednje zveze:

— alpski tip se pojavlja v hribovitem svetu;
— subalpski tip v hribovju in dolinah;
— kraški tip na nizkih kraških planotah;
— primorski tip v flišnih pokrajinah Primorske;
— panonski tip na ravninah v panonskem svetu;
— subpanonski tip f v terciarnem gričevju SV Slovenije, na ravninah, poljih in širokih dolinah.

To je le okvirna shema, ki potrjuje domnevo, da je morfologija agrarnih naselij odvisna od prirodnih razmer. Znotraj tega obstaja veliko primerov, ki odstopajo od te posplošitve, kar kaže na to, da prirodne razmere nikakor niso edini element, ki določa zgradbo in obliko naselij, in tudi to, da tako opredeljeni tipi ustrezajo "makro regijam", za podrobnejšo razčlenitev pa bi potrebovali tudi podrobnejše in bolj detajlirane kazalce. Kljub temu menimo, da ugotovljena razmerja utemeljujejo potrebo po regionalno bolj diferenciranih načinih za urejanje vasi.

Izrazito je sovpadanje tipov naselij in prirodnih razmer na Primorskem. Tip gručasto razporejenih skupin objektov ob razvejanih prometnicah (kraški tip) je omejen

na Kras, na sosednjih flišnih pokrajinah pa je razširjen tip gručasto razmeščenih nizov objektov ob osnovni prometnici (primorski tip). Samo na majhnem območju (na Renških dobravah) se pojavlja tip gruča posamič stoječih objektov ob osnovni prometnici. Njegove pojavnosti ne moremo utemeljiti s prirodnimi razmerami, temveč je verjetno posledica vpliva stavbarstva iz sosednje Goriške pokrajine. Isti tip se pojavlja tudi na Brkinih, kar, po karti sodeč, izpade kot odstopanje od navedene sheme. Vzrok je v kategorijah, po katerih je relief razčlenjen, kjer so nizka hribovja združena z gričevji.

V osrednji Sloveniji, kjer prevladujejo gorovja, hribovja, doline in polja, se pojavljajo alpski, subalpski in subpanonski tip. Na Gorenjskem in v Ljubljanski kotlini je sovpadanje morfoloških tipov in pokrajinskih enot razpoznavno. Preseneča pa, da kljub ravnini (npr. Sorško polje, Kamniško Bistriška ravan) ni več naselij subpanonskega tipa, temveč prevladuje subalpski tip. Subpanonski tip se pojavlja samo lokalno. Dokaz več, da si razmestitve morfoloških tipov ne moremo razložiti samo ob upoštevanju prirodnih razmer, temveč so pomembni še drugi dejavniki.

Tudi na Dolenjskem in Notranjskem se razmestitev tipov naselij približno ujema z izoblikovanostjo površja. Predvsem za dolenjsko območje velja, da se tod naselja alpskega in subalpskega tipa močno prepletajo. Pogosto imata sosednji vasi različen tloris. Na Notranjskem velja omeniti t.i. Pivško podolje, kjer se za razliko od ostalih podolij pojavlja alpski tip. Pripomniti je potrebno, da so naselja na tem območju že precej "mediteransko" modificirana, vemo pa, da na Primorskem pravih obcestnih vasi, kakršne najdemo v drugih podoljih v osrednji Sloveniji, ni. V vzhodnem delu osrednje Slovenije, v Posavskem hribovju, Celjski kotlini in na Koroškem se razmestitev morfoloških tipov v grobem prav tako ujema s pokrajinskimi enotami. Vendar se pojavljajo tudi značilna odstopanja. V Slovenjegraški kotlini, ki je ravna, bi pričakovali naselja subalpskega tipa ali celo subpanonskega. Vendar ni tako niti eno naselje. Vsa imajo gručasto zasnovo, podobno kot naselja in zaselki v okoliških hribih. Tudi v Celjski kotlini je naselij subpanonskega tipa samo "za vzorec".

V vzhodni Sloveniji je sovpadanje med morfološkim tipom in prirodnopokrajinskimi enotami očitno. Povsod v ravninah se pojavlja subpanonski tip. Tudi v Novomeški kotlini, kjer je najpogostejši subalpski tip, ki pa proti vzhodu prehaja v subpanonski tip. Bolj ko je svet odprt proti Panonski nižini, bolj pogost je ta tip.

Zanimivo je, da se subpanonski tip pojavlja ne samo v ravnicah, ampak tudi v gričevju. Zdi se celo umestno ločiti nižinsko in gričevno varianto tega tipa. Tam, kjer gričevje prehaja v hribovje (npr. gozdnate Haloze, deli Kozjanskega), preide subpanonski v subalpski tip. Na skrajnem vzhodnem robu Slovenije se pojavlja panonski tip, ki je posebna različica "ravninskega" tipa. Podobna so tudi naselja v delu Bele Krajine. V ostalem delu Bele Krajine prevladuje alpski tip, kar, upoštevaje značaj površja, odstopa od sheme postavljene na začetku poglavja.

Razmerje med morfološkimi tipi in kulturno zgodovinskimi območji

Tudi te povezave so očitne, kar potrjuje tezo o vezeh med zgradbo in obliko naselja ter kulturnim miljejem. Ob primerjanju razmestitve morfoloških tipov in kulturnozgodovinskih območij namreč ugotovimo, da se posamezni tipi pojavljajo samo v določenih kulturnozgodovinskih območjih. Najbolj očitno je to na Primorskem, v območju mediteranske kulturne sfere, saj se kraški in primorski tip pojavljata samo tam. Tudi panonskemu kulturnemu krogu je lasten panonski in delno tudi subpanonski tip. Nenazadnje sta tudi v srednjeevropskem kulturnem prostoru najbolj razširjena alpski in subalpski tip, kar je nedvomno tudi določena posebnost, saj ta tipa prevladujeta tudi v ostalih srednjeevropskih pokrajinah.[100]

Med kulturnimi območji obstajajo obsežna prehodna območja, kjer ena oblika izgublja svoje specifične značilnosti in pridobiva poteze sosednjega območja. Na meji med mediteranskim in srednjeevropskim kulturnim območjem ima nekaj območij tak prehoden značaj. Naselja v dolini Soče, Breginjskem kotu in delu Trnovskega gozda imajo gručasto razmestitev objektov, kot je značilno za vasi v sredo in visokogorju, vendar so objekti združeni, kar je povsem mediteranski element.

Med prehodnimi pokrajinami so tudi Brkini. Kulturnozgodovinsko so še del mediterana, kar kaže način razmestitve objektov in tip hiše, zasnova naselij pa je bliže kontinentalnim (srednjeevropskim) oblikam.

Med panonskim in srednjeevropskim kulturnim območjem je prehodni pas veliko širši. Na tej črti namreč ni tako ostrih prirodnih meja kot na zahodu. Poleg tega ta predel ni bil nikoli razdeljen med različne države in kulturnoumetnostne smeri.

Kot prehodno območje lahko označimo najzahodnejši del Slovenskih goric, kjer imajo naselja in kmečke hiše poteze, podobne sosednjim iz predalpskega hribovja. Prehodno območje je tudi pas med Dravinjskimi goricami (zahodni del), vzhodnim delom Kozjanskega in Krško kotlino. Na tem območju se prepletata tipa gručasto razmeščenih posamič stoječih objektov ob razvejanih oz. osnovni prometnici (alpski in subalpski tip) s tipom v nizu razmeščenih posamič stoječih objektov ob osnovni prometnici (subpanonski tip).

Prehodnega značaja sta tudi del zahodne Bele Krajine in vzhodno obrobje Gorjancev, kjer so naselja po zasnovi veliko bolj podobna tistim na drugi strani pogorja (v Novomeški kotlini) kakor bližje ležečim na kraškem ravniku.

S kulturnozgodovinskimi območji lahko pojasnimo samo morfološke razlike oz. značilnosti, ki imajo regionalne razsežnosti. Pri podrobnejšem proučevanju, predvsem ob upoštevanju značilnosti kmečke hiše, bi se pokazala prava večplastnost in prepletenost morfoloških oblik. (Svet je sinteza narave in zgodovine, smo zapisali.) Nekaj tovrstnih posebnosti smo razbrali že iz dosedanjega dela: več primerov nam daje misliti, da obstaja znotraj opredeljenih kulturnozgodovinskih območij še ena

[100] Primerjaj razprave A. Klaara.

vrsta oz. nivo "kulturnih regij".[101] Poglejmo primer, ki smo ga sicer že omenjali: na Sorškem polju prevladujejo naselja subalpskega tipa, ne pa subpanonski tip, kar bi glede na značaj površja pričakovali, podoben primer sta tudi Celjska in Slovenjegraška kotlina. Tudi "alpska modifikacija" mediteransko zasnovanih vasi v Soški dolini je podobna značilnost, podobno zasnova naselij v zahodnem delu Bele Krajine, ki ni prav nič "panonska".

Menimo, da so tovrstne kulturne regije izraz prevladujočega načina produkcije, splošne gospodarske naravnanosti ter zaokroženosti, gravitacijske povezanosti določene pokrajine, ki ima skupne prirodne in kulturne značilnosti. V geografiji jih še nismo natančneje definirali in proučili. Govorimo sicer o "alpskem svetu", "panonskih pokrajinah", vendar je vsebina teh oznak še nedorečena. Manjka jim antropološka razsežnost, ki jo določajo tudi naselja.

[101] Menim, da so blizu temu nivoju "arhitekturne krajine in regije", kot jih je opredelil P. Fister (Fister 1993).

ZAKLJUČEK I. DELA (o aplikacijah spoznanega)

Naš namen je bil spoznati zgradbo in obliko naselij. Pri tem smo izhajali iz dveh bistvenih izhodišč:

1. opraviti imamo s celoto, kategorijo, ki je več kot vsota sestavnih delov;

2. zaradi številnega vzorca, ki je bil zajet v raziskavi, smo bili prisiljeni uporabiti nomotetičen pristop — spoznati zgradbo in obliko na nivoju občega, v elementih torej, ki so vsem členom te množice skupni.

Takšen pristop je večkrat pokazal svoje slabosti oz. negativne implikacije. Po mojem mnenju je najbolj očitna ta, da so spoznanja oz. interpretacije spoznanega subjektivno obarvane, odvisne od raziskovalčeve raziskovalne paradigme in filozofskih izhodišč. Problem zadeva objektivnost v znanosti nasploh. Skoraj v uteho nam je naslednja Trstenjakova misel: "Predvsem mora znanstveno delo odmejiti izkustvo od celotne realnosti s pomočjo subjektivno prikrojenega okvira. To neizogibno dejstvo, ki ga zahteva znanstvena metoda, se pravi, vsaka znanstvena pot k raziskovanju, pa opozarja znanstvenike, da se vsako znanstveno delo začenja s podmenami: subjektivno odmejevanje izkustva od celotne realnosti je namreč odvisno od podmen, domnev, pričakovanj ali predpostavk, ki znanstvenika pri tem vodijo. Če bi imel pri tem drugačno podmeno, bi bil tudi vidik izbora drugačen ali pa bi se sploh ne lotil raziskovanja." In dalje: "Razen tega moramo v zvezi s podmenami še reči, da znanost sicer raziskuje predmete, ki se dado opazovati (observables), da pa vzorci (patterns) znanosti segajo daleč prek golih opazovalnih danosti; saj so povezani s podmenami, po katerih smo odmerjevali opazovalne danosti od celotne realnosti... Ta vzorec je kot vodilna ideja za znanost onostranski, transcendenten ('metafizičen'), kajti to je ideja celote, ki presega opazovalne danosti; celote, ki je znanost nikoli ne doseže, marveč jo ima pred očmi res samo kot 'vzorec'; vsak vzorec pa je samo del ali odtenek celotne realnosti." (citat iz eseja Na meji psihologije: reševati pomen človeka, v A. Trstenjak: Za človeka gre, Maribor 1991).[102] [103]

Nezmožnost (ki ji ne odrekam subjektivnosti) spoznati fizično tvorbo naselja kot celoto, ne more odtehtati potrebe in nujnosti proučevanja tega fenomena. Kajti naselja so bivališča ljudi, živi del kulturne krajine, ki se, kakor vse drugo, spreminja in razvija. Rezultat stopnje družbenega razvoja je, da želi človek večino sprememb predvideti, usmerjati in načrtovati. In če želimo naselja urejati in omogočiti kulturo bivanja, jih je zato potrebno najprej spoznati, premeriti in ovrednotiti. Tudi v tistih

[102] Podobno razlaga tudi Metzger, ki pa izpostavlja pomen dojemljivosti posameznika za razumevanje posameznih pojmov ali bolje sklopov pojavov. Te znanost lahko opiše, izmeri, kvantificira. Vendar jih ne more doumeti v celoti, skupaj z njihovimi sekundarnimi posledicami in implikacijami. Atomistično opisovanje posameznih elementov ne more nadomestiti opisovanja vsebine, bistva, srži posameznega pojava ali sklopa elementov (→ strukture, op.p.) (Metzger 1975, str. 75). Tako lahko razumemo tudi Goethejevo misel, da vsak vidi tisto, kar pozna, kar ve o določeni stvari; glej tudi razpravo Höflerja: Morphologie und Objektivität.

[103] Ali ne tiči v tem tudi objektivna nezmožnost popolne, (klasične) geografske sinteze?

delih, ki so objektivno nedoumljivi. Že v začetku smo navedli Schirmacherjevo misel, da fenomen naselja morda nikoli ne bo spoznan, lahko se pa približamo njegovi srži. Vsaj poskušati je potrebno ...

Ob proučevanju morfologije nehote naletimo na vprašanje kontinuitete gradbenega razvoja naselja. Opazimo namreč, da se je naselje skozi stoletja dograjevalo in se širilo, vendar med temi časovno različnimi fazami ni zaznati večjega preloma ali spremembe v načinu postavljanja in oblikovanja objektov (ter s tem naselja v celoti). Bolj ali manj je ohranjen isti princip, ki ima (je dobil) značaj geniusa loci oz. elementa kulturnega miljeja, kulturne krajine.

Ko govorimo o ohranjanju in vzdrževanju zgradbe in oblike vaških naselij, imamo v mislih dolžnost, obvezo do obstoječih oblik, do nastale gradbene strukture. Ohranjanje ne pomeni konzerviranje, proces, v katerem bi nastal živ muzej, skansen, ki bi bil v nasprotju z dosežki in zahtevami sodobnega načina življenja. Smisel ohranjanja je drugje. Ohranjamo namreč idejo, oblikovalske kriterije, po katerih je naselje postalo tako oblikovano. Gre za prilagajanje obstoječemu in sprejemanje tistih načel stavbarstva, ki so pripeljali do sedanje zgradbe in oblike. (Funkcija se lahko opredmeti v različnih oblikah, smo zapisali.) Ohranjanje pomeni nadaljevanje in razvijanje že uveljavljenih principov.

Postopno odtujevanje in oddaljevanje od prvotnega je pri tem neizbežno. Vendar bo v tem procesu zmeraj moč zaznati preteklo, izvorno: nasilen prehod, prelom z nekdanjim načinom urejanja in graditve naselij pa bo s tem odpravljen. Kontinuiteta, o kateri govorimo, bo s tem ohranjena. V tem smislu je ohranjanje oz. prenova naselij, kot se ta dejavnost danes imenuje, predvsem kulturno dejanje, ki ponuja možnosti za novo kvaliteto bivanja.

Takšen pristop k razumevanju in urejanju naselij pa zahteva spremembo uveljavljenega pojmovanja pokrajine, bivalnega okolja in prostora nasploh. Pokrajina, naselje ..., ti pojmi vsebujejo neko omejitev, nanašajo se na določen teritorij. Pokrajina je splet prirodnih in družbenih elementov in je vsaka drugačna od sosednje; naselje je tudi prostorsko omejeno (mentalna slika kraja — K. Lynch), tudi posamezni deli naselja, npr. središče in nove soseske, so med seboj "razmejeni" sicer z mejami, ki jih ne vidimo, jih pa doživljamo. Prostor (v prostorskem planiranju) ni neka matematična kategorija, abstraktna in brezmejna. Je nekaj zaključenega, omejenega, usmerjenega navznoter. Vsak prostor ima sestavne dele in razmerja med njimi, ki so nekaj specifičnega v odnosu na sosednji prostor. Primerov, ki potrjujejo to misel, je brez števila: različne oblike kulturne krajine so posledica različnih načinov sožitja z naravo, različna morfologija naselij je prav tako rezultat regionalno omejenih in vplivanih elementov (da ne naštevamo ponovno vseh). Tudi različne oblike zgradb nosijo v sebi različno diferencirane (krajevno, socialno, funkcijsko) stavbarske arhitektonske principe.

Ta zaključenost, ki jo v sebi zajemata pojma prostor in pokrajina, je vzrok krajinskih, morfoloških razlik, diferenciranosti prostora nasploh.

Danes je ta zaključenost izpuhtela, kot da ne obstaja več. Poenotenje, univerzalnost, vpliv množičnih medijev in televizije, mobilen (prostorsko nevezan) način življenja, vse to nekdanjih mej ne priznava več. Prostor je postal poligon za lociranje in razmeščanje vseh in vsakršnih dejavnosti, ki mu planerji na parcelo natančno vnaprej določijo namembnost. Pri tem izhajajo iz potreb, ne iz prostora in njegovih omejitev.[104] Podobno nastajajo hiše v naseljih, ki jih navdihujejo izdelovalci gradbene in stanovanjske opreme ter potrošniška miselnost. "Treba je prenehati izključno prilagajati prostor in se usmeriti v prilagajanje prostoru", zaključuje P. Gulič (ibid.)

Ob tem je potrebno izpostaviti še nekaj: vsak poseg v prostor, v naselje ima tudi oblikovno dimenzijo. Ne gre samo za vprašanje KJE in KAJ, temveč tudi KAKO! Ta kako je pomemben, ker pomeni izhodišča, merila in vrednote, s katerimi posegamo v prostor in ga s tem sooblikujemo. Upoštevanje kontinuitete, notranje strukture naselja oz. pokrajine, nam iskanje in argumentiranje predlogov lahko olajša. Vendar je potrebno naselje najprej spoznati ..., ponovno se vračamo na izhodišče razmišljanja.

V naši raziskavi smo se skušali približati poznavanju naselja. Z morfološko analizo smo poskušali spoznati zgradbo in obliko naselja in sicer v delih, ki so vsem naseljem skupni in predstavljajo nekak okvir — podlago, znotraj katerega nastajajo regionalno in lokalno pogojene variante in modifikacije. Enkrat smo že navedli misel W. Metzgerja, ki pravi, da so bistvene lastnosti tiste, ki so najbolj izrazite, najpomembnejše v določenem kontekstu. Za katere gre v našem primeru?

1. Naselje je celota, katere bistvo je skupnost. S celoto mislimo, da je prostorsko in vsebinsko zaključeno, zaokroženo območje. To ni amorfna tvorba, katere oblika se prilagaja trenutnim razmeram v okolju. Spremembe v naselju, npr. širitve ali preureditve, postanejo sestavni del celote. Na novo vzpostavljeno ravnotežje lahko, vrednostno vzeto, celoto osiromaši ali dopolni in nadgradi. V vsakem primeru poseg v celoto ne ostane brez posledic. O tem, kako se sprememba sestavnega dela kaže na celoti ne vemo prav dosti. Uporabljamo bolj ali manj splošne ocene o degradaciji, skladnosti ipd. Morda je rešitev v drugačnem pristopu, s katerim skušamo najprej spoznati naselje kot celoto in šele nato izluščiti posamezna spoznanja. Izhajamo torej iz celote — naselja, ne pa iz posameznih elementov ali sektorjev, ki naselje tvorijo. (Najbolj očitna je dosedanja praksa pri načrtovanju prometa, kjer sta povsem v ospredju sektorski in tehnični vidik).

Elementi te celote so razmeščeni tako, da je iz razmestitve moč prepoznati idejo skupnosti. Menimo, da je to tudi osrednja vsebina naselja — socialna skupnost, ekonomska skupnost (na nivoju osnovne oskrbe), skupnost zgradb. Razvijanje tega je lahko moto urbanističnega urejanja vasi — oblikovati skupnosti ali dopolnjevati obstoječe. V sociološkem smislu bi to pomenilo nekdanje vsebine vaške skupnosti

[104] Pronicljivo ugotavlja P. Gulič: "Inovacijske spremembe so torej konstanta, prostor pa spremenljivka. Dejansko pa je ravno obratno" (Delo, 23.10.91, Znanje za razvoj, Gospodarjenje s prostorom v mestu (2)).

dopolniti s času primernimi,[105] v gradbenem oz. prostorskem pa razvijanje že uveljavljene zasnove naselja in načina postavljanja objektov. Torej skupnost, ki bo delovala kot celota.

2. Naselje je zgrajeno in zasnovano ob določenih temeljnih principih. V vsaki skupnosti so sestavni deli med seboj povezani po nekem principu. V vodilnih idejah, (temeljnih principih) je ta notranji red, ustroj naselij, razpoznaven. Pomenijo torej neko usmeritev k določenemu cilju (smotru) razvoja. Hkrati izražajo tudi vrednote in merila za vsakodnevno odločanje. V agrarnih naseljih smo razpoznali temeljne principe, ki so lahko izhodišče urejanja vasi še danes. Ena teh je prilagajanje prirodnim razmeram oz. naravi, kar je razvidno že iz položaja naselja, še bolj pa iz notranje strukture.

Drugi temeljni princip izpostavlja pomen središča kot osrednjega prostora skupnosti (prostor socialnih stikov, stičišče komunikacij) in kot vitalnega dela naselja, kjer so zbrane njegove najpomembnejše funkcije.

Naslednji, prav tako pomemben, kaže na poenotenost stavbnega tipa. Vse zgradbe v naselju so si presenetljivo podobne. Razlikujejo se v detajlih, velikosti in količini stavbnega okrasja. Iz tega sklepamo, da je nekdanji vaščan gradil po tipu, ne po okusu. Pri tem je tudi dosti bolj dosledno upošteval pravilo prilagajanja obstoječemu. (V novih delih naselij bi lahko ugotovili prav nasprotno).

Tudi današnja graditev naselij (vasi) poteka ob upoštevanju temeljnih principov. Le da so ti drugačni, ker so prenešeni iz urbanega okolja.

3. Konstitutivni elementi. Med množico morfoloških elementov, ki naselje sestavljajo, imajo nekateri poseben pomen. Razumemo jih kot elementarne, najpomembnejše elemente naselja, ki ga vzpostavljajo v vsebinskem in oblikovnem pogledu. To so tisti ključni elementi, ki bi morali biti v urejevalskem postopku deležni največje pozornosti. Hiše, prometnice, središče in lega oz. položaj naselja so gradivo, ki ob temeljnih principih idejah (ki pomenijo način združevanja) dajejo naselju osnovno vsebino in značaj. Ob tem kaže še pripomniti, da zahtevajo ti elementi veliko bolj poglobljeno in individualno obravnavo proti dosedanjim uniformiranim in šablonskim. Še posebej velja to za stanovanjsko hišo. Gradnja v kontinuiteti zahteva ukvarjanje s posamično zgradbo in z iskanjem primernega prostora zanjo, ne pa opredeljevanje (dovolj velikih) območij za širitev naselja. Podobno je tudi s prometnim omrežjem: reševanje prometnih težav ne more izhajati iz iskanja najhitrejše in najkrajše poti skozi naselje.

4. Obstajajo bolj ali manj ustaljeni (vsekakor ne poljubni) načini povezovanja med morfološkimi elementi. Ta ugotovitev lahko močno usmerja iskanja zasnov

[105] Vse več ljudi, ki živijo na podeželju, se zaveda prednosti takega bivanja (življenje v stiku z naravo, obvladljiv in pregleden socialni prostor, manj onesnaženo okolje). Vse več ljudi se tudi zaveda, da je smisel v načinu življenja, ki gradi in razvija lokalne vrednote, ne pa v posnemanju in prevzemanju tujih (mestnih).

bodočih stanovanjskih sosesk ali ustreznih lokacij za novogradnje. V tem vidimo tudi eno od nadaljnjih usmeritev proučevanja morfologije. Z boljšim poznavanjem regionalnih in lokalnih karakteristik, torej načinov povezovanja med elementi po posameznih pokrajinah, bi se še bolj približali zastavljenemu cilju — načrtovati in graditi v merilu krajine.

5. Oblike povezav med elementi so omejene na določena območja, imajo torej regionalni značaj. Tega določata predvsem kulturni milje in prirodne razmere. Abotna se zdijo posploševanja, po katerih v Prekmurju nastajajo iste soseske kot na Gorenjskem ali v Primorju. Regionalna različnost morfologije pomeni potrebo po izdelavi regionalno različnih urbanističnih normativov (ali meril in pogojev za posege v prostor), ki bodo prilagojeni posameznim morfološkim tipom in okolju, iz katerega izhajajo. Naselja so sestavni del krajine, to naj tudi ostanejo.

II. DEL

ARGUMENTACIJA UGOTOVLJENEGA

UVODNA POJASNILA

V prvem delu naloge smo pokazali nekaj morfoloških značilnosti agrarnih naselij. Približati smo se hoteli pojmu "zgradba naselja" ter pojasniti njegovo vsebino. Izdelali smo tipologijo, s katero smo skušali potrditi domnevo, da različno morfologijo pogojujejo tudi prirodne razmere in kulturni milje.

Pristop k obravnavi je bil nomotetičen. Odločitev o izboru smo utemeljevali z množičnostjo obravnavanega predmeta, pa tudi s tem, da je idiografski pristop k proučevanju morfologije naselij že bil uporabljen in preverjen.

Razlika med obema je velika in očitna. Pri nomotetičnem pristopu izhajamo iz občih zakonitosti, ki jih skušamo potrditi ob konkretnih primerih. Predmet proučevanja so torej obče zakonitosti, posamezni primeri pa so zgolj sredstvo, s katerimi zakonitosti ponazorimo, potrdimo ali ovržemo.

Pri idiografskem pristopu pa izhajamo iz množice primerov, iz katerih sklepamo, povzemamo obča spoznanja. Potrebujemo veliko število primerov in podatkov, dovolj reprezentativen vzorec, iz katerega je možno razbrati, kaj je vsem elementom skupnega in v čem se razlikujejo.

Nomotetični in idiografski pristop nista brez pomanjkljivosti. V obeh primerih namreč obstaja neka "kritična meja", neke vrste znanstveni paradoks. Pri nomotetičnem pristopu je ta ob preskoku iz kvalitete v kvantiteto, ko se vprašujemo, kako se obče zakonitosti kažejo na konkretnem. Pri idiografskem pristopu je ravno obratno: kritična meja je ob preskoku iz kvantitete v kvaliteto, ko poskušamo ugotoviti, kaj množico elementov (npr. naselij) združuje. Gre za staro nasprotje med zagovorniki celostnega, nomotetičnega pristopa in pristaši z empirijo podprtega induktivnega razmišljanja. Slednjim obča zakonitost nikoli ni dovolj dokazana, prvi pa očitajo drugim, da se, kljub množici podatkov, v "usodnem" trenutku (ob kritični meji) zatečejo v občo zakonitost.

Če primerjamo doslej opravljene morfološke analize, omenili smo jih že nekajkrat, se zdi, da se je tak pristop vsebinsko izčrpal, ostal je na ravni deskripcije. Gre za gola dejstva, ki jih enostavno ugotavljamo, vendar nas puščajo nekako na pol poti. Ko pa v teh dejstvih iščemo nek smoter, vrednote, pa vsebino osmislimo. Vendar smoter ni določljiv (ne izhaja) iz analiziranih primerov, v njih se samo potrjuje.[1] Smoter — princip združevanja, postavimo sami oz. ga izpeljemo na nivoju občega.

Podobna ambivalenca je tudi pri nomotetičnem pristopu. Trditve, ki jih obravnavamo, ne izhajajo iz konkretnega, temveč iz občega, splošnega. Vse obče sicer korenini v konkretnem in vse konkretno je prevedljivo na nivo občega. Vendar, metodološko gledano, ta odnos ne velja za celoto opazovanih razmerij, temveč samo za posamezne dele (Seifert 1991, str. 140/I). Kajti občih ugotovitev o istem pojavu je več, ali povedano drugače, iz konkretnega primera lahko izpeljemo več kot eno občo ugotovitev.

[1] Ali pa ne, če je teza napačna ali veljavna samo za določen primer.

V geografiji kot izkustveni vedi so (zaenkrat) relevantna samo spoznanja, pri katerih obstaja možnost njihove preveritve. Modeli in teorije v geografiji ter njihove izjave, hipoteze, zaključki, prognoze, morajo biti preverljivi z empiričnimi podatki in prenosljivi v pokrajino (Wirth 1979, str. 131).[2]

Da bi potrdili pravilnost spoznanj in obenem povečali stopnjo njihove verjetnosti, smo v nalogo vključili še preveritev spoznanega na konkretnih primerih.

Izbrali smo sedem območij (delov pokrajin) iz različnih kulturnih miljejev in različnih pokrajinskih enot. Hoteli smo čim bolj objektivno ugotoviti vrednost predstavljenega pristopa, zato smo v izbor vključili tudi območja, kjer prevladujejo zaselki, razložena naselja, močno urbanizirana naselja. Nismo iskali primerov, ki bi potrjevali prej navedene zakonitosti, želeli smo obdelati naselja iz naključno in poljubno izbranih območij.

Dejali smo: preveriti povedano. Preverjanje, in s tem posredno dokazovanje, ima opraviti z opravičevanjem ali bolje, upravičenostjo novih spoznanj. Da bi ta postala dostopna in razumljiva vsakomur, je potrebno pokazati njihov izvor, način prepoznavanja, način povezovanja in umeščanja v že znana dejstva. Ne gre samo za novo vedenje, temveč tudi za videnje in razumevanje novega.[3] Nekaj od tega smo že skušali pojasniti; predvsem v poglavju, ki govori o metodoloških osnovah naloge in razumevanju morfologije naselij. Preostali del bomo poskušali čim bolj prepričljivo opraviti v nadaljevanju.

---

[2] Kot antipod tega navedimo nekaj vprašanj, ki si jih zastavlja R.J. Johnson, ko govori o pozitivizmu oz. empirizmu v geografiji: "Ali je pozitivistični koncept znanosti edini način za spoznavanje stvari? Ali nudi pozitivizem ustrezno razumevanje socialnih razmerij? Ali je fenomenologija okolja (okolje, kot ga dojemamo op.p.) edini vir in merilo empirije?" Pomenljivo je tudi zadnje vprašanje: "Is too much human geography set in the positivist mould? Should any of it be?" (Johnson 1986, str. 54). V ozdaju te znanstvene skepse je najbrž vprašanje resnice. E. Wirth s tem v zvezi navaja mnenje N. Hartmana, ki pravi: "Kriterij za razpoznavanje resnice ne obstoja. Resnica ni trdna vsebina pri spoznavanju, temveč razmerje (odnos do predmeta), ki je v skladu z našim izkustvom" (Wirth 1979, str. 44). S podobnimi spoznanji zaključuje svoj esej tudi filozof R. Safranski. Med sklepnimi razmišljanji beremo: " Resnica se zdi kot nekaj, kar že obstaja in čaka, da bo najdeno. V naravoslovnih znanostih je resnica natančen odraz izmerjenih zakonitosti v procesih, ki se odvijajo v naravi. Za nepristransko opazovanje tega, je (bil) skonstruiran ogromen tehnični aparat, ki opazovanje in merjenje omogoča. Znanost sprašuje, stvari odgovarjajo. V družboslovju se iščejo zakonitosti družbenega razvoja, zgodovine, kulture. Človek želi v tem spoznati vsebino in smisel, kot da bi ta obstajal neodvisno od njega, sam po sebi. Vendar, resnica ni najdena (nem. gefunden), temveč iznajdena (nem. erfunden). Iznajdena v skladu z našimi pričakovanji, izkušnjami, predstavami" (R. Safranski, Wieviel Wahrheit braucht der Mensch, Hanser Verlag 1990, str. 193–195).

[3] Določena stopnja subjektivnosti je pri tem neizbežna in to tako s strani tistega, ki dokazuje, kakor tistega, ki dokazovano sprejema oz. ne sprejema. Saj je nesmiselno pričakovati, da bo vsak človek dojemljiv za spoznanja kvantne fizike, kakor tudi niso vsakomur razumljiva spoznanja kvartarne geomorfologije.

Kaj in kako utemeljevati

Povzemimo glavne ugotovitve iz prvega dela naloge, saj bomo tako lažje opredelili vsebino, ki jo je potrebno (in možno) argumentirati. Kajti, kot pravi W. Metzger, pri razumevanju in opisovanju stvari ne gre le za ustrezno razčlenitev in razmejitev, temveč tudi za to, da obravnavano stvar pravilno umestimo v odvisnostna razmerja in jim damo tudi pravi pomen oz. težo. Pri prehodu iz nerazumevanja v razumevanje ali iz napačnega razumevanja v pravilno razumevanje je poleg pravilne členitve in postavljanja pravilnih razmerij pomembno še pravilno vrednotenje (v smislu pojmovanja) ter dajanje (pripisovanje) pravilnega pomena. "Dokaz je zato usmerjen tja, kjer posamezen element obravnavane celote najbolj izstopa, najbolj bije v oči; ter v tisti sklop pojmov, ki ga postavljeno vprašanje zadeva. Gre za izstopanje posameznih značilnosti in s tem elementov celote" (Metzger 1975, str. 193–194).

Glavna spoznanja iz naloge lahko strnemo v treh alinejah:

— pokazali smo obstoj temeljnih principov, ki določajo zasnovo naselij, in hkrati predstavljajo smoter, preko katerega so morfološki elementi med seboj povezani;
— načini (oblike) povezav med morfološkimi elementi so bolj ali manj stalni;
— rezultat teh ustaljenih, običajnih razmerij so morfološki tipi naselij, katerih razmestitev sovpada s pokrajinskimi in kulturnozgodovinskimi območji.

Vsebinsko razčlenjene ugotovitve lahko strnemo v naslednje točke:

1. temeljni principi
   1.1 prilagojenost prirodnim razmeram
   1.2 členitev prostora po pomenu
   1.3 členitev prostora po socialnih elementih
   1.4 poenotenost, enotnost morfoloških elementov
   1.5 univerzalnost
   1.6 individualizem
   1.7 podrejenost tehničnim sistemom
2. načini povezovanja morfoloških elementov
   2.1 zazidanost (način postavljanja objektov)
   2.2 odprtost (način speljave prometnic)
   2.3 načini oblikovanja središča
   2.4 položaj naselja (načini lociranja)
3. morfološki tipi naselij
   3.1 gruča posamič stoječih objektov ob razvejanih prometnicah
   3.2 gruča posamič stoječih objektov ob osnovni prometnici
   3.3 gručasto razporejene skupine objektov ob razvejanih prometnicah
   3.4 gručasto razporejeni nizi objektov ob osnovni prometnici
   3.5 nizi posamič stoječih objektov ob razvejanih prometnicah
   3.6 nizi posamič stoječih objektov ob osnovni prometnici

Če razmislimo o vsebini teh ugotovitev, se izkaže, da so to samo "teoretični konstrukti",[4] ki v realnosti taki ne obstojajo oz. jih ni mogoče opazovati in registrirati. Manifestirajo se posredno, skozi različne oblike realnih razmerij. Le-ta so pojavne oblike "teoretičnih konstruktov"; indikatorji, ki neko abstraktno kategorijo naredijo prepoznavno, predstavljivo, merljivo.[5] V nadaljevanju je zato potrebno teoretičnim konstruktom opredeliti ustrezne indikatorje.

1. Indikatorji temeljnih principov

1.1 prilagojenost prirodnim razmeram

Prilagojenost naselja prirodnim razmeram je razvidna iz položaja in prirodnih determinant, ki nanj vplivajo, ga omejujejo, določajo zasnovo, prostorski razvoj (širjenje). Iz analize položaja naselja lahko razberemo, kateri prirodni elementi imajo pri tem največji pomen in so odločilni za razumevanje dosedanjega prostorskega razvoja in načrtovanje prihodnjega. Poleg položaja se prilagojenost prirodnim razmeram kaže še v razmestitvi posameznih morfoloških elementov oziroma odnosih med morfološkimi elementi in prirodnimi razmerami. V mislih imamo položaj objektov glede na potek izohips, smer vetra, naklon terena oziroma stabilnost tal, kvaliteto prsti, mokrotnost tal ..., nadalje položaj središča glede na topografijo, traso prometnic glede na naklon površja. Iz teh razmerij je razvidno upoštevanje prirodnih determinant in varovanje pred naravnimi nevšečnostmi (poplave, plazovi, močan veter ipd.).

1.2 členitev prostora po pomenu

Posamezen element je za zgradbo celote toliko bolj pomemben, čim redkeje se pojavlja — smo zapisali med značilnostmi celote. Pogostost pojavljanja je torej kriterij, ki diferencira pomen elementov v naselju. Trg, oziroma osrednji prostor vasi, je nedvomno eden od takih elementov. Razmestitev javnih funkcij je lahko vzrok, morda pa tudi posledica tega principa. Kakorkoli že, iz razmestitve objektov, v katerih so nastanjene javne funkcije sklepamo na pomembnost določenega dela naselja. Isti princip se kaže tudi pri prometnicah. Osrednji prostor naselja je prometno dobro dostopen, običajno odprt (trg ni nič drugega kot razširjena prometnica), obeležujejo ga križišča poti.

Pomembnost osrednjega dela naselja se izkazuje še z mogočnimi, višjimi, bolj okrašenimi stavbami. Gabarit naselja je v središču običajno višji, stavbam so dodani elementi, ki jih navadne hiše nimajo (večje število okenskih osi, reliefne obrobe ob oknih, frčade, poslikane fasade, arhitektonsko bolje oblikovan in poudarjen vhod).

[4] Pojem je povzet po H. Seifertu, ki s tem označuje kategorijo, ko v procesu abstrahiranja povezujemo konkretne značilnosti pojavov in jih s tem prestavljamo na nivo občega (Seifert 1991, str. 206/I).

[5] Primer: temeljni princip, ki govori o členitvi prostora po pomenu, je abstraktna kategorija (teoretični konstrukt), ki ga brez indikatorjev ne moremo razbrati. Če pa upoštevamo razmestitev javnih funkcij in objektov posebnega pomena, postane ideja razpoznavna, dobi konkretno vsebino.

Središče naselja pogosto obeležujejo mogočno drevo, vodnjak, sakralno znamenje, torej elementi, ki vizualno poudarjajo posebnost tega dela naselja. Pogosto je pred "vhodom" v središče postavljen "efekt vrat", kjer so stavbe postavljene v prometnico in obiskovalčevo vidno polje.

Vidni poudarki so tisti elementi, ki v naseljih brez javnih funkcij zaznamujejo "središče" oziroma pomembno točko, kraj, del naselja. Ob križišču postavljeno mogočno drevo ali sakralno znamenje je v očeh domačinov pomensko drugače vrednoten prostor. Taka, morfološko skromneje izoblikovana središča, največkrat razpoznamo ob pomoči domačinov. Iz njihovega opisovanja življenja v vasi (nekoč) spoznamo, da so bili taki kraji prizorišča cerkvenih obredov, postajališč kramarjev, vaških družabnih srečanj.

Še danes ima središče poseben pomen, kljub temu, da so številne dejavnosti locirane izven njega, bližje uporabnikom. Pri določevanju območij posebnega pomena je zato potrebno upoštevati sedanjo razmestitev funkcij in tisto iz začetka tega stoletja.

1.3 Členitev prostora po socialnih elementih

Merilo za členjenje naselja po tem principu je voluminoznost hiše, število poslopij, ki sestavljajo kmečko gospodarstvo, položaj hiše glede na celotno naselje (ob robu ali v središču), okrašenost in bogastvo stavbnih oblik in detajlov. Z upoštevanjem teh elementov opazimo dvoje nasprotnih skrajnosti. Nekatere hiše so večje, bogato opremljene, postavljene na imenitnih lokacijah; nasprotno pa so nekatere majhne, skromne, stojijo na robu vasi. Vmes je sicer veliko domačij, ki ne pripadajo nobeni od omenjenih skupin. Slednje za razumevanje fizične zgradbe naselja niti ni tako pomembno (stvar je drugačna, če obravnavamo socialno morfologijo vasi). Zanimivo je, da nikjer ne srečamo prepletanja obeh skrajnosti, povsod so meje socialnih skupin jasno določljive.

Danes, ko so številne hiše modernizirane ali prenovljene, so te skrajnoti manj očitne, vendar kljub temu opazne. Tudi domačini lahko potrdijo, da so na določenem koncu vasi živeli dninarji, koloni, viničarji, na drugem pa bogati kmetje.

1.4 poenotenost, enotnost morfoloških elementov. Indikatorji tega principa so dvojni:

— Po eni strani gre za arhitektonske elemente, ki sestavljajo stavbo kot tako in predstavljajo njene arhitektonske značilnosti. Ti elementi opredeljujejo tip hiše, po katerih je zasnovana tipologija kmečke hiše na Slovenskem.[6] Melik navaja naslednje: velikost hiše, etažnost, gradbeni material, oblika strehe, število oken, vhod v hišo, barva in način zunanjega opleska (Melik 1936, str. 573).
— Drugi sklop indikatorjev se nanaša na prevladujoč način razmeščanja morfoloških elementov in odnosov med njimi. S tem mislimo na način postavljanja objektov, speljavo prometnic, oblikovanje središča, značilnosti uličnega profila, odnos do prirodnih razmer.

[6] Glej: Melik 1936, str. 571–589; Mušič 1947, str. 23–70; tudi Durjava 1986, str. 35–43.

Poenotenost o kateri govorimo, se nanaša na območja z istimi prirodnimi razmerami znotraj istega kulturnega miljeja. Gre za konvergenco vplivov in okoliščin, kjer je dosežena enotnost hkrati rezultat in izvor. Nekak "circulus vitiosus."

1.5 univerzalnost

Univerzalnost je sinonim za vsestranskost, uporabnost nečesa povsod in ob vsakem času. Z. Mlinar ga pojasnjuje tako: "Procesa podružbljanja ne moremo omejevati le na postopno, bilateralno iskanje soglasja med vse večjim številom subjektov (kar terja veliko časa). Gre tudi za utrjevanje določenih splošno sprejetih, univerzalnih kriterijev (standardov), ki jih ni potrebno vedno na novo preverjati ... Z razvojem se torej v procesu podružbljanja širi tudi področje splošno sprejetih kriterijev oziroma standardov in s tem se zmanjšuje tudi potreba po odločanju v vsakem primeru posebej" (Mlinar 1986, str. 253).

V bistvu ima univerzalnost enake posledice kot prejšnji princip poenotenosti. Le da ta ni regionalno omejen, temveč reginalnih karakteristik ne upošteva. Po svoje je to razumljivo, saj izhaja iz okolja, kjer na obliko posamezne funkcije vplivata prirodni in krajinski element veliko manj kot na podeželju.

Tako pojmovana univerzalnost v stavbarstvu in urejanju naselij pomeni poenotenje tipologije hiš, parcelacije območja, načina postavljanja objektov, načina speljave prometnic, oblikovanja središča.[7]

1.6 individualizem

Novejši družbeni razvoj označuje razmah individualizma. V nasprotju s prejšnjim razdobjem, ko je prevladovala usmerjenost h kolektivizmu, so zdaj značilni večja vloga in samostojnost posameznika, vrednotenje individualne pobude in upoštevanje individualnih interesov (Mlinar 1986, str. 106). Individualizacija, ki prežema celotno življenje, se kaže tudi v zasnovah stanovanjskih sosesk. Indikatorji, s katerimi lahko potrdimo prejšnjo trditev, so naslednji:[8]

— Način parcelacije, ki daje enake bivalne pogoje in možnosti vsem stanovalcem soseske. Parcele so enako velike, enakih oblik.
— Postavitev objektov; hiše so pomaknjene na sredo parcele, (veljavni urbanistični normativi predpisujejo "vsaj 8 m od sosednjega objekta"), tako da ni motena sosedova posest, pa tudi posameznik tako ni moten od soseda.
— Parcele so ograjene in jasno razmejene od sosednje posesti. Pojavljajo se povsod, v vseh območjih in okoli vsake hiše. Razumemo jih lahko kot ograjevanje, ločevanje zasebnega od okolice, "zunanjega sveta".

[7] Glej ilustracije v Sedlarjevi študiji (Sedlar 1974) ter oblikovno gradivo v razpravi P. Mihevca: Opredeljevanje vsebine ruralnih naselij za potrebe usmerjanja njihovega razvoja, Urbanistični inštitut 1977, Ljubljana.

[8] Upoštevati je potrebno, da individualizem, ki je obča kategorija, ni direktno prenosljiv na nivo konkretnega. Navedene indikatorje je zato potrebno razumeti ne kot posledico individualizma, temveč kot enega izmed njegovih izrazov.

— Način speljave in oblikovanja prometnic. Merodajen se zdi ulični profil cest v stanovanjski soseski. Ta je bolj tehnični prikaz odmikov in razdalj, ne pa način obzidanosti. Prometnica je zgolj tehnični objekt, ne pa prostor socialnih stikov.

— V novih stanovanjskih soseskah redko naletimo na javen prostor, ki bi imel pomen in funkcijo središča, na katerem potekajo javne prireditve, kjer prihaja do socialnih stikov, kjer so skoncentrirane dejavnosti pomembne za celo naselje. Danes, v prevzemanju tržne miselnosti, so dejavnosti največkrat razkropljene po celi soseski. V nekdanjih garažah in novih prizidkih so nastale trgovine in gostinski lokali, ki sicer služijo namenu (zadovoljevanje potreb) in kupcem, z vzpostavljanjem in oblikovanjem prostora pa nimajo dosti skupnega.

1.7 podrejenost tehničnim sistemom

Najprej pojasnimo ozadje tega principa. Komunalni sistem in infrastruktura imata vlogo urejanja javnega življenja in normiranja odnosov med posameznikom in družbo. Z razraščanjem družbenih institucij in vse bolj specializirano delitvijo dela posta jata pomen in razsežnost tega sektorja vse večja. Obstaja pa še en vidik te povezanosti. Interes investitorjev pri gradnji stanovanjskih sosesk je gradnja s čim manjšimi stroški. Cena komunalnega opremljanja stavbnih zemljišč pa je ena od večjih postavk v predračunski vrednosti investicije. Njen delež je lahko glede na način in projektiranje komunalnega omrežja večji ali manjši. Izsledki raziskave A. Rakarja kažejo, da so "skupni stroški komunalnega omrežja pri danem terenu, profilu (komunalnih vodov op.p.) in materialu odvisni od dolžine posameznih komunalnih vodov, ta pa od celotne zazidane površine, oziroma gostote naselitve" (Rakar 1979, str. 77).[9]

Z večanjem gostote naselitve in zaokroženostjo zazidalnega območja se torej stroški komunalne opreme manjšajo. Dolžina komunalnih vodov je manjša tudi ob logistično ustrezni razmestitvi objektov. Komunalno optimalna je razmestitev, pri kateri je lahko na en komunalni vod priključenih čim več objektov v čim krajši razdalji. Takim izhodiščem ustreza orto-

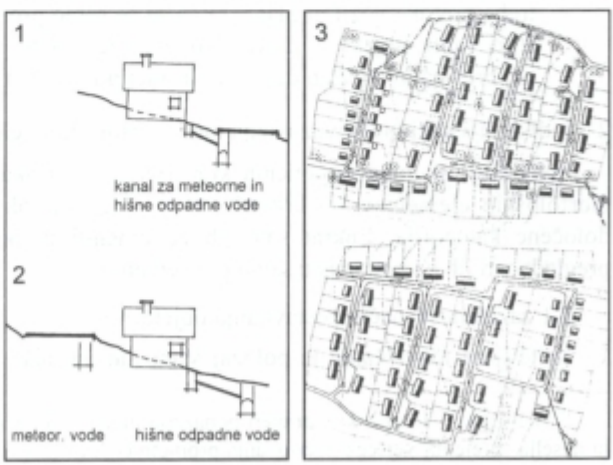

Primer, kako koncept odvodnjavanja vpliva na zasnovo stanovanjske soseske (vir: Lehr- und Handbuch der Abwasser Technik, str. 254)

[9] Rakar A., Nekateri vidiki rasti urbanih aglomeracij, disertacija FAGG, Ljubljana 1979.

gonalna razmestitev objektov, kot je prikazano na skici. Na dolžino komunalnih vodov vpliva tudi razmestitev objektov glede na relief. Dolžina komunalnih vodov v 1. primeru je krajša, saj je v 2. primeru potrebno graditi ločena sistema kanalizacije za meteorne in fekalne vode. Primer 3 prikazuje dvoje različnih sistemov kanalizacijske mreže, kar se odraža tudi v razmestitvi objektov. "Prvi primer ima več pomanjkljivosti, saj manjka zmogljiv zbirni kanal, možnosti širjenja komunalne mreže in zazidanosti so omejene." (Lehr- und Handbuch der Abwasser Technik, str. 253 Band I, Berlin 1982)

Podoben primer je projektiranje prometnic. Stroški gradnje in vzdrževanja so manjši, če je prometnica speljana kar se da premočrtno, če je enako široka, brez zavojev. Na račun varnosti in večje propustnosti (kar z drugimi besedami pomeni ob nezmanjšani hitrosti vožnje) morajo biti objekti primerno oddaljeni od cestišča, prav tako drevesa; sakralno znamenje je enostavneje prestaviti ali odstraniti, kakor se mu izogniti.

Morfološki elementi, s katerimi smo opredelili ta princip v stanovanjskih soseskah in novih delih agrarnih naselij, so naslednji:

— Razmestitev objektov, ki je "pravilna", v geometrijskem redu, objekti so med seboj enako oddaljeni, postavljeni so istosmerno (slemenitev je enaka). Gledano v prerezu sledi cesti dvoje objektov, cesta, dva objekta, cesta in v tem zaporedju do meje zazidanega območja. Če tloris soseske primerjamo z mrežo komunalnih vodov, je slika še nazornejša.

— Način speljave prometnic upošteva logiko najkrajše poti, zato so te čimbolj ravne oziroma s čim manj zavoji. Ob trasi je običajno tudi koridor komunalnih vodov. Načrtovalci prometa klasificirajo prometnice s termini, ki poudarjajo njihovo funkcijo: zbirne, tranzitne, dovozne ceste. Odtujenost prometnih poti od življenja v soseski se kaže še v tem, da so oblikovane izključno za potrebe pretoka vozil in blaga. Ob njih so samo prometna signalizacija in obvestilne table, objekti in drevesa so iz vidnega polja umaknjeni, trase so izravnane, brez zavojev, zato da lahko promet poteka čim bočj nemoteno.[10]

2. Indikatorji načinov povezovanja med morfološkimi elementi

Indikatorji skupine teoretičnih konstruktov, ki prikazujejo načine povezovanja morfoloških elementov, so kriteriji, na podlagi katerih smo elemente razvrstili v določene kategorije. Enkrat smo jih že omenili in ponazorili s primeri. Zaradi preglednosti jih na tem mestu samo povzemamo.

2.1 zazidanost (način postavljanja objektov)

Kriterij za razvrščanje je položaj stanovanjske hiše in odnos nasproti drugemu

[10] Glej zapis J. Litzke, ki s primeri ponazarja možne načine drugačnega, za videz pokrajine in naselja sprejemljivejšega načrtovanja prometnic. J. Litzka: Ländliche Strassen- Bestandteil oder Feind der Landschaft? v Ländliche Strassen: Planung — Bau — Erhaltung, Mitteilungen des institutes für Geotechnik und Verkehrswesen, Wien 1987.

stanovanjskemu objektu. Pojavljajo se naslednje oblike: posamič v gruči, posamič v nizu, združeni v nizu in združeni v gruči.

2.2 odprtost (način speljave prometnic)

Kriterij za razvrščanje je razvejanost prometne mreže ter hierarhija prometnih poti. Načine speljave prometnic smo združili v štiri kategorije: nerazvejana osnovna prometnica, razcepljena osnovna prometnica, razvejane enakovredne prometnice in razvejane neenakovredne prometnice.

2.3 Načini oblikovanja središča

Razlikovali smo tri možne načine: izoblikovano in neizoblikovano središče in naselja z dvema središčnima mestoma.

Izoblikovano središče je zaradi razmestitve morfoloških elementov lahko določljivo. Opredeljujejo ga večje in bolje okrašene stavbe, stekajoče se prometnice, ki se na določenem mestu razširijo v trg ipd. Neizoblikovano središče je morfološko manj izrazito, oblikuje ga manj morfoloških elementov (drevo, vodnjak, znamenje). Predvsem na Primorskem so funkcije središča ločene na dveh lokacijah. Na "placu" so oskrbne in storitvene dejavnosti, drugo središče je običajno ob cerkvi, v bližini katere so še župnišče (kaplanija), šola, uprava.

2.4 položaj naselja

Določevali smo ga glede na topografijo in oblike površja. Razlikovali smo med položajem naselij v ravnini ali široki dolini, v pobočju in na slemenu ali vrhu hriba, griča.

3. Indikatorji morfoloških tipov naselij

Tudi za te teoretične konstrukte velja, da so indikatorji, ki jih opredeljujejo elementi, ki tipe sestavljajo. Gre za različne kombinacije naslednjih elementov in odnosov: razmestitev objektov, položaj objekta napram sosednjemu, položaj objektov ob prometnici, razvejanost prometnic in ulični profil. Značilnosti posameznih tipov smo že obravnavali v prvem delu naloge.

Metoda, s katero prikažemo zgradbo in obliko naselja, se imenuje morfološka analiza. Ker je njena vsebina dovolj poznana, saj jo je preizkusilo že več avtorjev (glej Ogorelec, Požeš, Pirkovič-Kocbek, Drozg), je ne bomo posebej predstavljali.

MORFOLOŠKA ANALIZA IZBRANIH PRIMEROV

Naselja v Pesniški dolini in Slovenskih goricah

Vitomarci

1. Prilagojenost prirodnim razmeram

Naselje je razvlečeno po robu slemena v dolžini približno 700 m. Takšno zasnovo pogojuje relief. Pobočja slovenjegoriških gričev so zaradi litološke sestave plazovita in k drsenju nagnjena tla. Hiše zato stojijo na slemenu, kjer je naklon manjši. Postavljene so vzporedno s plastnicami. Z večanjem naklona pobočja se namreč povečujeta širina in globina izkopa, ki je potreben za postavitev objekta. Tak obseg zemeljskih del pa lahko poruši stabilnost zemljine, ki zato začne drseti.

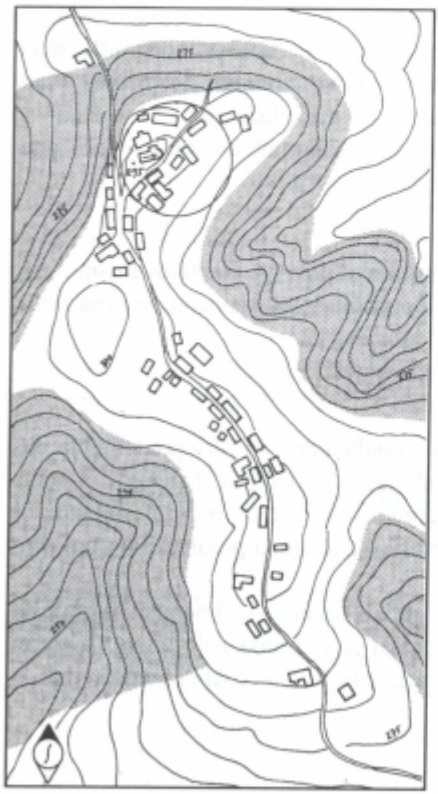

Središče naselja je običajno na najvišjem delu slemena, ki je tudi vizualno najbolj izpostavljeno. Takšen položaj ni naključen. Centralni kraji so središča pokrajine, cerkev kot eden bistvenih elementov središčnosti pa bi naj bila iz okolice dobro vidna.

Podobno so razmeščeni objekti v vseh slemenskih naseljih v Slovenskih Goricah. Kot primer smo obdelali bližnje Drbetince. Tudi tu so pozidani samo najvišji deli slemena, v pobočjih pa so vinogradi in sadovnjaki.

Prirodne razmere

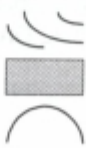

izohipse

naklon večji od 10°

vizualna izposzavljenost

2. Členitev prostora po pomenu

Vitomarci so centralna vas z izoblikovanim središčem. Okoli cerkve so združene vse centralne funkcije, župnišče, šola, trgovina in gostilna. Objekti v središču so bo-

gate kmečke hiše, trdno grajene in okrašene z naravnim kamnom iz bližnjega kamnoloma. Razmestitev objektov tvori manjši trg, na katerem so se odvijali semnji in kjer so kramarji ponujali svoje blago. Ta del naselja je v zavesti domačinov prava "vas". Ljudje iz Drbetinec te oznake za svoje naselje ne uporabljajo, temveč jim pojem vas pomeni središčni del *Vitomarcev.*

V Drbetincih mesta, ki bi imelo elemente središčnosti, nismo razbrali. Novejši razvoj naselja ni upošteval nekdanje zasnove in pomena središča. Nova šola in učiteljski blok sta postavljena na drugem koncu vasi, kjer stojita skoraj na samem. Tudi njuna oblika in mikrolokacija nista v skladu s prevladujočim načinom postavljanja in oblikovanja objektov.

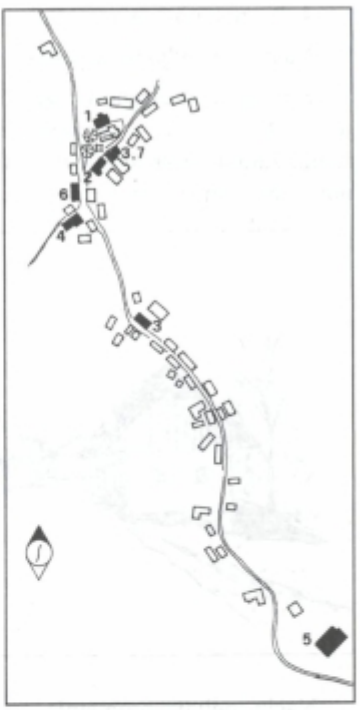

Elementi središča

danes		nekoč
1 župnišče	4 pošta, KS	4 šola
2 trgovina	5 šola	6 gostilna
3 gostilna		7 mesnica

3. Členitev prostora po socialnih elementih

Ta je v naselju zelo izrazita. Središčni del vasi se po obliki hiš močno loči od ostalega dela naselja. V središču, kjer so živeli premožni kmetje, so bogato oblikovane tudi njihove hiše. Viničarski in kajžarski del vasi je skromnejši. Prevladujejo lesene hiše, ometane z ilovico, nekatere imajo še danes slamnato streho. Pomembno je, da je način zazidanosti tako v kmečkem kot viničarskem delu vasi enak. Vse hiše so na isti način postavljene ob prometnici, razlike so v velikosti, gradbenem materialu in bogastvu detajlov. V Drbetincih socialne razlike v morfologiji (danes) niso (več) opazne. Med kmečkimi hišami so tudi viničarije, vendar o socialni členjenosti ne moremo govoriti.

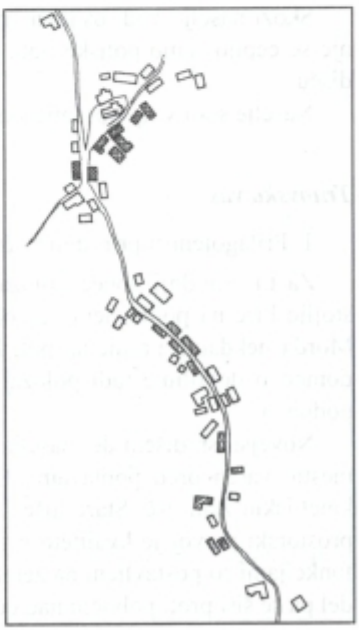

Socialna topografija

hiše bogatih kmetov

hiše kajžarjev in viničarjev

4. Poenotenost morfoloških elementov

Način postavljanja objektov

Hiše so razmeščene v nizu. Z daljšo fasado so obrnjene k prometnici, je ne omejujejo, temveč so od nje oddaljene 1 do 2 metra. Sledijo si v razpoznavnem zaporedju, zaradi česar je ulični profil izrazit. Vhod v hišo je z dvoriščne strani. Redki novi stanovanjski objekti se bolj kot po načinu lociranja od ostalih ločijo po obliki.

Vsi so večji in višji, ograjeni,... vzeti iz drugega okolja. Zanimivo je, da je več novogradenj in adaptacij v nekdanjem viničarskem delu vasi, ki je zato bolj spremenjen kakor središčni del.

Razmestitev objektov v Vitomarcih in Drbetincih je primer posamič stoječih objektov v nizu.

Viničarske hiše

Način speljave prometnic

Skozi naselje vodi osnovna prometnica, ob kateri so razmeščeni vsi objekti. Od nje se cepijo samo poljske poti. Cesta je enakomerno široka, razširi se samo v središču.

Naselje sodi v tip posamič stoječi objekti v nizu ob osnovni prometnici.

Trnovska vas

1. Prilagojenost prirodnim razmeram

Za t.i. Spodnji konec položaja s prirodnimi elementi ne moremo razložiti. Da stojijo hiše na poplavnem območju potoka, je moral biti razlog najbrž zelo tehten. Morda nekdanja prometna pot, ki je bila speljana ob robu Pesniške doline? Tako domnevo dovoljuje tudi položaj bližnjih naselij (Ločič, Levanjci, Velovlek), ki je podoben.

Novejši, središčni del naselja leži na vznožju gričev, na vizualno izpostavljenem mestu, varen pred poplavami. Element, ki je omejeval zasnovo vasi, je kvaliteta kmetijskih zemljišč. Stare hiše so namreč postavljene na skrajni rob polja. Novejši prostorski razvoj je kvaliteto prsti manj upošteval. Nekateri novi objekti z javnimi funkcijami so postavljeni na zemljiščih, ki so kmetijsko najbolj vredna. Stanovanjski del pa se širi proti pobočju nad cesto, kjer so za kmetovanje tla manj primerna.

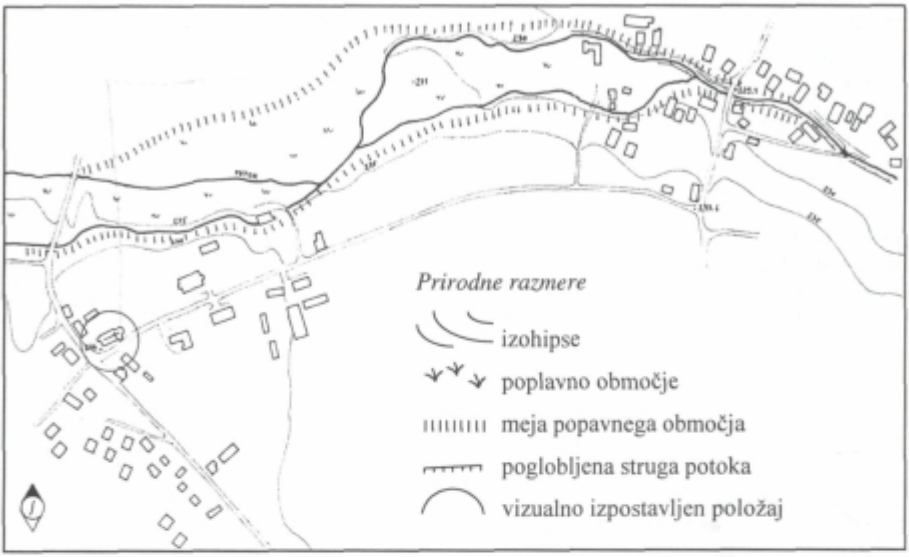

2. Členitev prostora po pomenu

Trnovska vas ima dva dela; središče in predel, v katerem so kmečke hiše. Središčni del vasi je pred letom 1960 sestavljalo le nekaj hiš, v katerih so bile dejavnosti, pomembne za življenje okoliških vasi (šola, župnišče, cerkev, gostilna, trgovina). Kmečkih hiš v tem delu naselja ni bilo — razen dveh, v katerih pa sta bili gostilna in trgovina. Po letu 1950 sta bila postavljena zadružni dom in objekt kmetijske za-

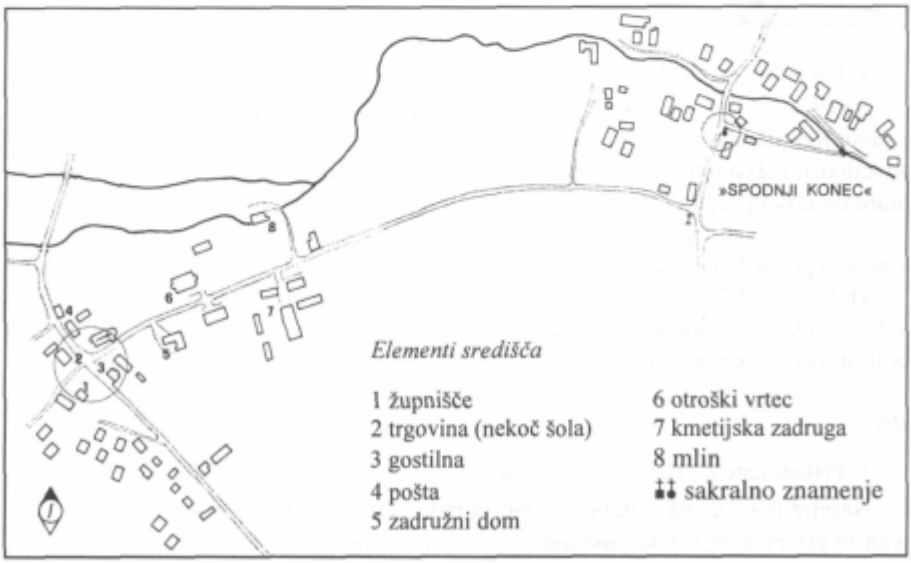

druge, leta 1984 pa otroški vrtec. Nove centralne dejavnosti se navezujejo na obstoječe središče.

Drugi del vasi nima oblikovanega središča. Ob križišču poti stoji sakralno znamenje, ki, podobno kot pri drugih zaselkih, daje misliti na poseben pomen tega prostora.

3. Členitev prostora po socialnih elementih

O socialni členjenosti lahko govorimo samo, če primerjamo središčni in ostali del vasi. V tem primeru nedvomno obstaja, čeprav morfološko zaradi majhnosti naselja ni izrazita. V Spodnjem koncu socialna diferenciacija ni razvidna.

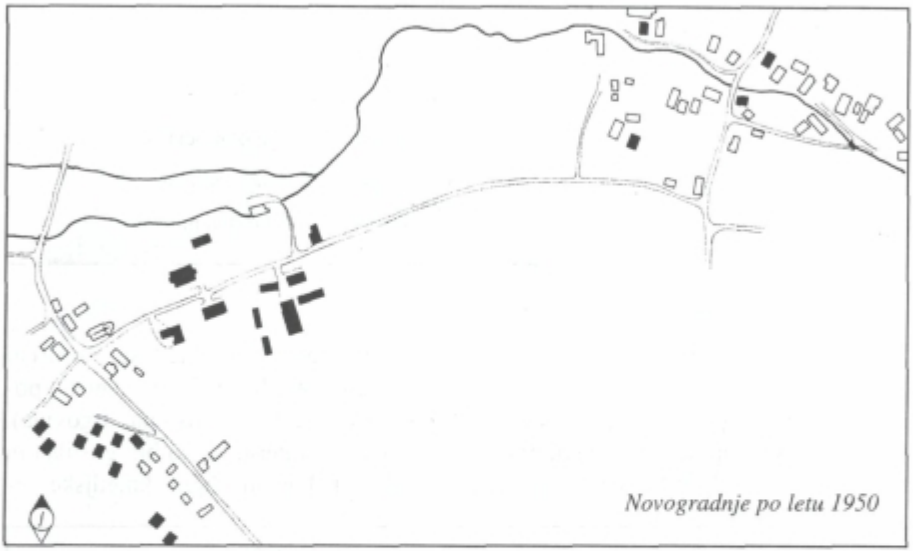

Novogradnje po letu 1950

4. Poenotenost morfoloških elementov

Naselje Trnovska vas je zaradi ločenosti središčnega in kmečkega dela vasi nenavadno. Ker sta oba dela razmeroma majhna in nista strnjeno zazidana, je morfološke značilnosti težko presoditi. Za prvotni središčni del naselja, ki obsega 6 objektov, ne moremo dovolj argumentirano presoditi, ali gre za subalpski ali subpanonski tip. Če upoštevamo še novejši del, je odločitev za subpanonski tip lažja. Objekti so namreč v nekem gručastem nizu razmeščeni ob osnovni prometnici.

Tudi drugi del vasi ima značilnosti subalpskega in subpanonskega tipa. V razmestitvi objektov ob potoku sicer zaslutimo nek niz, vendar je zasnova prometnih poti bolj razvejana, kot jo pripisujemo temu tipu.

Biš

1. Prilagojenost prirodnim razmeram

Naselje Biš leži na reliefnem robu in nekoliko vzpetem svetu ob potoku, ki priteka iz gričevnatega dela pokrajine. Tla so slabo prepustna ali neprepustna, sestav-

ljena iz ilovice in gline. Talna voda je plitvo pod površjem, potok pa je ob večjem deževju poplavljal. Zavarovanost pred poplavami je zato pomemben element, ki je določal izbor mesta naselitve. Drugi element je naklon površja. Na terenu z večjim naklonom je podtalnica globlje, poplavne vode pa hitreje odtečejo. Tudi ta element je po našem mnenju bistveno vplival na izbor položaja naselja in njegovo širjenje. Opazno je, da prevladujejo polja na površju, ki je bolj nagnjeno, v ravninskem delu pa so travniki.

Iz stare urbarialne knjige, ki jo hrani župnija v Trnovski vasi, je razvidno, da je najstarejši del naselja na SZ pobočju nad potokom. Kasneje je nastal del naselja na reliefnem robu JV od potoka. V obeh primerih gre za položaj, ki je varen pred poplavnimi vodami in kjer so v bližini boljša, nekoliko bolj nagnjena zemljišča. Hiše, ki stojijo ob potoku, na poplavni ravnici, so bile last viničarjev in bajtarjev, ki drugih, boljših in za gradnjo bolj primernih zemljišč niso dobili (dodeljeval jih je vaški svet; povzeto po pričevanju domačinov).

Prirodne razmere

izohipse

poplavno območje

meja popavnega območja

2. Členitev prostora po pomenu

Vedeti je potrebno, da so v Slovenskih Goricah centralne dejavnosti skoncentrirane izključno v centralnih vaseh, ki so po principu dostopnosti in gravitacijskih območij razmeščene v pokrajini. Biš je v tem pogledu nekoliko izjemen. Bližnja Trnovska vas, ki je danes središče tega dela Pesniške doline, je nastala šele v drugi polovici 18. stoletja. Pred tem je bil Biš večje in pomembnejše naselje.

Središčni prostor morfološko ni oblikovan, obstaja pa. Ob križišču poti je nekoč delovala trgovina, nekoliko vstran gostilna, na drugi strani ceste (še) stoji hiša, v kateri je živel vaški župan. Na križišču je bil postavljen križ, obeležuje ga še mogočna lipa. Danes središče ne živi več. Da pa kraj ni izgubil nekdanjega pomena, govori podatek, da so vaščani tod postavili gasilski dom.

3. Členitev naselja po socialnih elementih

Največje in najbolje oblikovane hiše stojijo na ježi terase nad potokom in na prej omenjenem vzpetem delu doline. V tem delu vasi, kjer so bivalne razmere naju-

godnejše, živijo kmetje, ki imajo gospodarsko najmočnejše kmetije. Spodaj ob potoku je kajžarski del vasi. Primer, kako socialna diferenciacija sovpada z manj primernimi stavbnimi zemljišči.

Elementi središča

središčni prostor
1 županova hiša
2 trgovina (nekoč)
3 gasilski dom
mogočno drevo
znamenje

Socialna topografija

hiše bogatih kmetov

hiše kajžarjev

4. Poenotenost morfoloških elementov

Naselja Biš ne moremo povsem uvrstiti niti v subalpski, niti subpanonski tip. Slednji je sicer bližji, saj je razmestitev objektov v celotnem naselju bolj podobna nizu kakor gruči. Predvsem mlajši del vasi je tipičen niz, kjer se položaj enega objekta ravna po sosednjemu. Tam, kjer je zazidava manj strnjena, je nemogoče presoditi, ali gre za nepopoln, še nezgrajen niz (kar bi pričakovali glede na prevladujoč način razmeščanja objektov v tej pokrajini) ali za gručasto razmestitev.

Prometna mreža sodi v kategorijo razcepljene osnovne prometnice. Omrežje cest ni razvejano, od osnovne prometne poti se cepijo samo poljske poti. Hiše prometnice ne omejujejo, ulični profil je v najstarejšem delu vasi izrazit, sicer pa ne.

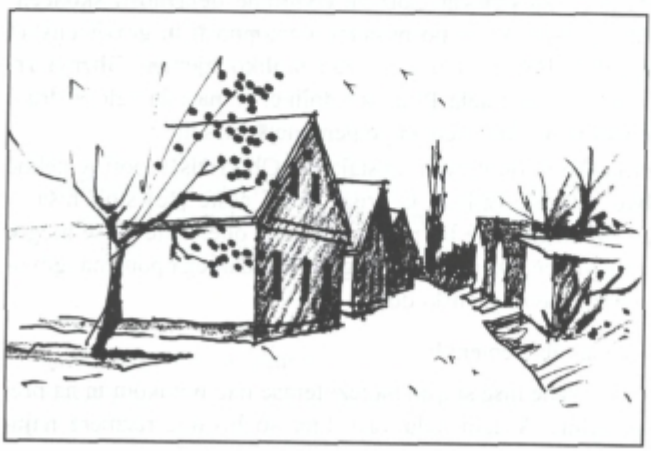

Novogradnje imajo podoben položaj kot stare kmečke hiše; žal samo položaj, saj se predvsem po prostornini in višini močno razlikujejo od starejših.

Naselja v Krški kotlini

Veliki Podlog

1. Prilagojenost prirodnim razmeram

Naselja Veliki in Mali Podlog ter Gržeča vas ležijo na meji med Krškim poljem in Krakovskim gozdom, na meji dveh pokrajinskih enot, ki sta litološko in pedološko zelo različni. Gre za stik aluvialnih nanosov peska in proda ter zaglejenih glinenih tal. Pedološka meja loči dva tipa tal, ki sta primerna za različne kmetijske kulture, imata različne mehanske lastnosti (predvsem nosilnost) in hidrološke značilnosti (ki pomenijo različne načine oskrbe z vodo in mokrotnost tal). Položaj naselij sledi poteku mejne črte oz. mejnega pasu. Gržeča vas leži tik ob meji, vendar na glinenih tleh. Veliki in Mali Podlog pa deloma segata v območje prodnatih tal. Meja tudi ni ostra, temveč obstaja kakor pri vseh prehodih v naravi, prehodni pas. Vaška mlaka v Velikem Podlogu je na območju glinenih tal, novejši del naselja pa leži na prodnatih tleh. Talna voda je približno 8 m pod koto terena.

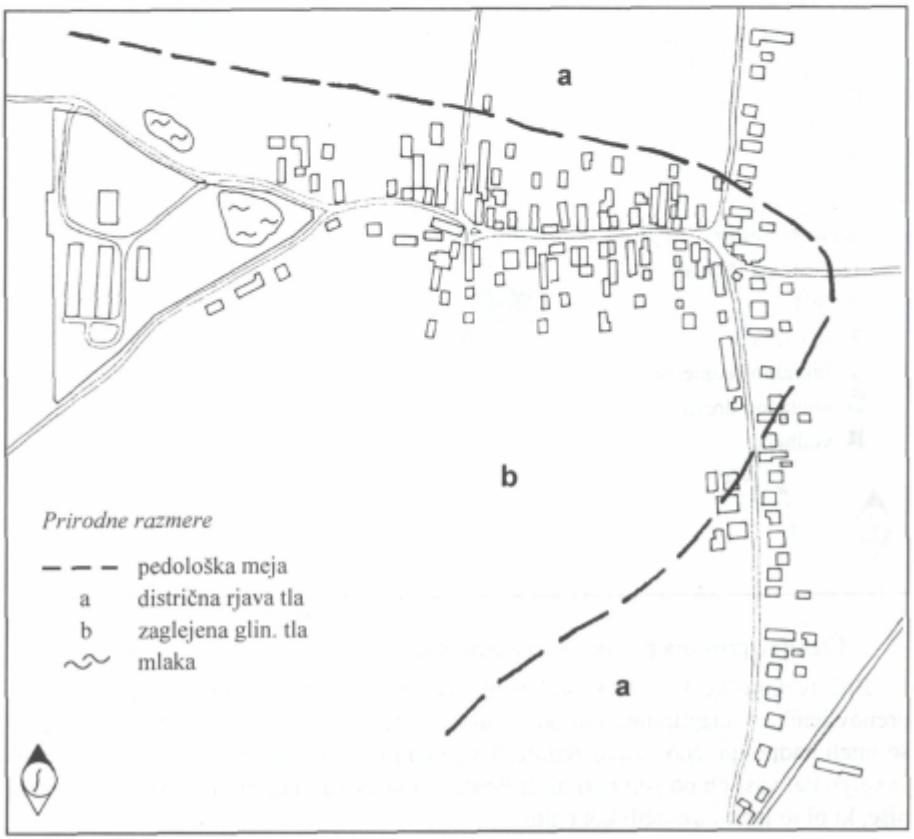

2. Členitev prostora po pomenu

V Velikem Podlogu je središče ob robu naselja, na križišču poti. Označujeta ga sakralno znamenje in drevo, tu je bila nekoč gostilna, danes pa je šola. V bližini središča je še nova trgovina. Drugo mesto posebnega pomena je na nasprotnem koncu vasi, ob vaškem vodnjaku. Ta je umetelno oblikovan in sezidan iz kamna. Cesta je na tem mestu širša, tod je odcep, ki vodi v Mali Podlog.

Mali in Veliki Podlog ter Gržeča vas imajo skupno podružnično cerkev, ki je sicer locirana sredi kmetijskih zemljišč, vendar pomembno zaznamuje širšo okolico naselij.

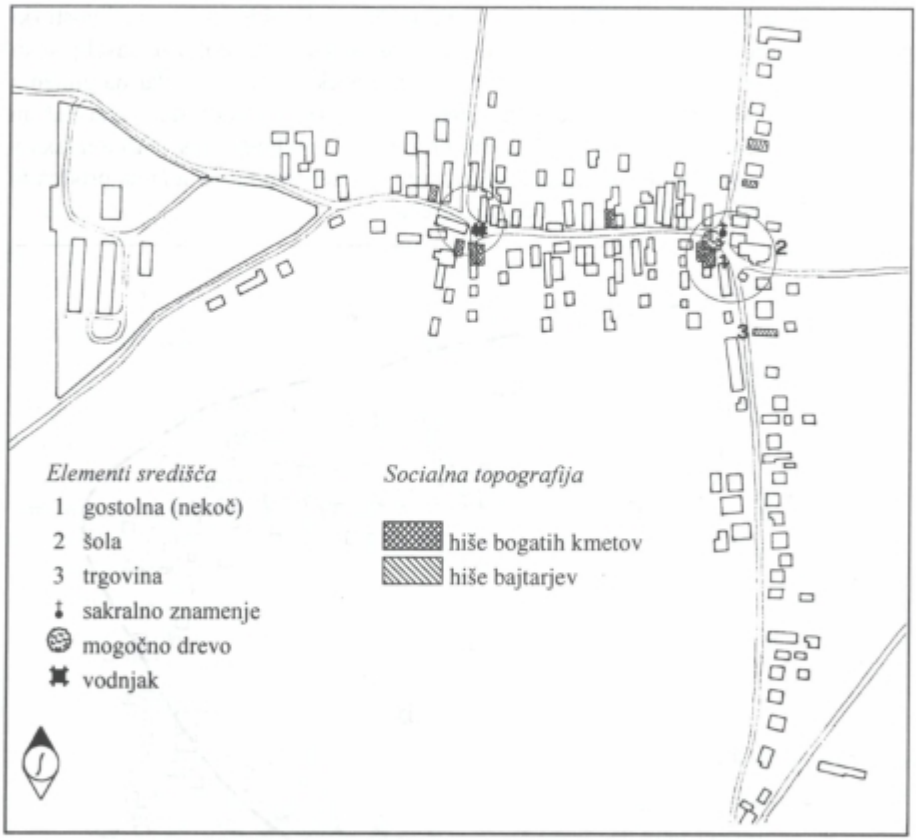

3. Členitev prostora po socialnih elementih

Bogate kmečke hiše je skoraj nemogoče prepoznati, saj je večina hiš v vasi prenovljenih in adaptiranih. Od domačinov pa lahko izvemo, da so štirje kmetje, ki so imeli nadpovprečno veliko zemlje, živeli na različnih koncih vasi. Za bajtarskega je veljal del vasi ob poljski poti proti Pristavi. Ob osrednji cesti skozi vas nismo našli hiše, ki bi jo lahko označili kot bajto.

4. Poenotenost morfoloških elementov

Način postavljanja objektov

Zgradbe so v nizu razporejene ob osnovni prometnici. S krajšo fasado so obrnjene proti cesti, položaj ene se ravna po položaju sosednje. So približno enako oddaljene od roba cestišča, ulični profil, tako vzdolžni kot prečni, je zato izrazit.

Novi stanovanjski objekti, ki jih je v naselju precej, sicer ohranjajo nekdanjo postavitev, vendar so umaknjeni v notranjost parcele. Ulični niz je s tem prekinjen. Nove hiše so tudi bolj oddaljene med seboj, višje so in večje ter brez drugih manjših objektov, ki so tako značilni za staro vas.

Način zazidanosti sodi v kategorijo "posamič stoječih objektov v nizu ob osnovni prometnici".

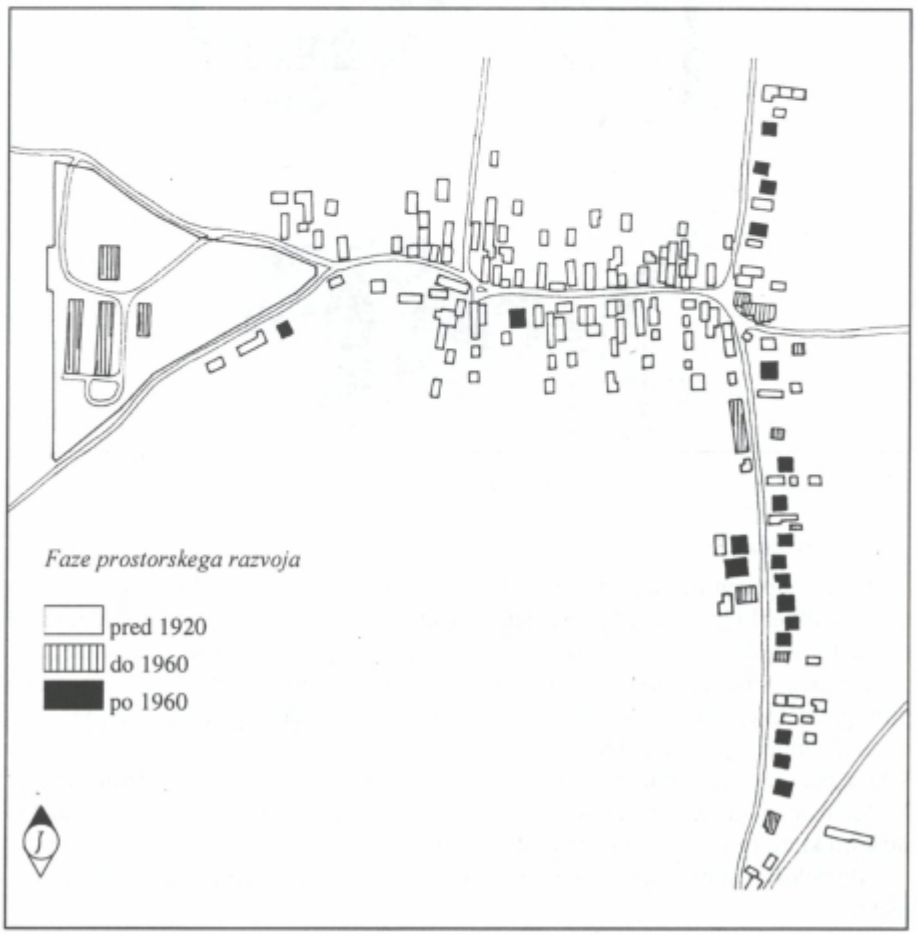

Način speljave prometnic

Obstaja samo osnovna prometnica, ob kateri so razmeščena kmečka gospodarstva. Od nje se odcepita poljski poti, ki vodita proti Malemu Podlogu. Prometnica je enako široka, razširi se ob vodnjaku in na križišču v središču naselja. Križišče je značilno oblikovano, s "cestnim otokom", na katerem stoji drevo. Tudi novi del naselja se širi ob osnovni prometnici.

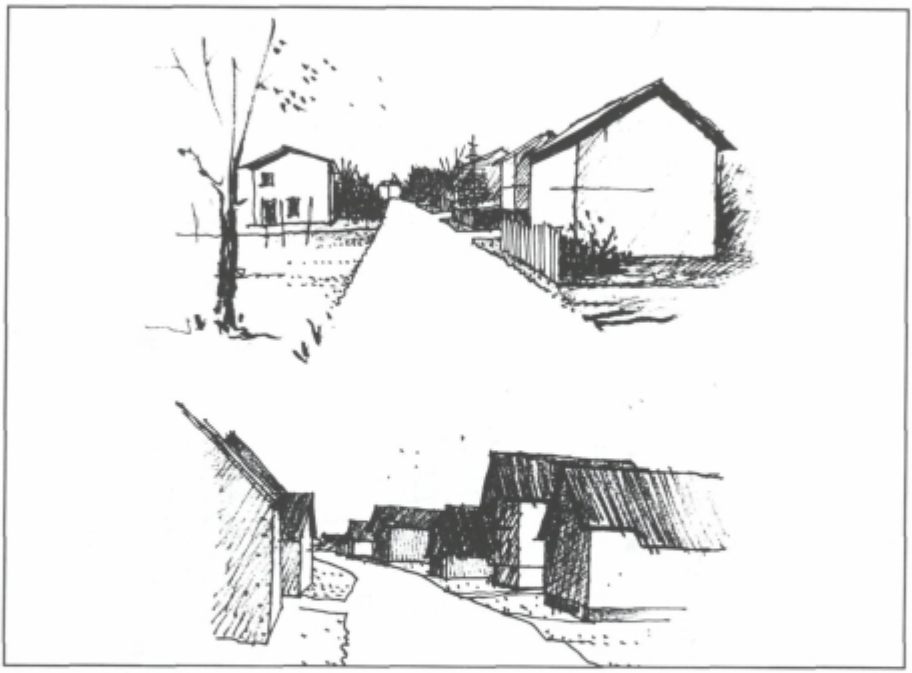

Obzidanost prometnice v novem in starem delu naselja

5. Individualizem

Le-ta je opazen v novem delu naselja, ki je pravo nasprotje starejšemu delu. Takšno misel podkrepljujejo naslednji elementi: postavitev hiš na sredo parcele, odmiki od sosednjih objektov ograje. Ilustrativna je primerjava uličnih profilov iz starega in novega dela vasi: pri prvem si sledijo v nizu razmeščeni objekti z isto orientacijo proti prometnici, pri drugem pa različne oblike ograj: žičnate, kamnite, "zelene".

O podrejenosti tehničnim sistemom v tem primeru ne moremo govoriti, saj naselje nima urejenih komunalnih naprav. Je pa očitna podobnost med načinom širjenja V. Podloga in razvojem obcestne zazidave, navezane na prometno in komunalno infrastrukturo (glej Pogačnik 1986, str. 20).

Morfološko sodi naselje v tip posamič stoječih objektov v nizu ob osnovni prometnici.

Gržeča vas

1. Prilagojenost prirodnim razmeram (glej zapis za naselje Veliki Podlog)

Prirodne razmere →

— — — pedološka meja
a distrična rjava tla
b zaglejena glinasta tla
mokrotni travniki
polja

2. Členitev prostora po pomenu

Naselje je brez centralnih funkcij in nima morfološko oblikovanega središča. Vendar to ne pomeni, da je pomensko ves prostor naselja enakovreden. Ob glavni cesti sta postavljena dva križa: en

je bogato (neobaročno) okrašen in izrezljan, drugi je enostavnejši, lesen. V bližini prvega so hiše premožnejših kmetov, drugi je v delu vasi, kjer je več bajtarskih hiš. Samo domnevamo lahko, ali so te povezave utemeljene ali gre zgolj za naključje. Kakorkoli že, opis je posnetek dejanskega stanja.

Elementi središča

sakralno znamenje
križišče

Socialna topografija

hiše bogatih kmetov
hiše bajtarjev

3. Členitev prostora po socialnih elementih

Delno smo ta princip že nakazali. Čeprav socialna diferenciacija ni velika, če sodimo na podlagi opremljenosti in oblikovanosti kmečkih poslopij, je v spodnjem delu naselja več skromnih bivališč, bajtarskih koč, kakor v zgornjem. Gospodarska poslopja in dvorišča so tod večja, bolj prostorna, iz česar lahko sklepamo na večjo produkcijsko sposobnost kmečkih gospodarstev in višji socialni status njihovih lastnikov.

4. Poenotenost morfoloških elementov

Način postavljanja objektov

Zgradbe stojijo posamič, v nizu, s krajšo fasado so obrnjene proti prometnici, je ne omejujejo, ulični profil je izrazit. Vse hiše so pritlične. Novogradnje so pomaknjene v notranjost parcele, so višje (enonadstropne), grajene z opeko ali betonskimi zidaki, v konstrukcijah starejših hiš pa je uporabljenega veliko lesa.

Način speljave prometnic

Gre za nerazvejano osnovno prometnico, od katere se odcepi le nekaj poljskih poti. Naselje uvrščamo v tip posamič stoječi objekti v nizu ob osnovni prometnici.

Mali Podlog

1. Prilagojenost prirodnim razmeram

Naselje leži na stiku zemljišč različne kakovosti in različnih fizikalnih lastnosti. (glej zapis pri naselju V. Podlog.) Starejši del je nameščen na glinastih tleh, širjenje naselja v zadnjih desetletjih pa je že načelo tudi nekoč obdelovalna zemljišča.

Prirodne razmere

- pedološka meja
- a distrična rjava tla
- b zaglejena glinasta tla
- mokrotni travniki
- mlaka

2. Členitev prostora po pomenu

Čeprav je naselje brez funkcij in centralnih dejavnosti, je središče izoblikovano in jasno razvidno. Ob križišču prometnih poti je en prometni krak razširjen, nekoč je bila na tem mestu mlaka (vaška kal), danes pa je kapelica. Središče zaznamuje še

mogočno drevo. Hiše okoli središča so postavljene z daljšo fasado proti cesti, kar odstopa od običajnega načina.

3. Členitev prostora po socialnih elementih

Hiše, ki stojijo v središču oziroma okoli njega, pripadajo bogatejšim kmetom. So tudi večje in imajo več stavbnega okrasja. Nasprotje tega so stavbe na severnem koncu vasi, kjer so še danes vidne 3 bajtarske hiše, nekaj pa je preurejenih in moderniziranih. Pričevanja domačinov potrjujejo domnevo, da gre za bajtarski del vasi.

4. Poenotenost morfoloških elementov

Način postavljanja objektov

Hiše stojijo v nizu, posamič, s krajšo fasado so obrnjene proti prometnici (razen tistih v središču), je ne omejujejo, temveč so od nje oddaljene 1-2 metra. Hiše so pritlične. Univerzalnost novogradenj tudi v Malem Podlogu načenja enovit in lokalno značilen način zazidanosti.

Središče naselja

Način vpeljave prometnic

Hrbtenico prometnega omrežja predstavlja osnovna prometnica, ki se v središču naselja razcepi. Ostale so poljske poti. Prometno omrežje ni razvejano. Značilen je središčni del naselja, ki je razširjena prometnica in razširjeno križišče poti. Ulični profil oziroma obzidanost prometnice je ena od pomembnejših morfoloških značilnosti.

Naselje sodi v tip posamič stoječi objekti v nizu ob osnovni prometnici.

Vasi pod Stolom

Breznica

1. Prilagojenost prirodnim razmeram

Vasi pod Stolom sledijo stiku med ravnino in gorovjem. Postavljene so na vznožju hriba, zato da je izgubljene čim manj rodovitne zemlje v ravnini. To je posebej očitno pri vaseh Breznica in Doslovče, kjer najstarejše hiše stojijo nad cesto, ki pelje skozi vas. Zasnova naselij je, razen v Smokuču, zato obcestna, skladno s prirodno mejo. Tudi Rodine so tak primer, kajti najstarejša vas leži na manjšem hrbtu, kjer je prst tanjša in teren bolj kamnit.

Drugi element, ki je določal položaj naselij, je izvir vode. V Breznici, Doslovčah in Smokuču je korito v središču naselja, kar posredno kaže na pomen, ki so mu ga pripisovali vaščani.

Kaže, da je skrb za ohranjanje kmetijskih površin v novejšem času izpuhtela. Objekti, zgrajeni v 50-ih letih, so postavljeni ob glavno cesto, ki povezuje vasi pod Stolom. V Rodinah in Smokuču pa je na nekdanjih travnikih nastal nov del naselja. V 80-ih letih je bila v Breznici in Rodinah pozidana nekdanja gmajna nad vasema. Z vidika varovanja kmetijskih zemljišč je ta rešitev vsekakor boljša, le da sta novi stanovanjski soseski večji kot vasi same. Novi objekti so po položaju prilagojeni reliefu oziroma naklonu pobočja. Postavljeni so vzporedno s plastnicami, le redki odstopajo od tega pravila.

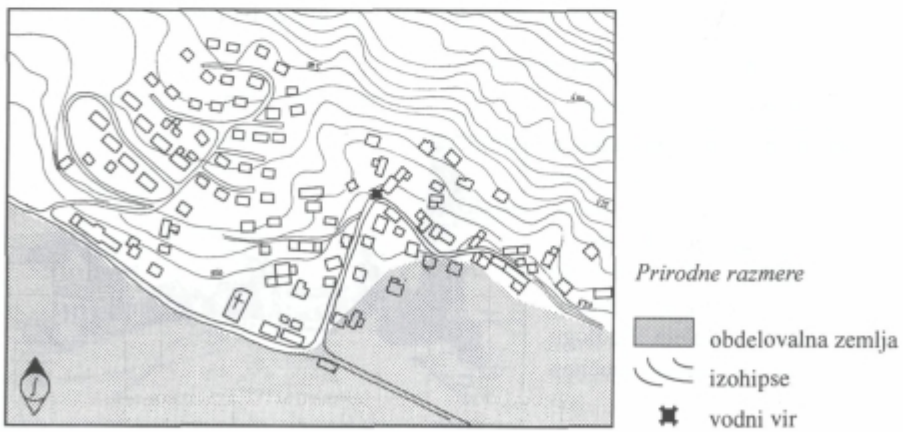

2. Členitev prostora po pomenu

Naselje Breznica nima morfološko izoblikovanega središča. Prvotni osrednji prostor vasi je bil ob koritu, kjer je bilo že stičišče poti. Kasneje se je osrednji del naselja prenesel ob glavno cesto, v okolico cerkve. Tam sta bila še župnišče in trgovina. Tudi to središče morfološko ni oblikovano — je brez trga ali večje nepozidane

površine. V 50-ih letih je bil v bližini postavljen še Krajevni urad, kasneje pa obrat tovarne Planika. Tudi novi objekti središča ne vzpostavljajo, čeprav je očitno, da je osrednji del naselja danes ob glavni prometnici in v okolici cerkve.

Elementi središča

1 župnišče
2 kaplanija
3 trgovina (danes)
4 trgovina (nekoč)
5 uprava
sakralno znamenje
mogočno drevo
vodnjak

Socialna topografija

hiše bogatih kmetov
hiše bajtarjev

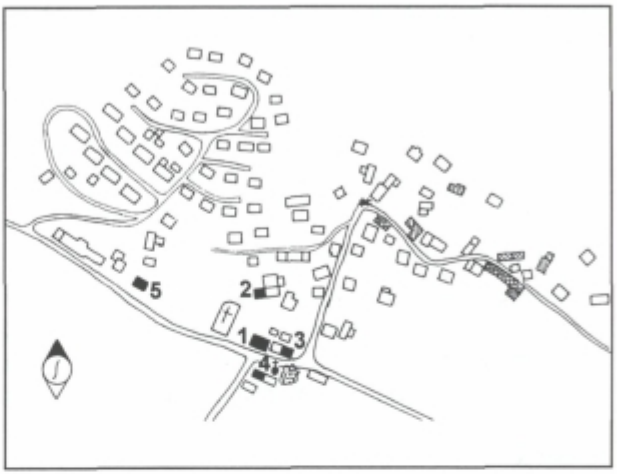

3. Členitev prostora po socialnih elementih

Starejši del naselja je majhen, zato socialna razčlenjenost ni razvidna. Hiše kajžarjev in gruntarjev so med seboj pomešane, najdemo jih na vseh koncih naselja. Dobro pa so vidne razlike med nekdanjo kajžarsko in gruntarsko hišo.

4. Poenotenost morfoloških elementov

Način postavljanja objektov

Hiše stojijo posamič, pri nekaterih kmečkih gospodarstvih se gospodarsko poslopje drži kmečke hiše. Razmeščene so ob prometnici, vendar je ne omejujejo, niti niso proti cesti obrnjene z isto stranjo. Hiše so med seboj različno oddaljene, položaj se ne ravna po sosednjih objektih.

Način razmestitve objektov sodi v kategorijo "posamič stoječih v gruči". Isto velja tudi za Doslovče.

Način speljave prometnic

Skozi vas vodi osnovna prometnica; ob njej stoji največ hiš. Od glavne poti se cepijo številne ožje in krajše prometnice, ki vodijo do posameznih kmečkih gospodarstev. Način speljave prometnic zato uvrščamo v kategorijo "razvejane neenakovredne prometnice." Ulični profil ni izrazit, saj zazidava ni strnjena ali kontinuirana. Opazno je tudi, kako se glavna pot prilagaja terenu in pedološki meji. Podobno je tudi v Doslovčah

Naselje sodi v tip gručasto razmeščenih posamič stoječih objektov ob osnovni prometnici.

5. Univerzalnost, individualizem

Nove stanovanjske soseske v Breznici, Smokuču in Rodinah niso grajene v duhu skupnosti, temveč v duhu družbe — če parafraziram Tönniesa. Hiše so v geometrijskem redu razmeščene po pobočju, kar je pravi kontrast glede na raznosmerno postavitev starejših hiš. Zgradbe so postavljene na sredo parcele, so enako oddaljene med seboj in od dovozne ceste. Soseska v Breznici je urbanistično bolj razgibana od tiste v Rodinah.

Središča te soseske nimajo, čeprav so samostojen del naselja. Razmišljam, kaj bi lahko zaznamovalo središča novih stanovanjskih sosesk: električni transformator, avtobusno postajališče, ali še kaj bolj bizarnega?

6. Podrejenost tehničnim sistemom

S karte komunalnih naprav za stanovanjsko sosesko v Rodinah je lepo vidna povezanost med traso prometnice, komunalnimi vodi in razmestitvijo objektov. Gre za racionalno prepletanje dveh oziroma treh sistemov, ki predstavljajo nove ureditvene oblike. Vprašanje pa je, ali obstaja več kot ena kombinacija teh sistemov?

Doslovče

1. Prilagojenost prirodnim razmeram (glej besedilo pri prejšnjem primeru)

2. Členitev prostora po pomenu

Naselje Doslovče je brez centralnih funkcij, središče je lahko določljivo, čeprav morfološko ni oblikovano. Obeležujeta ga križišče poti in korito, nekaj domačinov je

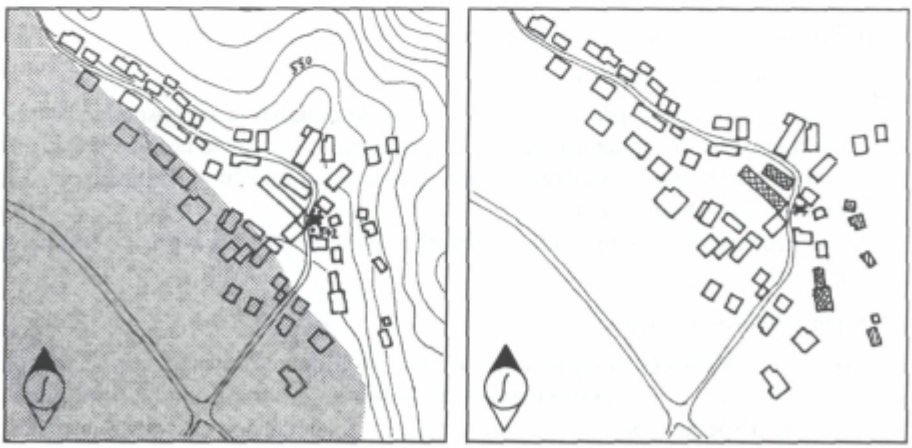

Prirodne razmere

obdelovalna zemlja

izohipse

vodni vir

Elementi središča

vodnjak

Socialna topografija

hiše bogatih kmetov

hiše bajtarjev

omenjalo še križ, ki bi naj stal na križišču poti. V tem delu naselja stoji tudi največja in najbogatejša hiša v vasi, nekdanja usnjarna.

3. Členitev prostora po socialnih elementih

V pobočju na robu vasi je t.i. kajžarski del. Tam so postavljali hiše ljudje, ki so se preživljali z delom na večjih kmetijah. Zemlja je bila vaška in jim jo je v uporabo dodelil vaški svet. Hiše so majhne, skromno opremljene, ne le po položaju, tudi po obliki odstopajo od drugih kmečkih hiš v vasi.

4. Poenotenost morfoloških elementov (glej besedilo pri prejšnjem primeru)

Smokuč

1. Prilagojenost prirodnim razmeram (velja isto, kot za naselje Breznica)

Prirodne razmere

obdelovalna zemlja
izohipse
vodni vir

2. Členitev prostora po pomenu

Smokuč ima dve središčni mesti. Prvo, večje in pomembnejše, je ob glavni cesti, ki povezuje vasi pod Stolom, drugo je pri vodnem viru oziroma koritu. Središče ob cesti obdajajo mogočne kmečke hiše, v eni izmed njih je bila trgovina, v drugi gostilna, vse pa so pripadale bogatim kmetom. Središče vasi je razširjeno križišče cest, ki tvorijo manjši trg. Na njem je še vodno korito, nekoč je središče krasila še kapelica. Na drugi strani ceste so bili pod orehom razporejeni kamni, prostor za sestajanje vaškega sveta.

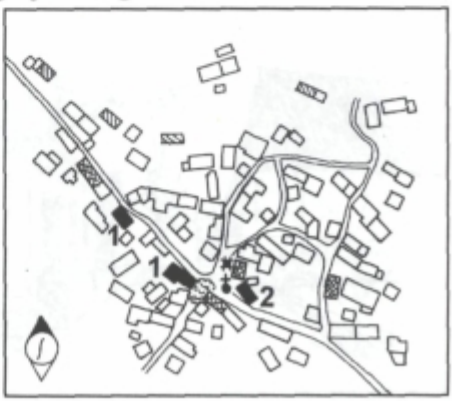

Elementi središča

1 trgovina
2 gostilna
sakralno znamenje
markantno drevo
vodnjak

Socialna topografija

hiše bogatih kmetov
hiše bajtarjev

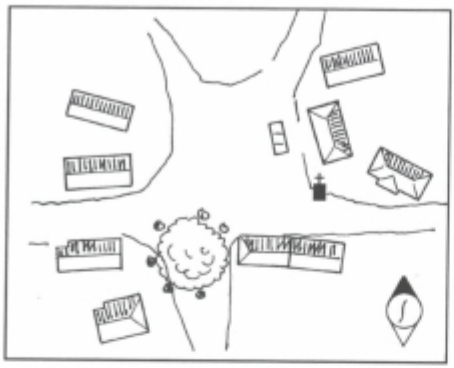

Tloris nekdanjega središča prikazuje skica. Drugo središčno mesto morfološko ni oblikovano. Ob izviru vode je razširjeno križišče oziroma stičišče poti. Okoliške hiše tako nastalega prostora ne omejujejo.

Elementi središča (nekoč)

- sakralno znamenje
- markantno drevo
- kamni

3. Členitev prostora po socialnih elementih

Tudi v Smokuču je obstajal t.i. kajžarski del. Na zahodnem robu vasi stojijo majhne hiše, ki so pripadale vaščanom brez ali z malo zemlje. Značilni sta lokacija (na robu vasi) in oblika kmečkih domov.

4. Poenotenost morfoloških elementov

Način postavljanja objektov

Hiše so gručasto razmeščene, stojijo posamič — pojavlja se tudi oblika iztegnjenega doma, kjer sta gopodarski in stanovanjski del hiše pod eno streho. Zgradbe so med seboj različno oddaljene, ne omejujejo prometnice niti niso postavljene ob njej.

Način speljave prometnic

Mreža prometnic je razvejana. Od osnovne prometnice se cepijo številne stranske poti, ki se vijejo med zgradbami in vodijo na kmečka dvorišča. Hierarhija prometnih poti je opazna. Prometnice so različno široke, marsikateri objekt je z enim vogalom postavljen v cestno telo. Ob vhodu v naselje iz zahodne smeri je viden efekt "vrat". Ulični profil ni izrazit, obstaja pa.

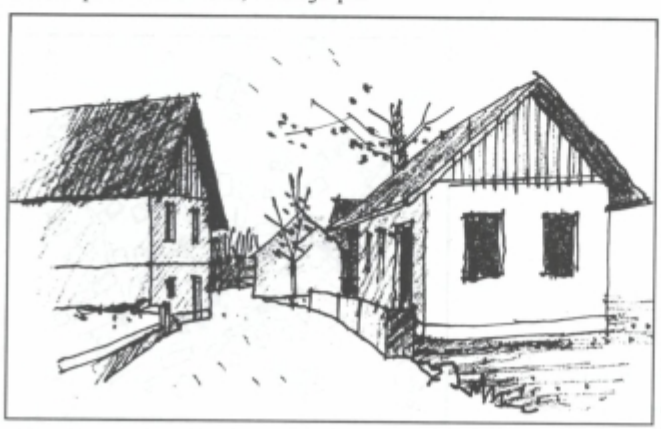

Naselje je primer tipa gručasto razmeščenih posamič stoječih objektov ob razvejanih prometnicah.

"Efekt vrat" pred središčem

Rodine

1. Prilagojenost prirodnim razmeram (glej besedilo za naselje Breznica)

2. Členitev prostora po pomenu

V fazi agrarne družbe v vasi ni bilo centralnih funkcij. Zato tudi središče morfološko ni oblikovano. V novejšem času nastaja osrednji prostor ob križišču cest, kjer je postavljena trgovina.

3. Členitev prostora po socialnih elementih

Kajžarski del naselja je na koncu vasi, najvišje v pobočju. Ob glavni cesti okoli cerkve pa stojita največji kmečki hiši.

Elementi središča

1 župnišče
2 mežnarija
3 trgovina

Socialna topografija

hiše bogatih kmetov
hiše bajtarjev

4. Poenotenost morfoloških elementov

Način postavljanja objektov

Objekti so razmeščeni ob prometnici, ki vodi skozi vas. Postavljeni so v nepravilnem nizu. Na eni strani ceste stavbe omejujejo prometnico in so z daljšo fasado obrnjeni proti njej, na drugi strani pa so od nje različno oddaljeni in s krajšo fasado obrnjeni proti cesti. Takšen položaj objektov je povezan s konfiguracijo terena.

Način postavitve objektov ustreza kategoriji "posamič stoječih v nizu".

Način speljave prometnic

Osnovno prometnico na eni strani omejujejo zgradbe. Ulični profil je izrazit, prometnica je enako široka. Od nje se odcepi nekaj krajših poti, ki peljejo do posameznih kmetij.

Celotno naselje kljub nizu uvrščamo v tip "gruča posamič stoječih objektov ob osnovni prometnici".

5. Univerzalnost, individualizem (glej besedilo za naselja Breznica)

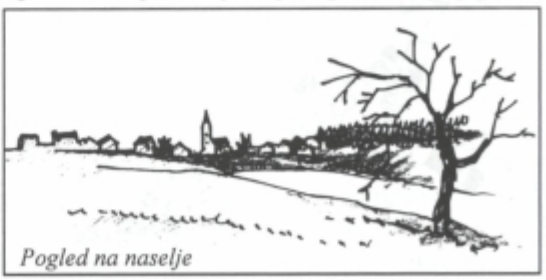

Pogled na naselje

Naselja v Posavskem hribovju

Pšajnovica

1. Prilagojenost prirodnim razmeram

Vas leži na slemenu, prevalu med dvema vrhovoma. Relief oz. izoblikovanost površja je element, ki določa zasnovo naselja. Položaj objektov je prilagojen smeri izohips. Opazimo tudi, da je na severni strani slemena oziroma pobočja manj zgradb kot na južni, čeprav je naklon pobočja tam manjši. To si razlagamo z večjo osončenostjo južnih pobočij, morda je razlog tudi večja primernost za obdelovanje zemljišč. Cerkev je postavljena na najvišjem delu slemena in vizualno močno izstopa. Cesta ni speljana po vrhu slemena, temveč nekoliko pod njim. Tako je ostalo več prostora za ustrezno razmestitev hiš in gospodarskih poslopij na ravnejšem terenu.

Prirodne razmere

izohipse

naklon nad 10 °, slabši pogoji za obdelovanje zemljišč in postavljanje objektov

2. Členitev prostora po pomenu

Središče naselja morfološko ni izoblikovano. Vas je brez javnih funkcij. Samo cerkev in mežnarjeva hiša imata drugačno namembnost kot ostale stavbe. Menimo, da lahko središče, pravzaprav osrednjo točko naselja, določimo na "zgornjem koncu" vasi, v okolici cerkve. Po pričevanju domačinov je nekoč ob cerkvi rasla mogočna lipa, ker pa je vanjo udarila strela, so jo morali odstraniti.

Morda današnji videz vasi navaja na drugačno misel, ki postavlja središče na "spodnji konec", ob križišče poti. To je tudi zaznamovano z dvema velikima kosta-

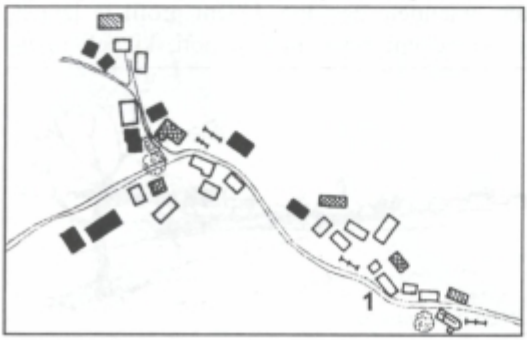

Elementi središča

1 mežnarjeva hiša

markantno drevo

Socialna topografija

hiše bogatih kmetov

hiše bajtarjev

novogradnje po letu 1960

njema, v bližini so velike, sicer prenovljene, kmečke hiše. Vendar lahko iz prostorskega razvoja vasi razberemo, da je ta del nastal v takšnem obsegu in obliki šele v tem stoletju, "zgornji konec" pa je starejši.

3. Členitev prostora po socialnih elementih

V vasi so štirje kmetje, ki imajo več kot 14 ha zemlje. Razmestitev njihovih kmetij nam ne daje sklepati o členitvi naselja po socialnih (premoženjskih) elementih. Od domačinov smo hoteli izvedeti, kje, v katerih hišah, so prebivali bajtarji. Na troje vprašanj nismo dobili povsem enakih odgovorov, zato smo označili na karti samo tiste hiše, ki so jih omenjali vsi trije vprašani. Razmestitev bajtarjev ne kaže socialno homogenih delov vasi.

4. Poenotenost morfoloških elementov

Način postavljanja objektov

Hiše so gručasto razmeščene ob osnovni prometnici, je ne omejujejo in so od nje različno oddaljene. Položaj objekta glede drugega, sosednjega, ni enovit. Objekti so med seboj različno oddaljeni, stojijo raznosmerno. Način postavljanja ustreza kategoriji "posamič stoječih objektov v gruči".

Pogled na naselje

Način speljave prometnic

Prometno omrežje ni razvejano. Vzdolž osnovne prometnice so razmeščene kmečke hiše. Od nje se cepijo le dovozne poti do posameznih kmečkih gospodarstev. Na koncu vasi je prometnica razcepljena, križišče zaznamujejo mogočna drevesa. Način speljave prometnic ustreza kategoriji "nerazvejana osnovna prometnica."

Naselje sodi v tip gruča posamič stoječih objektov ob osnovni prometnici.

Trnovče, Podgora, Zlato polje

1. Prilagojenost prirodnim razmeram

Element, ki določa položaj in zasnovo naselij je relief oziroma naklon površja. Opazimo namreč, da so zaselki nameščeni na terenu ob cesti, ki je manj strm od bližnje okolice. Domnevamo, da gre za več razlogov:

— pobočje je proti dnu doline precej plazovito, zato so reliefne police ali položnejši deli pobočja za gradnjo ugodnejši;
— pod razmeroma plitvo prstjo je kameninska podlaga; objekt, postavljen v pobočju, pa je nujno v enem delu vkopan. Večji ko je naklon terena, večja mora biti izkopana prostornina;
— cesta, ki je speljana pod rebrjo, je bila verjetno že nekoč močan "lokacijski dejavnik", ki je pritegoval naselitev.

Zaselek Trnovče leži na manjši reliefni polici, ki se na razdalji 80 m zniža za 15 m višinske razlike (povprečen naklon 11°). Zgradbe so postavljene skladno s konfiguracijo površja, orientacija hiše je prilagojena meri izohips.

Podobno opažamo pri naselju Podgora. Mikrolokacija centralnega dela sicer izrablja strmino terena in položaj na zavoju za večjo vizualno izpostavljenost in markantnost v pokrajini, sosednje kmečke hiše pa so postavljene na manj strmem pobočju pod cesto. Zaradi položnejšega terena položaj vseh objektov ni istosmeren.

Zlato polje leži na polici pod rebrjo. Položaj objektov je prilagojen naklonu površja, objekti so postavljeni istosmerno. Tudi novogradnje, kolikor jih v zaselkih je, vse razen ene upoštevajo prevladujoč način postavljanja objektov. Samo ena stanovanjska hiša je postavljena na samem in povsem drugače kot stare kmečke hiše.

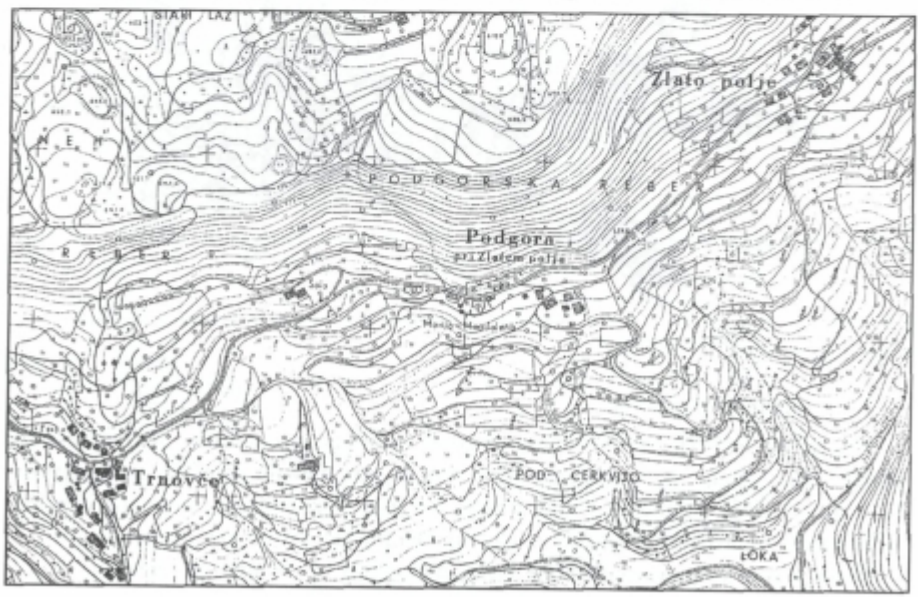

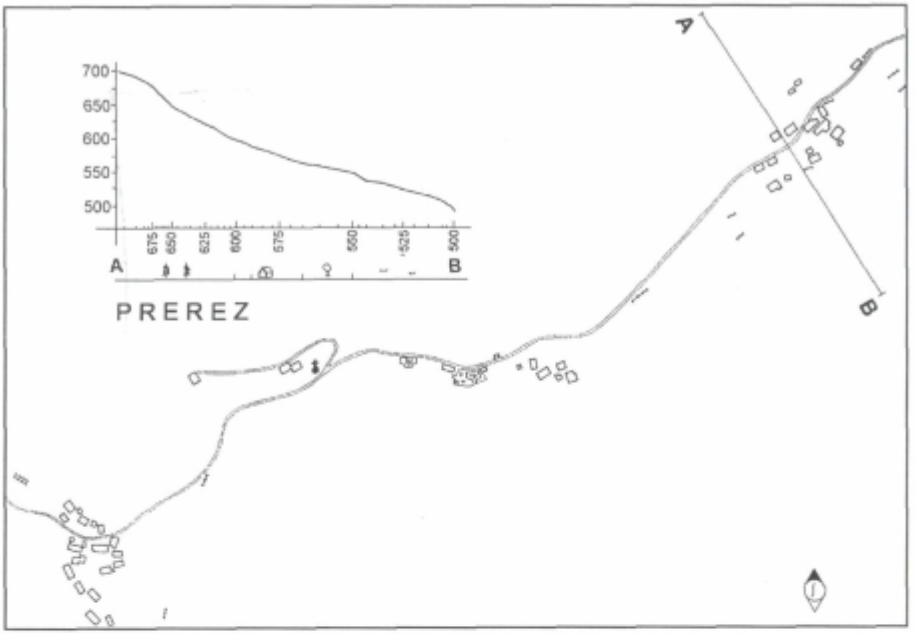

2. Členitev prostora po pomenu

Zaselki Trnovče, Zlato polje ter bližnja Brezovica in Mala Lašna so brez javnih funkcij. Vse so združene v Podgori, ki je lokalno središče tega dela pokrajine. Celotno naselje je eno samo središče. Dve kmetiji, ki še sodita k vasi sta od središča toliko oddaljeni, da z razmestitvijo objektov v centralnem delu nista povezani oziroma se nanjo ne navezujeta.

V zaselkih morfološko oblikovanega središča ni. Nekateri elementi vendarle navajajo na domnevo, da osrednja točka obstaja. V Trnovčah je na križišču nekoč stalo sakralno znamenje, v Zlatem polju je pod glavno cesto stal kamniti vodnjak, v bližnji Brezovici stojijo pred vhodom v vas tri velike lipe. Nedokazljive ostajajo domneve, ali so taki primeri le naključja in ali so to elementi središčnosti.

3. Členitev prostora po socialnih elementih

Socialna diferenciranost v zaselkih obstaja, čeprav zaradi majhnosti naselij ni jasno izražena. Kriterij socialnih razlik je velikost posestva in število živine. Od domačinov lahko izvemo, da so imeli bogatejši kmetje nad 15 ha zemlje ter da so v vasi prebivali t.i. bajtarji, ki so redili eno, dve kravi, sicer pa so hodili v dnino premožnejšim kmetom. Iz grafičnega prikaza razmestitve bajtarskih in trdnih kmečkih hiš v Trnovčah razberemo, da so bajtarji prebivali ob robu zaselka, trdni kmetje pa ob glavni cesti, ob prostoru, ki smo ga prej označili kot središče. V Podgori sta obe kmetiji veljali za trdni oz. premožnejši. V Zlatem polju so hiše bajtarjev na robu, že skoraj zunaj strnjenega dela zaselka, hiše premožnejših kmetov pa ob glavni cesti.

Razlike med bajtarsko in bogato kmečko hišo so dobro vidne: prve so majhne, pogosto sta pod isto streho hlev in stanovanjski del, so brez stavbnega okrasja. Druge so večje, z velikim gospodarskim poslopjem in manjšo kaščo, uto.

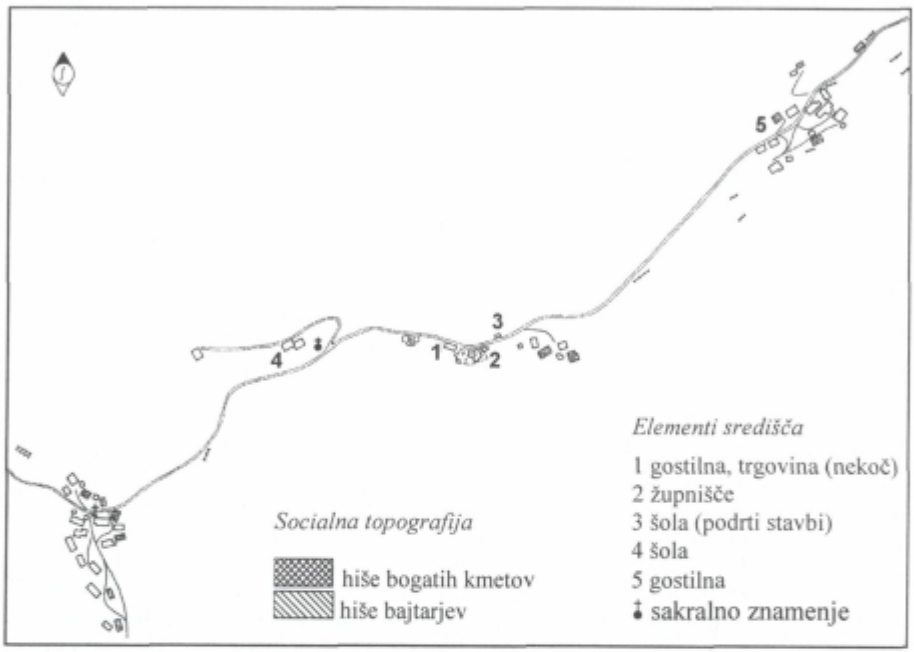

4. Poenotenost morfoloških elementov

Način postavljanja objektov

Stavbe so gručasto razmeščene. Stojijo posamič, so različno oddaljene med seboj, položaj ene se ne ravna po položaju sosednje. Objekti ne omejujejo prometnice. Zdi se celo, da niso postavljeni z ozirom na prometnico, temveč je razvejanost prometnih poti posledica razmestitve objektov. Način postavljanja objektov ustreza kategoriji "posamič stoječih objektov v gruči".

Način speljave prometnic

Mreža prometnih poti je močno razvejana. Poleg osnovne prometnice, ki vodi skozi naselja, obstaja še več manjših odcepov, dovoznih poti do kmečkih gospodarstev. Ulični profil ni izrazit, niti vzdolžni niti prečni. Prometne poti so različno široke. Način speljave prometnic ustreza kategoriji "razvejane enakovredne prometnice".

Zaselka Trnovče in Zlato polje lahko uvrstimo v tip gruča posamič stoječih objektov ob razvejanih prometnicah. Za vas Podgora pa, zaradi majhnosti in majhnega števila hiš, morfološki tip ni določljiv.

Naselja v Suhi Krajini

Knežja vas

1. Prilagojenost prirodnim razmeram

Vas leži na vzpetem delu uvale, kjer je teren bolj kamnit (z več kamenja) in zato manj primeren za obdelovanje zemlje. Pedološki element v povezavi z litologijo določa lokacijo in zasnovo naselja. Na dnu uvale, kjer je prst najdebelejša, ni postavljena nobena hiša, vsa poselitev je v pobočjih ter na vzpetem svetu. Najbrž tudi ni nepomembno, da je lokacija naselja, predvsem pa položaj cerkve, na najvišjem delu terena in zato vizualno zelo izstopa.

Prirodne razmere

kamnito površje

vrtače

polja

300 izohipsa 300 m

kamnito površje in tanjša prst na zahodni strani vasi, na vzhodni strani pa boljša in debelejša prst

2. Členitev prostora po pomenu

Središče naselja je dobro razpoznavno, čeprav morfološko ni izrazito. Vas je brez centralnih dejvnosti, ob podružnični cerkvi je mežnarija. Pod cerkvijo je osnovna prometnica razširjena, nastali prostor ("plac") obdajajo velike kmečke hiše in sakralno znamenje. Nekoč sta na tem mestu rastla še velika oreha, ki pa ju danes ni več. Na placu je bil dvakrat na leto sejem.

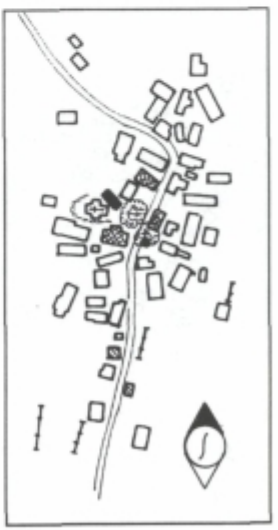

Elementi središča

mežnarija (nekoč)

markantna drevesa (nekoč)

sakralno znamenje

Socialna topografija

hiše bogatih kmetov

hiše bajtarjev

Členitev prostora po socialnih elementih

V osrednjem delu naselja so že nekoč živeli najbogatejši kmetje v vasi. Njihove hiše se samo še po velikosti ločijo od ostalih, saj so vse, tako kot večina drugih hiš v vasi, obnovljene. Žal so se ob tem izgubili značilni arhitektonski detajli. V največji hiši ob cesti so premestili vhod na zadnjo stran, nova fasada je brez šivanih robov, ki jih je imela nekoč. Na robu vasi stojita bajtarski hiši.

4. Poenotenost morfoloških elementov

Način postavljanja objektov

Hiše so gručasto razmeščene ob osnovni prometnici. Nekatere stojijo tako, da jo omejujejo. Pred vhodom v vas je opazen efekt vrat. Nekatere so proti cesti obrnjene z daljšo, druge pa s krajšo fasado. Med seboj so različno oddaljene. Razmestitev objektov ustreza kategoriji posamič stoječih objektov v gruči.

Način speljave prometnic

Osnovna prometnica, ki pelje skozi vas, ni razvejana. Samo v središču se od nje odcepi pot do mežnarije in cerkve. Ulični profil ni izrazit.

Naselje uvrščamo v tip gruča posamič stoječih objektov ob osnovni prometnici.

Vavpča vas

1. Prilagojenost prirodnim razmeram

Naselje leži na reliefni polici, ki je del večje uvale (kotline). Pod vasjo oz. pod polico je manjša dolina (zatok), kjer so tla sicer mokrotna, manj primerna za gradnjo, a še primerna za travnike. Na mestu, kjer stoji vas, je teren grbinast, prst je tanka, vmes pa je veliko kamenja. V okolici je površje zložnejše, bolj ravno, na njem so njive in travniki. Domnevamo, da je primernost zemljišč za obdelovanje tisti element, ki določa položaj in zasnovo naselja. Zato je umaknjeno na manj rodovitna zemljišča in rob reliefne police. Naklon površja v zasnovi naselja ni merodajen, zato se razmestitev objektov ne ravna po smeri izohips.

Prirodne razmere

izohipse
polja
mokrotni travniki
kamnito površje

2. Členitev prostora po pomenu

Vavpča vas je brez centralnih funkcij, tudi središče morfološko ni izoblikovano. Sredi naselja, kjer se od osnovne prometnice odcepi stranska pot, je nekoč stal velik oreh. V tem delu vasi stojijo hiše kmetov, ki so večje od ostalih in lepše grajene. Ponovno se odpira ista dilema kot pri ostalih zaselkih in naseljih brez centralnih funkcij: ali so to elementi središča ali gre le za naključno sovpadanje?

3. Členitev prostora po socialnih elementih

Ta je v naselju bolj izrazita. V osrednjem delu vasi so tri kmetije, katerih lastniki imajo največ zemlje v vasi. Na koncu vasi, pravzaprav na njenem robu, sta dve skromni domačiji, v bližini pa še dve. Temu delu vasi pravijo domačini "gornji konec". Tudi drugi dve kmetiji iz tega dela vasi nista bili med gospodarsko močnimi in trdnimi.

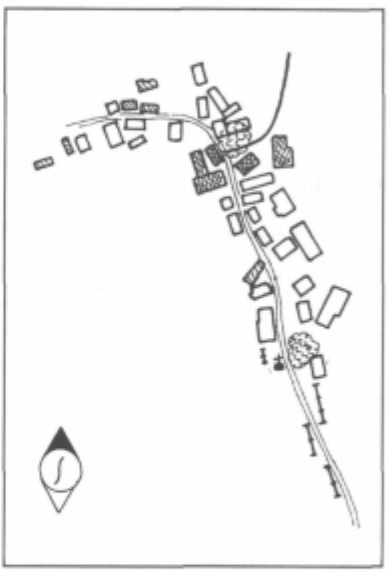

Elementi središča

križišče poti
markantno drevo
sakralno znamenje

Socialna topografija

hiše bogatih kmetov
hiše bajtarjev

4. Poenotenost morfoloških elementov

Način postavljanja objektov

Hiše so gručasto razmeščene ob osnovni prometnici. Enako niso oddaljene niti med seboj niti od prometnice. Nekatere zgradbe so postavljene tako, da jo omejujejo, druge so pomaknjene v sredino parcele; nekatere so z daljšo fasado obrnjene proti cesti, druge stojijo počez. Za novogradnje velja, da se bolj kot po položaju od starih razlikujejo po obliki. Vse so višje in večje, zgrajene z elementi, ki jih starejše hiše nimajo (salonitna kritina, balkoni, velika okna). Način postavitve objektov sodi v kategorijo "posamič stoječih objektov v gruči".

Način speljave prometnic

Osnovna prometnica ni razvejana, saj se od nje cepijo le poljske poti. Ulični profil, tako vzdolžni kot prečni, je izrazit. Taka oblika prometne mreže ustreza kategoriji "nerazvejana osnovna prometnica".

Celotno naselje lahko uvrstimo v tip gručasto razmeščenih posamič stoječih objektov ob osnovni prometnici.

Pogled na naselje

Dobrnič

1. Prilagojenost prirodnim razmeram

Naselje leži na vznožju manjše vzpetine oz. ob robu ravninskega dela uvale. Domnevamo, da je razlog takega položaja litološko-pedološki, kjer gre za stik dveh loških in pedoloških enot. Vznožje hriba je (bilo) namreč precej kamnito. še danes so vidni kamniti oporni zidovi, ki so jih kmetje postavili iz "natrebljenega" kamenja in tako izravnali in izboljšali površine za travnike. Pod naseljem, v ravnini, je prst boljša in debelejša, saj tod prevladujejo polja. Podoben je tudi položaj ostalih naselij in zaselkov v okolici, ki so prav tako nameščeni ob vznožju vzpetin.

Seveda nam ta element zadovoljivo pojasni samo položaj naselja, ne pa tudi njegovo zasnovo in razmestitev objektov. Za ta dva segmenta med prirodnimi elementi nismo našli dovolj prepričljivih povezav.

Prirodne razmere

izohipse
kamnito površje
travniki
polja
pedološko-litološka meja
a prst na karbonatni podlagi
b aluvialni nanosi
mlaka

2. Členitev prostora po pomenu

Dobrnič je centralna vas, središče tega dela pokrajine. Centralnost je v zgradbi in obliki vasi jasno razvidna. Središčni prostor, trg, je oblikovan in predstavlja osrednji del naselja. Ob njem stojijo zgradbe z javnimi funkcijami, ki se tudi na zunaj ločijo od ostalih kmečkih hiš. So večje in grajene z več stavbnega okrasja, imajo frčado, ki je ostale kmečke hiše povečini nimajo. Trg obeležuje še mogočno drevo. Morfološko je središče Dobrniča razširjena ulica oziroma razširjeno križišče poti, ki iz okolice vodijo v vas.

Elementi središča

Danes

1 gasiski dom
2 župnišče
3 gostilna
4 kulturni dom
6 trgovina KZ
7 trgovina
8 šola
kapelica
markantno drevo

Nekoč

5 učiteljeva hiša
7 šola, uprava
9 gostilna

3. Členitev prostora po socialnih elementih

V Dobrniču, ki je razmeroma velika vas z dokaj velikim gravitacijskim območjem, je socialna diferenciacija večja ter v zgradbi in obliki naselja bolj opazna. V osrednjem delu vasi so stavbe največje in bolj okrašene, kar kaže na socialni status (nekdanjih) lastnikov. Celoten zahodni del vasi se v očeh domačinov razlikuje od vzhodnega dela. V njem je živelo več bajtarjev in kmetov, ki so imeli v posesti manj zemlje kot tisti z zahodnega konca.

Socialna topografija

hiše bogatih kmetov
hiše bajtarjev

4. Poenotenost morfoloških elementov

Način postavljanja objektov

Objekti so gručasto razmeščeni ob prometnicah. Zgradbe v središču naselja omejujejo tržni prostor oz. prometnico, drugod pa stojijo tudi bolj odmaknjeno. Običajno so na ulico obrnjene z daljšo fasado. Hišni vhod je na daljši stranici, na ulični strani. Položaj objektov ni istosmeren, niti se ne ravna po sosednjemu. Ulični niz je izrazit tam, kjer je zazidava gostejša. Razmestitev objektov pripada kategoriji posamič stoječih objektov v gruči.

Način speljave prometnic

Prometna mreža je primer razcepljene prometnice. V središču se namreč stekajo prometnice iz štirih smeri, obzidani sta od tega samo dve. Ostalih prometnih poti v vasi ni veliko. Razen ene stranske so vse ostale poljske. Križišča poti niso posebej obeležena, prometnice so enako široke.

Osrednji, tržni prostor je pravzaprav zelo prostran. Kljub temu je bil ob sejemskih dnevih poln kmečkih vozov in izvoščkov. Najbrž tudi ni slučaj, da v enem delu dominira mogočno drevo, na drugem koncu pa veliko in bogato izklesano sakralno znamenje.

Naselje uvrščamo v tip posamič stoječi objekti v gruči ob osnovni prometnici.

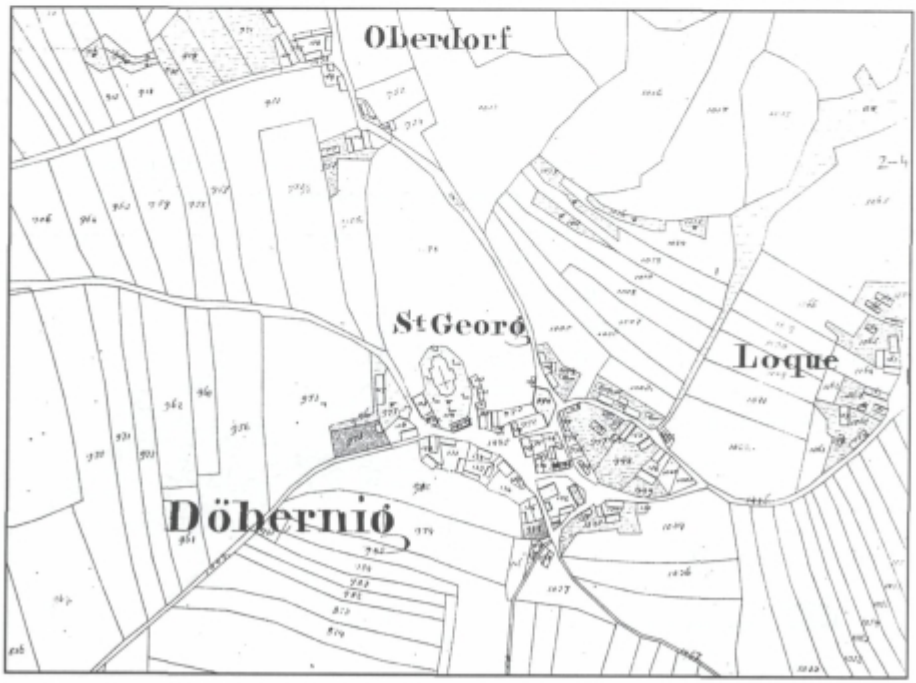

Vasi na Krasu

Hruševica

1. Prilagojenost prirodnim razmeram

Hruševica leži na zavetrni, zahodni strani manjše vzpetine. Ne širi se okoli hriba, temveč navzdol oziroma navzgor po zavetrnem delu pobočja. Na ta način je manj izpostavljena vetrovom, ki pihajo iz vzhodne smeri. Veter je tisti element, ki določa položaj in zasnovo naselja. Povezave med položajem naselja in obdelovalnimi površinami nismo opazili.

Prirodne razmere

izohipse

smer vetra

2. Členitev prostora po pomenu

Naselje ima oblikovan središčni prostor. Na njem je cerkev, manjši drevored, spomenik, tukaj se stekajo glavne prometnice iz vseh delov naselja. Ob trgu je gostilna ter velike kmečke hiše. Poleg tega obstaja še eno središčno mesto na drugem koncu vasi. Na njem sta vodnjak in markantno drevo.

Elementi središča

1 gostilna

2 trgovina (nekoč)

vodnjak

znamenje

markantno drevo

3. Členitev prostora po socialnih elementih

Členitev naselja na predel bogatejših in predel revnejših kmetov oziroma hiš ni opazna. Okoli cerkve so sicer postavljene hiše, katerih lastniki so imeli v lasti veliko zemlje. Hiše so večje, pravzaprav daljše, z detajli iz klesanega kamna. Hiše manj premožnih kmetov so raztresene po celi vasi in so po velikosti in skromni opremi zlahka prepoznavne. Morda je vzrok taki socialni topografiji nekdanji lastniški sistem t.i. kolonat, v katerem so lastniki zemljišč, imenovani bogatini, dajali v najem zemljo, na kateri so manj premožni vaščani lahko postavili hišo, najemno pravico pa so plačali z dnino. Najemno zemljišče je bilo običajno v bližini lastnikovega doma.

Socialna topografija

hiše bogatih kmetov

hiše bajtarjev (kolonov)

novogradnje po letu 1960

4. Poenotenost morfoloških elementov

Način postavljanja objektov

Objekti ne stojijo posamič, temveč so združeni v nizu. V isti vrsti, koloni, si sledijo stanovanjski in gospodarski objekti. Nizi so gručasto razmeščeni po naselju. Značilna sta orientacija hiše in položaj dvorišča, ki je vedno na zaveterni strani in orientirano proti soncu. Zgradbe so eno- ali dvoetažne. Objekti omejujejo prometnice; če ne s steno, pa z zidom dvorišča.

Znamenje na križišču poti

Način speljave prometnic

Mreža prometnih poti je zelo razvejana. Obstaja osnovna prometnica, ki vodi skozi naselje, obenem pa še številne stranske poti, ki so speljane do posameznih kmetij. Veliko je slepih in krožnih poti. Prometnice so obzidane, zato je ulični profil zelo izrazit. Značilna so križišča, ki jih pogosto označujejo drevo, križ, znamenje v steni, vodnjak. Prometnice so različno široke, kakor so pač postavljeni objekti ob njej.

Naselje sodi v tip gručasto razmeščene skupine objektov ob razvejanih prometnicah.

Tupelče

1. Prilagojenost prirodnim razmeram

Tupelče so majhen zaselek, ki leži na robu večje kotanje, reliefne depresije. Takega položaja ne moremo prepričljivo povezati s katerim od prirodnih elementov. Naselje ne leži v zavetrju, v bližini ni večjih kmetijskih zemljišč.

2. Členitev prostora po pomenu

Središče naselja predstavlja kal, okoli katere so razmeščena kmečka gospodarstva. Drugih morfoloških elementov, ki bi obeleževali središče, ni.

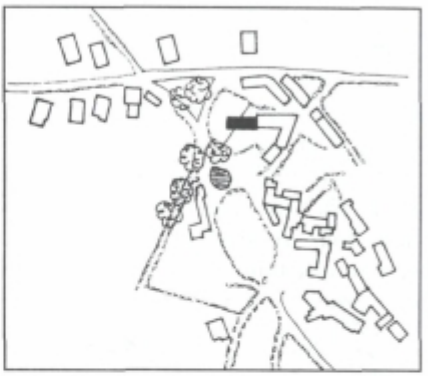

Elementi središča

kal

mogočna drevesa

novogradnje po letu 1960

3. Členitev prostora po socialnih elementih

Zaradi majhnosti naselja ta ni razvidna.

4. Poenotenost morfoloških elementov

Položaj objektov je tak kot v sosednjih vaseh Hruševica in Kobjeglava. Gre za gručasto razmeščene skupine (kolone) objektov, med njimi pa so razpredene prometne poti.

Kobjeglava

1. Prilagojenost prirodnim razmeram

Naselje leži na zahodni, zavetrni strani manjše vzpetine, kjer je manj izpostavljeno burji, ki piha iz vzhodne smeri. Tloris naselja je razvlečen od vrha vzpetine po pobočju navzdol, ne pa v horizontalni smeri. Skrajni točki v smeri V–Z sta oddaljeni okoli 350 m, v smeri S–J pa okoli 250 m.

Prirodne razmere

izohipse

smer vetra

Ob glavni cesti pod vasjo nastaja nova stanovanjska soseska. Zanimivo je, da leži na planem, zgradbe so odprte na vse strani, kot da se isti prirodni element, ki je nekoč določal položaj vasi, danes vrednoti (obnaša) drugače. Razvidno pa je, da je bližina prometnice postala veliko pomembnejši lokacijski faktor.

2. Členitev prostora po pomenu

Naselje ima dve središčni mesti. Eno je okoli cerkve, kjer so bile nekoč nameščene vse funkcije, ki so bile v naselju: gostilna, trgovina, župnišče in šola. To središče je morfološko oblikovano. Ob cerkvi je večji prazen prostor, ki ga krasijo stara drevesa in kjer so se v preteklosti odvijale veselice in družabne prireditve. V bližini je še kamnit vodnjak. Hiše v tem delu naselja spadajo med večje kraške hiše, bogato okrašene in najstarejše.

Drugo središčno mesto je ob glavni cesti, ki pelje mimo vasi, oziroma ob vstopu v vas. Na tem mestu je star vodnjak, nov spomenik, nova trgovina, v bližini pa kulturni dom. To središče je obstajalo že nekoč, ob njem je bila svojčas še gostilna, čeprav je že toliko preurejeno, da daje videz novega.

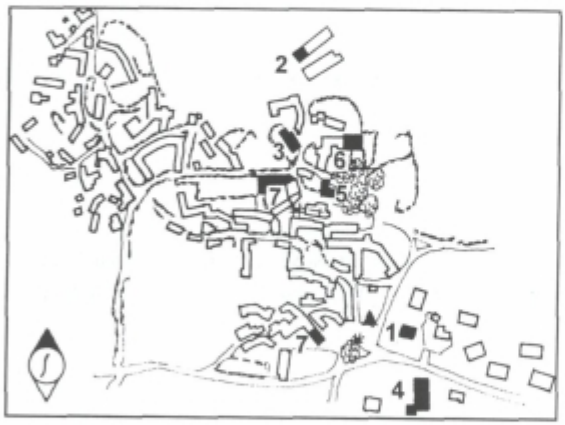

Elementi središča

Danes	*Nekoč*
1 trgovina	5 šola
2 gostilna	6 trgovina
2 pršutarna	7 gostilna
3 župnišče	
4 kulturni dom	
vodnjak	
markantno drevo	
vodnjak	

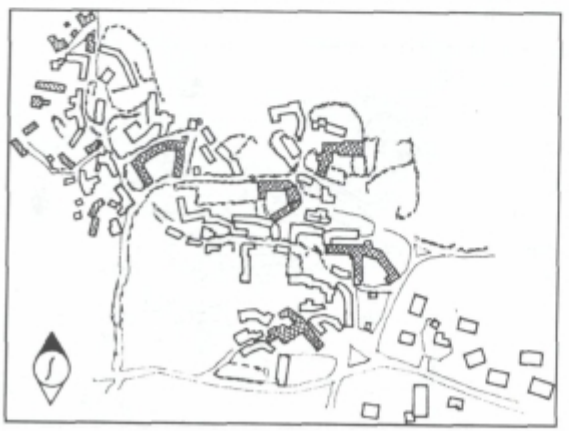

3. Členitev prostora po socialnih elementih

V naselju je dobro razpoznavna. V vzhodnem delu vasi, okoli cerkve in spodaj pri cesti, so živeli bogatejši kmetje; hiše so tod večje, z bogatimi portoni in prostranimi dvorišči.

Socialna topografija

hiše bogatinov

hiše bajtarjev (kolonov)

Na zahodnem koncu vasi so živeli najemniki in manjši kmetje. V gradbenem pogledu sta si dela vasi podobna po načinu postavljanja hiš, glede velikosti in opremljenosti pa so razlike velike.

4. Poenotenost morfoloških elementov

Način postavljanja objektov

Posamezni objekti so postavljeni skupaj v t.i. kolono. Te so gručasto razmeščene po pobočju, na katerem naselje leži. Značilna je orientacija objektov, ki je z odprto stranjo in dvoriščem obrnjena na prisojno stran. Pred hišo je ograjeno dvorišče — borjač, ki je del kmečkega doma. Hiše omejujejo in ograjujejo prometnico. Postavljene pa so raznosmerno in so različno oddaljene od prometne poti. V novem delu naselja, ki nastaja ob cesti, objekti stojijo posamič sredi vrta ali urejene zelenice. Strnjenosti in ograjenosti prometnic, kar je tako značilno za kraške vasi, v tem delu ni. Namesto tega najdemo odprtost, ločenost od sosednjega objekta in ortogonalno razmestitev.

Način speljave prometnic

Prometna mreža je zelo razvejana. Gre za neenakovredne prometnice; nekatere so krožno speljane po naselju, veliko je slepih poti ali stranskih odcepov do kmečkih gospodarstev. Ulični profil je izrazit. Značilna so križišča, ki jih pogosto zaznamuje še drevo, vodnjak, sakralno znamenje.

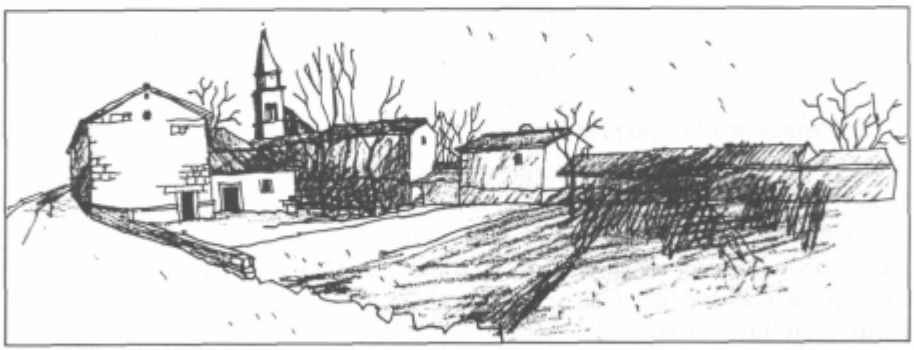

Veduta

Naselje sodi v tip gručasto razmeščene skupine objektov ob razvejanih prometnicah.

Obzidanost ulice

Naselja v Slovenski Istri

Padna

1. Prilagojenost prirodnim razmeram

Naselje je locirano na koncu dolgega slemena. Tak položaj si razlagamo z bližino oziroma dostopnostjo do kmetijskih zemljišč (kar pa gotovo ni edini razlog). Kmetje so namreč v pobočju griča uredili terase, in če je naselje postavljeno na koncu slemena, je bliže trem "stranem" pobočja in terasnim sistemom, pa še vizualno je bolj izpostavljeno. Tak položaj naselij je v Šavrinskem gričevju zelo pogost. Element, ki vpliva na zasnovo in razmestitev objektov, je relief oziroma naklon pobočij. Pozidan je samo vrhnji del slemena. Ker je sleme dovolj široko, je povezanost med smerjo izohips in položajem nizov objektov majhna. Značilno pa je, da v pobočju ali na zemljišču večjega naklona ne stoji noben objekt.

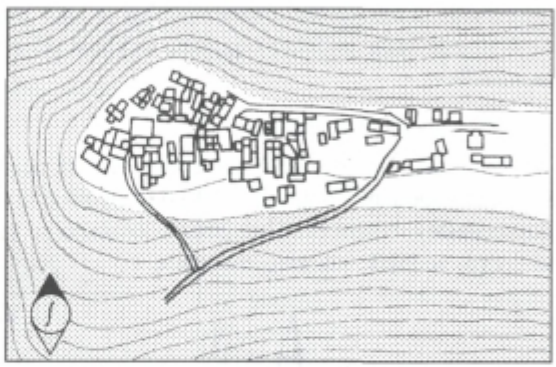

Prirodne razmere

naklon pobočja, neprimeren za gradnjo

izohipse

2. Členitev prostora po pomenu

V 19. stoletju in pred 1. svetovno vojno v naselju ni bilo javnih funkcij. Razen župnišča, ki je postavljeno ob cerkvi in nedeljske šole, ni bilo dejavnosti, pomembne za celotno vas. Središčni prostor je v zasnovi naselja kljub temu možno razbrati: pred cerkvijo in sredi vasi so hiše razmeščene tako, da tvorijo dva manjša trga. Na enem je še vodnjak, ob njem pa tri večje hiše, ki so pripadale bogatejšim kmetom. V eni od hiš je bila med obema vojnama še gostilna.

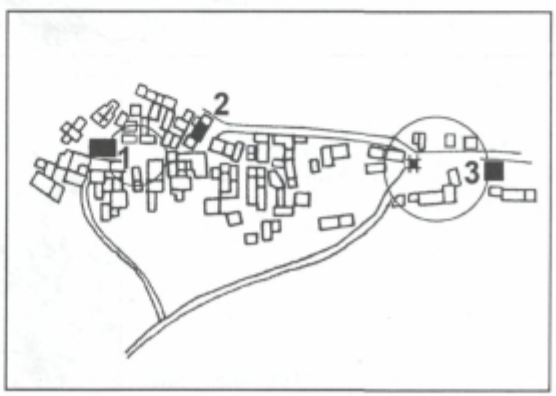

Elementi središča

1 župnišče, šola (nekoč)
2 gostilna
3 kulturni dom
vodnjak

Po letu 1950 je nastalo novo središče na robu naselja. ob glavni prometnici. Postavljena sta bila šola in kulturni dom. Pred šolo je večja nepozidana površina, na kateri potekajo prireditve, pomembne za celo vas.

3. Členitev prostora po socialnih elementih

O tem sklepamo samo posredno. Razen velikosti hiš v središču in ob cerkvi nismo opazili znakov, ki bi pomenili socialno členjenost naselja. Tudi od domačinov nismo dobili uporabnih podatkov.

4. Poenotenost morfoloških elementov

Način postavljanja objektov

Hiše stojijo v nizu, ne posamič. Nizi so raznosmerno razmeščeni po slemenu. Zazidava je strnjena, gostota zazidanosti je velika.

Način speljave prometnic

Med nizi objektov so speljane prometne poti. Osnovna prometnica je v zasnovi jasno razvidna, saj je širša in speljana ob naselju. Ostale poti se mrežasto prepletajo in omejujejo zgradbe. Ulični profil zaradi lomljenosti prometnih poti ni izrazit.

Naselje sodi v tip gručasto razmeščenih nizov objektov ob osnovni prometnici.

Korte

1. Prilagojenost prirodnim razmeram

Naselje se razprostira po vrhu slemena in ob vznožju manjšega griča. Pozidan je samo najvišji — najpoložnejši del slemena. Pobočja so sestavljena iz manj kompaktnih in stabilnih zemljin, zaradi česar so neprimerna za gradnjo (stopnja primernosti se

Prirodne razmere

naklon pobočja, neprimeren za gradnjo

izohipse

manjša z večanjem naklona). Relief je tisti dejavnik, ki omejuje širjenje in določa zasnovo naselja. To je razvidno tudi iz razvojnih faz naselja: prvotno je naselje obsegalo t.i. Spodnjo vas. Sleme je na tem mestu razmeroma ozko, saj je prostora le za prometnico in dve vrsti hiš. V naslednji fazi je nastala t.i. Zgornja vas, ob vznožju griča. Tudi tukaj so zgradbe postavljene z upoštevanjem smeri in naklona pobočja. V najnovejšem obdobju se naselje širi ob nekdanjem zaselku Čedlje, kjer je veliko območje z majhnim naklonom.

Povezanost med smerjo plastnic in postavitvijo objektov (smerjo slemena streh), je v starem in novem delu naselja očitna.

Pogled na naselje

2. Členitev prostora po pomenu

Naselje Korte se je razvijalo v več fazah. Predpostavljamo, da je že najstarejši del imel elemente, ki naselje kot fizično tvorbo vzpostavljajo. V Spodnji vasi lahko razberemo dvoje mest, ki sta morfološko drugačni. Gre za manjšo razširitev konca ulice ter nekoliko večji nepozidan prostor na začetku spodnjega dela vasi. Na obeh mestih stojijo stavbe, ki se razlikujejo od ostalih. Ob prvem "trgu" stojita dve hiši, ki sta posebni po velikosti in bogastvu detajlov (izklesani okenski okvirji, kamnit in okrašen vhod), drugo mesto pa zaznamuje vodnjak in nadpovprečno visoka zgradba ob njem.

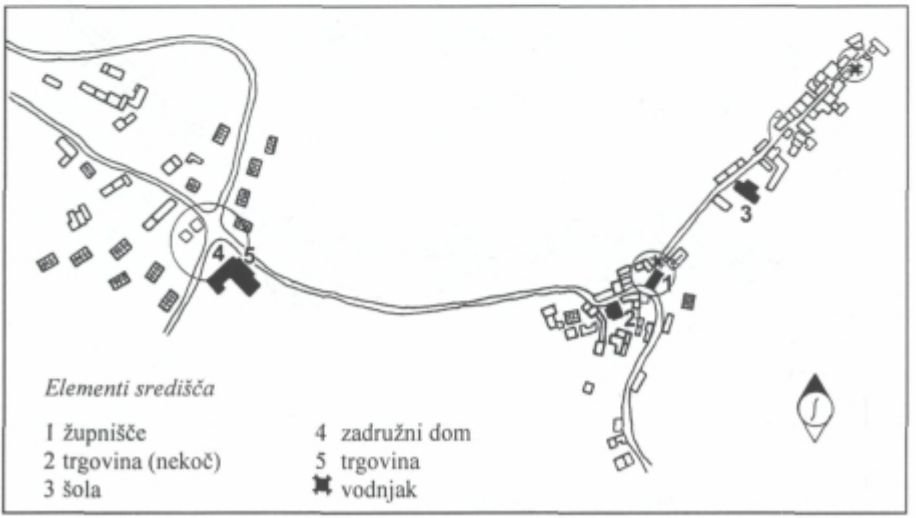

V Zgornji vasi je osrednji prostor pred cerkvijo, na obeh straneh ceste. V bližini — za župniščem — je še vodnjak. Za Spodnjo vas nismo mogli ugotoviti, ali je sploh bila in v kateri hiši, kakšna trgovina, gostilna, uprava. V Zgornji vasi je bila trgovina in gostilna v največji hiši ob vhodu v naselje.

Novo središče nastaja v zaselku Čedlje, kamor se je prestavil novejši gradbeni razvoj. Ob križišču poti stojijo zadružni dom, spomenik, trgovina in avtobusna postaja.

3. Členitev prostora po socialnih elementih

Med indikatorji, ki ponazarjajo to vodilno idejo, smo navedli velikost in okrašenost hiše, njen položaj glede na središče in celotno naselje. Območij istih stavbnih značilnosti, ki bi bile socialno pričevalne, v naselju ni. Kaj več od posameznih hiš, ki v pozitivnem smislu odstopajo od povprečja, nismo mogli opredeliti. Pomembno je, da so te zgradbe v bližini mest oziroma na mestih, ki smo jim v prejšnjem poglavju pripisali poseben pomen. Hiše socialnega sloja iz spodnjega dela hierarhične lestvice je danes že težko prepoznati, saj je veliko hiš prenovljenih, adaptiranih, spremenila se je namembnost objektov. Upoštevati je še potrebno, da je sistem kolonizacije na Primorskem večplasten, tudi zelo zapleten, ter da so zelo kompliciranitudi nekdanji najemni odnosi in z njimi povezane stanovanjskolastniške razmere.

4. Poenotenost morfoloških elementov

Način potavljanja objektov

V Spodnji vasi je zazidava močno strnjena. Ob osrednji prometnici se vlečeta niza objektov, ki se držijo skupaj. Na koncu slemena in na začetku tega dela naselja, kjer je sleme nekoliko širše, stoji še nekaj objektov, ki so prav tako postavljeni v nizu. Tudi v Zgornji vasi je način postavljanja objektov podoben. Stojijo v nizu, stena enega je del sosednjega objekta. Nizi v tem delu vasi niso nameščeni ob prometnici, temveč se prilagajajo izohipsam.

V novem delu naselja stojijo objekti posamič, prilagajajo se smeri naklona pobočja, niz pa ni vzpostvljen.

Način speljave prometnic

Skozi starejši del naselja je speljana osnovna prometnica, ki se v Zgornji vasi cepi na stranske poti, ki vodijo do posameznih nizov. Prometnica je obzidana, ulični profil je izrazit. Način speljave prometnic sodi v kategorijo razvejanih neenakovrednih prometnic.

Novejši del naselja nima osnovne prometnice, temveč mrežo dovoznih poti, ki vodijo do posameznih stanovanjskih hiš. Prometnice so širše, niso obzidane, omejujejo jih ograje ali okrasno zelenje.

Naselje je primer gručasto razmeščenih nizov objektov ob osnovni prometnici.

5. Individualizem, univerzalnost

Nova stanovanjska soseska v zaselku Čedlje je zasnovana povsem drugače kakor stara vas. Hiše stojijo sredi ograjenih parcel, prometnice imajo funkcijo dovoza.

Skupne in poljavne prostore, kakršne imajo stare vasi, so nadomestili zasebni in individualni. Lep primer je dvorišče, ki je nekoč bilo del ulice, danes pa je omejeno z lastništvom parcele. Podobne elemente smo ugotavljali tudi pri vaseh na Gorenjskem, v Krški kotlini — univerzalizem, ki ne pozna lokalnih posebnosti.

6. Podrejenost tehničnim sistemom

Ilustrativna je mreža prometnic. Na osnovno prometnico se vežejo stranske poti, ki so speljane po izohipsah med vrstami objektov. Poti so ravne, enako široke, s pravokotnimi križišči. Povezanosti s komunalnim omrežjem ne moremo prikazati, ker je nepopolno izgrajeno.

Malija

1. Prilagojenost prirodnim razmeram

Naselje leži v pobočju griča, na manjši uravnavi oziroma polici; novejši del pa se širi po bližnjem slemenu. V zasnovi naselja je opazna prilagojenost reliefu. Zgradbe so postavljene tako, da je sleme streh vzporedno s plastnicami. Relativna višinska razlika med najvišje in najnižje ležečo hišo v strnjenem delu naselja znaša le okrog 15 m, horizontalna razdalja med skrajnima hišama strnjenega dela pa približno 100 m. Blažji naklon pobočja, ki proti SV prehaja v sleme, izkorišča tudi nova zazidava, ki se širi ob nekdanji slemenski cesti po slemenu navzdol. Tudi tu je opazna prilagojenost reliefu. Večina hiš je postavljenih vzporedno s plastnicami. Značilno je, da pri večini novih hiš kletna etaža ni vkopana, ali kvečjemu do polovice objekta.

2. Členitev prostora po pomenu

V starem delu naselja je središče jasno oblikovano. Predstavljata ga dva vodnjaka na koncih osnovne prometnice, ki med nizi objektov vodi skozi naselje. Ob večjem vodnem zajetju stojijo še sakralno znamenje in drevesa. Na obeh koncih je prometnica nekoliko razširjena, tako da je oblikovan manjši tržni prostor. Ob večjem stojijo

hiše, v katerih so bile nekoč javne funkcije (trgovina, gostilna, pekarna). Gradbeno in oblikovno se te zgradbe od ostalih ne ločijo.

Nekoliko nad naseljem stojita še cerkev in šola. Predvsem za slednjo velja, da se po gradbenem stilu močno loči od ostalih hiš v naselju. Zgrajena je bila v 30 letih. Izven naselja je postavljen tudi gasilski dom. Novejši del naselja prav tako dobiva središče. Ob vstopu v vas, kjer sta avtobusno obračališče in postaja, je v urbanističnih načrtih predvidena ureditev središčnega prostora.[11] Ta je povsem drugače zasnovan kot središča v starem delu vasi. Ne vzpostavljajo ga hiše, ker jih ob njem ni, temveč prometnice, postajališče, vegetacija in električni daljnovod.

Elementi središča

Nekoč

1 trgovina
2 gostilna
3 pekarna
vodnjak
znamenje

Danes

P avtobusna postaja
križišče poti

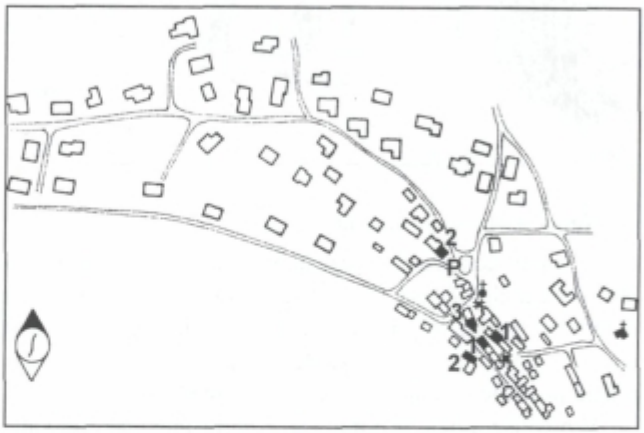

3. Členitev prostora po socialnih elementih

V naselju nismo opazili hiš, ki bi bile večje in bolje grajene od ostalih. Pač pa tri hiše izstopajo po svoji skromnosti in majhnosti. Od domačinov smo izvedeli, da so v njih prebivali ljudje, ki niso imeli svoje zemlje, temveč so se preživljali z delom na večjih posestvih. Omenjene hiše stojijo na SV robu vasi.

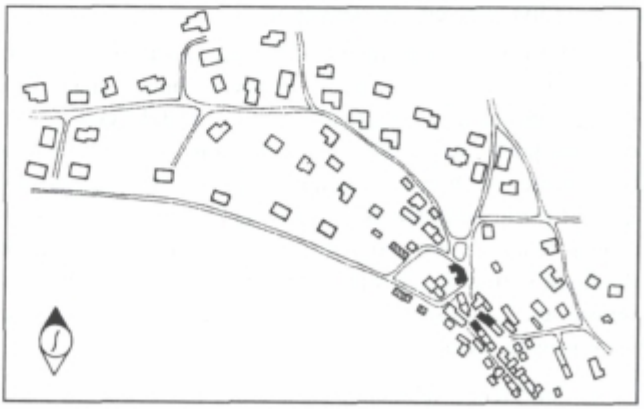

Socialna topografija

hiše bogatinov
hiše bajtarjev (kolonov)

[11] Ureditveni načrt za naselja Malija, geodetsko arhitektonska situacija; Zavod za urbanistično in prostorsko planiranje občine Izola, 1991.

4. Poenotenost morfoloških elementov

Način postavljanja objektov

Stavbe ne stojijo posamič, temveč so postavljene skupaj, v nizu. Ti so istosmerno razmeščeni in različno dolgi. Hiše so eno- ali dvoetažne. V novejšem delu naselja objekti stojijo posamič, ne v nizu, med seboj so različno oddaljeni in postavljeni z upoštevanjem smeri naklona pobočja.

Obzidanost ulice

Način speljave prometnic

V starem delu naselja obstaja mreža neenakovrednih prometnic. Osnovna prometna pot je sicer določljiva, vendar se od nje cepijo številne vzporedne in stranske prometnice. Objekti so postavljeni tako, da prometnico omejujejo. Cesta, predvsem pa stranske poti, imajo zato značaj poljavnega prostora, saj služijo še kot dvorišče. Ulični profil je izrazit. Prometnice so različno široke.

V novejšem delu je samo osnovna prometnica, od katere se cepijo dovozne poti do stanovanjskih hiš. Zgradbe ne omejujejo prometnice in so od nje različno oddaljene.

Morfološko je naselje tip gručasto razmeščenih nizov objektov ob osnovni prometnici.

5. Individualizem, univerzalnost

Ureditveni načrt novega dela Malije je zasnovan podobno kot večina stanovanjskih sosesk: med seboj enako oddaljeni objekti, enako orientirani, po položaju prilagojeni pobočju, s predpisano točko 0 in določeno višino, vmes so prometnice — dovozne poti, s točno določenim profilom, ulično razsvetljavo v obliki stoječih svetil, vegetacijo. Objekti so kombinacija mediteranskega in urbanega vpliva, zadovoljeno je težnji posameznikov po "zelenem okolju", zato so hiše v spodnji etaži odprte v atrij, teraso ali vrt. Pogled na ograjeno lastnino, oddaljeno sosedovo hišo in čudovito pokrajino z idiličnimi vasmi, ("ki jo kvarijo nekatere nove hiše, postavljene in oblikovane brez okusa"), daje občutek zasebnosti in ločenosti od tega ponorelega in brezdušnega sveta...

6. Podrejenost tehničnim sistemom

Ali je urbanist najprej načrtoval mrežo prometnic ali razmestitev objektov? Najbrž oboje hkrati, saj sicer ne bi mogel načrtovati premočrtnih prometnic, in k

skupini stanovanjskih hiš tudi ne bi vodila samo ena, skupna prometna pot. Isto opazimo tudi pri načrtovanem omrežju komunalnih vodov, ki ga na več mestih modificira relief (po karti komunalnih naprav iz že omenjenega ureditvenega načrta).

meja območja ureditvenega načrta

obstoječi objekti

predvideni objekti

predvidena ozelenitev

P parkirišče

A atrijska hiša

B tip hiše s priključkom na cesto v zgornji etaži

ZAKLJUČEK 2. DELA (kritični pregled ugotovljenega)

Cilj, ki smo si ga zadali v tem delu naloge je bil na naključno izbranih primerih preizkusiti veljavnost temeljnih principov; povezav med morfološkimi elementi in ustreznost morfoloških tipov. Pokazalo se je naslednje:

1. Prilagojenost prirodnim razmeram

Pri večini obravnavanih primerov, razen dveh (Tupelče in del Trnovske vasi), smo našli dovolj sprejemljivo razlago povezanosti med prirodnimi razmerami in položajem oziroma zasnovo naselja. Vendar samo za celotno naselje. Položaja posameznih objektov in drugih morfoloških elementov si samo s prirodnimi razmerami ne moremo pojasniti.

Zavedati se moramo, da z morfološko analizo razkrivamo življenje v preteklosti ter sile in dejavnike, katerih posledica je naselje kot fizična tvorba. Težava pri tem je, da jih odkrivamo iz današnje optike ter da lahko odkrijemo in pojasnimo samo tisto, kar je rezultat zavestnega dejanja, ne pa rezultat naključij in spontanosti. V tem smislu lahko pojasnimo položaj cerkve, ki običajno sovpada z najvišjo in vizualno najbolj izpsotavljeno točko v naselju, ne moremo pa razložiti položaja (in orientacije) posamezne kmečke hiše. Dokler ne bo poznavanje preteklosti (načina življenja, gospodarjenja, stavbarstva, ureditvenih norm) popolnejše, bo naše vedenje samo bolj ali manj verjetno.

Druga stvar, ki je pri pojasnjevanju odnosa med naravo in človekom — stavbarjem — ne moremo obiti, je način razumevanja narave, njenih zakonitosti in determinant. Pojem "narava" sicer označuje objektivno stvarnost, vendar je dojemanje le-te subjektivno in pogojeno s stopnjo civilizacijskega razvoja. Tako ne vemo, kaj so ljudje v času izgrajevanja naselij pojmovali kot prirodne determinante, katerim se je potrebno prilagoditi, in katere prirodne elemente so imeli za obvladljive.

Zato ni naključje, da je bilo prilagojenost prirodnim razmeram lažje razbrati pri večjih naseljih kakor pri zaselkih. Očitno igra pri razbiranju morfoloških zakonitosti pomembno vlogo povprečje oziroma tisto, kar je prevladujoče.

In tretje, vloga prirodnih elementov je v posameznih primerih različna. Cerkev je povsod postavljena na najvišjem mestu, za položaj naselja pa je lahko relevanten drugi element (npr. hidrološko-pedološki). Relativna pomembnost prirodnih elementov je bolj kot znotraj posameznega naselja drugačna v različnih pokrajinah. Tudi to vprašanje zaenkrat še ni dovolj razkrito.

Zaradi teh (in še drugih) nejasnosti, lahko povezanost oz. prilagojenost naselij prirodnim razmeram bolj povzamemo kakor razložimo in razumemo. Menimo pa, da za urbanistično urejanje naselij na podeželju takšna stopnja zadostuje. Ohranjanje identitete in kontinuitete zasnove vasi bo kljub temu zagotovljeno. Če nam ne uspe zadovoljivo razložiti povezav med prirodnimi razmerami in zasnovo naselja, se zgledujemo po sosednjih naseljih. Ugotavljali smo namreč, da je poenotenost morfoloških elementov in tudi zasnove naselij znotraj posamezne pokrajine izrazita.

2. Členitev prostora po pomenu

Obdelani primeri potrjujejo tezo, da v vsakem naselju obstaja središče, mesto, ki v pomenskem smislu odstopa od drugih delov naselij. Večje ko je naselje, bolj izrazito in morfološko oblikovano je središče. To ugotovitev potrjujejo vsi primeri, ki smo jih v nalogi obdelali. Nerešeno vprašanje je drugje, in sicer: kaj lahko še (že) pojmujemo kot element središčnosti? Ali je dovolj en sam element (npr. sakralno znamenje, vodnjak, drevo, križišče), ali kombinacija več elementov? Do odgovora na to vprašanje ne pridemo z morfološko analizo, temveč s študijem sociologije skupnosti, etnologije. Pri vseh obravnavanih primerih smo mesto posebnega pomena lahko določili. Ne moremo pa z gotovostjo trditi, da imajo določene točke pomen središča. J. Zadnikar, raziskovalec slovenskih znamenj, posebej o znamenjih kot sooblikovalkah vaških središč ne govori, pravi pa naslednje: "Z znamenji so ljudje dajali vidnega izraza svojemu verovanju in svojim predstavam o stvareh in pojavih, ki jih nikdar niso razumeli, a so jih vedno znova vznemirjali... Postavljali so jih na prastara kultna mesta in zato se marsikdaj čudimo, čemu neko znamenje na kraju, ki se nam danes zdi povsem nepomemben. Z njim so obeleževali mesta, ki so imela v njihovem znamenju poseben pomen in so ohranjala spomin na nek nenavaden dogodek" (Zadnikar 1964, str. 17).

V naselju z izoblikovanim središčem je mest posebnega pomena lahko več. V številnih centralnih vaseh stoji ob vhodu v naselje ali ob križišču prometnih poti obeležje, ki tak kraj posebej zaznamuje. To tudi pomeni, da vsa središčna mesta niso enakovredna in da jih je potrebno obravnavati kot del celote. O hierarhiji in razmestitvi posebnih območij je zaenkrat še malo znanega.

3. Členitev prostora po socialnih elementih

Tudi tega temeljnega principa obravnavani primeri niso ovrgli, čeravno se je pokazala njegova omejena vrednost. Izkazalo se je, da je v večjih naseljih socialna razčlenjenost večja in bolj izrazita kakor v majhnih vaseh ali zaselkih. Ista omejitev velja tudi za razložena in manj strnjena naselja. Tudi tam socialne razčlenjenosti ni bilo mogoče določiti. Iz tega sklepamo, da sta socialna, pa tudi pomenska razčlenjenost naselja pogojeni s številom članov skupnosti in gostoto, bližino naselitve. To ugotovitev potrjujejo tudi spoznanja sociologov (Tönnies 1988, str. 22–23; Mlinar 1973, str. 44–51). Z. Mlinar navaja, kako se z velikostjo naselja povečuje stopnja funkcijske in (posredno) socialne diferenciacije (Mlinar 1973, str. 46).

Opredeljevanje socialno različnih predelov naselij je bilo v številnih primerih oteženo in nezanesljivo. Morfološko relevantni indikatorji — oblika hiše in njen položaj glede na celotno naselja — so marsikje že toliko spremenjeni, da prvotne podobe ne razberemo več. Tudi pridobivanje podatkov pri domačinih ni zmeraj točno in objektivno. Kvaliteta podatkov je zato velika ovira za natančnejše poznavanje socialne topografije. Naj še dodam, da je tudi raziskav o socialni morfologiji zelo malo.

Postavlja se tudi vprašanje upravičenosti te vodilne ideje pri pojasnjevanju zgradbe in oblike naselja. V številnih primerih smo lahko opredelili samo posamezne

objekte, redkeje večja in zaključena območja. Poleg tega je redko kdaj uspel nazoren prikaz območij obeh strani socialne lestvice.

Menimo, da večina teh pomislekov izhaja iz nekvalitetnih podatkov o socialni strukturi naselja. Napačno bi bilo v vsakem, tudi najmanjšem naselju iskati območja socialne diferenciranosti — zgornjega in spodnjega dela socialne lestvice. Dovolj je že opredeliti del socialne topografije, da dobimo predstavo o členjenosti prostora po socialnih elementih. Upoštevati moramo, da se v vasi ne pojavlja veliko število socialnih skupin, katerih delovanje bi imelo za posledico prostorsko heterogenost. V primeru, da bi nalogo razširili na morfološke enote (območja s skupnimi morfološkimi značinostmi), bi bil socialni izvor (poreklo) posameznih enot pri pojasnjevanju neizogiben. To je hkrati vzrok, da členjenosti prostora po socialnih elementih ne moremo obiti.

4. Poenotenost morfoloških elementov

Ta temeljni princip se je potrdil pri večini obravnavanih primerov. Povsod smo ugotavljali, da sta način postavljanja objektov in način speljave prometnic znotraj naselja in določene pokrajine enaka. Posredno so s tem potrjeni načini povezovanja morfoloških elementov in morfološki tipi naselij. Ponovno pa se je pokazalo, da sta velikost naselja in strnjenost zazidave pomembni omejitvi za proučevanje morfologije. V razloženih naseljih, zaselkih in drugih manjših naseljih načini povezav med morfološkimi elementi niso bili zmeraj določljivi. Prav tako jih vedno ni bilo mogoče uvrstiti v ustrezni morfološki tip. Sprašujemo se, ali lahko govorimo o morfologiji razloženega naselja ali zaselka? Dejali smo, da z morfologijo označujemo zgradbo in obliko naselja, ki jo predstavljajo elementi in njihovi medsebojni odnosi. Pojem "zgradba" pomeni nekaj, kar je zgrajeno, sestavljeno, razmeščeno z upoštevanjem sosednjih, bližnjih elementov, s katerimi je element v takem ali drugačnem odnosu. Pri razpršenih naseljih pa objekt (npr. kmečko gospodarstvo) ni postavljen glede na sosednjega, temveč glede na prirodne elemente, ureditvene rede... V takem primeru je bolj upravičeno govoriti o morfologiji pokrajine. Podobno je pri zaselkih. Iz majhne množice elementov je pogosto nemogoče razbrati zakonitosti njihovih odnosov in povezav. Vendar se zdi takšna misel kar preveč nasilna. Nadaljnje proučevanje bo zato potrebno še prilagoditi morfološkim značilnostim tovrstnih naselij.

5. Individualizem, univerzalnost

Indikatorji, s katerimi smo opredelili individualizem, so v glavnem ustrezali značilnostim novih stanovanjskih sosesk. Težava je v tem, da je individualizem širok pojem, ki obsega veliko več, kot predstavljajo uporabljeni indikatorji. V prihodnje bi zato kazalo elemente te vodilne ideje vsebinsko razširiti.

6. Univerzalnosti

Kot način gradnje novih stanovanjskih sosesk univerzalnosti nismo uspeli empirično dokazati, vendar iz obravnavanih primerov sledi, da je postavljena teza v osnovi pravilna. Potrebno bo opredeliti natančnejše indikatorje (morda število stanovanjskih

objektov/hektar, bruto zazidana površina/hektar, FSI indeks) ter vključiti tipologijo stanovanjskih hiš.

7. Podrejenost tehničnim sistemom

Tudi ta temeljni princip smo bolj nakazali kakor empirično dokazali. Pomanjkljivi so predvsem indikatorji, ki bi opredeljevali povezanost med gostoto stanovanj in dolžino komunalnih vodov, prometnic itd. Gre za bolj tehnično in tehnološko vsebino, ki jo je potrebno za tovrstne potrebe še prirediti. V mnogih primerih povezav med komunalnim omrežjem in zasnovo stanovanjskih sosesk ni bilo mogoče prikazati zaradi nepopolnih podatkov o komunalnih napravah ali neizgrajenega komunalnega omrežja.

Menim, da ni pretirano sklepati, da se nobena od preverjanih ugotovitev ni izkazala za napačno oziroma neutemeljeno. Drži pa, da je njihova veljavnost omejena, saj ne veljajo za vse vrste naselij, nekatere ugotovitve pa so pomanjkljivo argumentirane. Ena od ugotovitev iz tega dela naloge se nanaša na metodološko plat. Ugotavljamo namreč, kako velik je razkorak med nomotetičnim in idiografskim pristopom. V tem delu naloge so se pojavila vprašanja, ki jim v prvem delu nismo pripisovali posebne teže. V mislih imamo pridobivanje, poenotenje in kvantifikacijo podatkov, opredeljevanje kategorij (razredov), preverjanje ugotovitev. Analitični pristop raziskovalca naravnost sili v objektivizacijo in kvantifikacijo metod in podatkov.

Ali so dobljeni rezultati dovolj prepričljivi ali ne, je konec koncev stvar osebne presoje. Spomnim naj na Frobeniusovo misel ko pravi, da je morfologija intuitivno dojemanje in razumevanje realnosti (HWP str. 202). Intuicija in empirija pa se zmeraj ne dopolnjujeta. Vprašanje je tudi, ali je vse, kar intuitivno zaznavamo, empirično preverljivo. Prav gotovo je vzrok za skepso neproučenost teh pojavov in pomanjkljivo poznavanje morfologije naselij na splošno, kot tudi posameznih primerov. Samo intenzivnejše proučevanje širi in poglablja vedenje o obravnavani stvari. To bo tudi najboljša presoja naših ugotovitev. Zato je samo upati, da bodo ta spoznanja čimprej presežena.

LITERATURA

Navedena so samo dela, ki so neposredno uporabljena ali citirana v tekstu.

HpG – Handbuch philosophischer Grundbegriffe
HWP – Historisches Wörterbuch der Philosophie
GV – Geografski vestnik
ZAP – Zgodovina agrarnih panog
AB – Arhitektov bilten
SSKJ – Slovar slovenskega knjižnega jezika

Acham K., (Hrsg.), 1990: Teil und Ganzes, München.
Baš, F., 1984: Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju, Ljubljana.
Beer, R.A., 1990: Environmental Planning for Site Development, London.
Boh, N., 1991: Prenova novega, v Urbani izziv št. 18/1991, Ljubljana.
Braunfels, W., 1991: Abendländische Stadtbankunst, Köln.
Busch-Zantner, R., 1969: Ordnung der anthropogenen Faktoren, v Sozialgeographie, Darmstadt.
Carter, H., 1975: The Study of Urban Geography, London.
Cifrić, I., 1985: Seoska zajednica — tendencije i promjene, v Suvremeno društvo i sociologija, Zagreb.
Conzen, M.R.G., 1988: Morphogenesis and historic townscape, v Urban Historical Geography, Cambridge.
Dalla Valle, S., (nosilec naloge), 1989: Vasi pod Stolom — posebne strokovne podlage za PUP, UI, Ljubljana.
Drozg, V., 1989: Morfologija vaških naselij, IGU, Ljubljana.
Drozg, V., 1991: Ali je dosedanji način prostorskega razvoja vasi edina alternativa?, v Urbani izziv št. 16, 17/1991, Ljubljana.
Drozg, V., 1992: Razvijanje in ohranjanje podeželskih naselij, v Urbani izziv št. 21, 22/1992, Ljubljana.
Durjava, M., 1986: Načela oblikovanja slovenskih kmečkih naselij in ljudske arhitekture, Maribor.
Ennen, E., 1978: Die Stadt zwischen Mittelalter und Gegenwart, v Die Stadt des Mittelalters, Darmstadt.
Fister, P., 1986: Umetnost stavbarstva na Slovenskem, Ljubljana.
Fister, P., 1970: Naselbinske oblike od Jezerskega do Bitenj, v Kranjski zbornik, Kranj.
Fister, P., 1993: Arhitekturne krajine in regije Slovenije, Ljubljana.
Frey, D., 1976: Geschichte und Probleme der Kultur- und Kunstgeographie, v Bausteine zu einer Philosophie der Kunst, Darmstadt.
Gabrijelčič, P., 1985: Urejanje in varstvo kulturne krajine, FAGG, Ljubljana.

Gallusser, W., 1983: Das Schweizer Dorf der Gegenwart in geographisch — metodischer Sicht, v Die ländliche Siedlung als forschungsgegenstand der Geographie, Darmstadt.
Gams, I., 1986: Osnove pokrajinske ekologije, Ljubljana.
Gams, I., 1990: Slovenija na stičišču srednje, južne in jugovzhodne Evrope, v Traditiones št. 19, SAZU, Ljubljana.
Gebhard, H., 1969: System, Element und Struktur in Kernbereichen alter Städte, disertacija, Institut für Städtebau der Technischen Hochschulen, München.
Gebhard, H., 1975: Alte Stadt heute und morgen, Bayerisches Stadtministerium des Innern, München.
Gluck, A., Magel, H., 1990: Das Land hat Zukunft, München.
Goethe, J.W., 1987: Schriften zur Morphologie, Sämtliche Werke, Band 24, Frankfurt.
Gosar, L., 1982: Poselitvena problematika SR Slovenije, UI, Ljubljana.
Granö, J.G., 1973: Geographische Ganzheiten, v Das Wesen der Landschaft, Darmstadt.
Gruber, K., 1952: Die Gestalt der Deutscher Stadt, München.
Gulič, P., 1991: Teze k programu za pripravo novega prostorskega plana in urbanističnega načrta mesta Ljubljane, UI, Ljubljana.
Hambloch, H., 1983: Kulturgeographische Elemente im ökosystem Mensch–Erde, Darmstadt.
Handbuch philosophischer Grundbegriffe 1–6, 1974, München.
Hartmann, N., 1950: Philosophie der Natur, Berlin.
Heck, L., 1983: Für das Dorf, Koln.
Hempel, C.G., 1936: Oppenheim P., Der Typusbegrieff im Lichte der neuen Logik, Leiden.
Henkel, B., 1983: Einführung, Die ländliche Siedlung als Forschungsgegenstand der Geographie, Darmstadt.
Historisches Wörterbuch der Philosophie 1–7, 1971–1989, Stuttgart.
Höfler, O., 1967: Morphologie und Objektivität, v Gestalthaftes Sehen, Darmstadt.
Huber, B. in ost., 1989: Siedlungsstruktur und Aussenraum, ORL Bericht 75/1989, Zürich.
Ilešič, S., 1933: Kmetska naselja na vzhodnem Gorenjskem, GV 1933, Ljubljana.
Ilešič, S., 1934: Vasi na Ljubljanskem polju in njegovem obrobju, GV 1934, Ljubljana.
Ilešič, S., 1950: Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, SAZU, Ljubljana.
Ilešič, S., 1948: Kmečka naselja na Primorskem, GV 1948–1949 Ljubljana.
Ilešič, S., Slovenske pokrajine, Geografski obzornik 1956, Ljubljana.
Ivanšek, F., 1988: Enodružinska hiša, od prostostoječe hiše h nizki zgoščeni zazidavi, Ljubljana.
Jakhel, R., 1979: Iluzija in resničnost urbanih središč, Ljubljana.
Johnson, R.J., 1986: Philosophy and Human Geography, London.
Johnson, R.J., 1987: Geography and Geographers, London.

Karlovšek-Debelak, M., Mihevc, P., Repič-Vogelnik, K., 1980: Razvoj in urejanje vasi na Slovenskem, UI, Ljubljana.
Keyser, E., 1978: Der Stadtgrundriss als Geschichtsquelle, v Die Stadt des Mittelalters, Darmstadt.
Klemenčič, M., 1982: Nekatera teoretska izhodišča pri proučevanju podeželja, v Geografske značilnosti preobrazbe slovenskega podeželja, Ljubljana.
Knapp, W., 1988: Landbaukunst, Stuttgart.
Komelj, D., 1965: Pokrajina in arhitektura, Sinteza št. 3/1965, Ljubljana.
Krenzlin, A., 1955: Historische und wirtschaftliche Züge im Siedlungformenbild des westlichen Ostdeutschland, Frankfurter Geographische Hefte.
Lah, L., 1994: Prenova stavbne dediščine na podeželju — Kras, Novo Mesto.
Makarovič, J., 1986: Sla po neskončnosti, Maribor.
Marcus, O., 1993: Äesthetische Wertschätzung, Berlin.
Marinko, J., 1979: Razvoj in revitalizacija slovenske vasi, FAGG, Ljubljana.
Marinko, J., 1986: Tipologija ruralnih naselij v Sloveniji, disertacija, FAGG, Ljubljana.
Melik, A., 1933: Kmetska naselja na Slovenskem, GV 1933, Ljubljana.
Melik, A., 1936: Slovenija, splošni del 2. zvezek, Ljubljana.
Metzger, W., 1975: Psychologie, Darmstadt.
Mlinar, Z., 1973: Sociologija lokalnih skupnosti, Ljubljana.
Mlinar, Z., 1986: Protislovja družbenega razvoja, Ljubljana.
Mumford, L., 1969: Mesto v zgodovini, Ljubljana.
Mušič, M., 1963: Arhitektura in čas, Maribor.
Mušič, V., 1980: Urbanizem — bajke in resničnost, Ljubljana.
Müler, W., 1979: Städtebau, (3. izdaja), Tübingen.
Norberg-Schulz, C., 1990: Stanovanje. Stanište, urbani prostor, kuća, Beograd.
Novak, V., 1978: Sestava slovenske ljudske kulture, v Pogledi na etnologijo, Ljubljana.
Novak, V., 1990: Prostorska in kulturno genetska povezanost slovenske ljudske kulture z Evropo, v Traditiones št. 19, SAZU, Ljubljana.
Ogorelec, B., 1989: Analiza agrarne pokrajine za potrebe prostorskega planiranja, magistrsko delo, Ljubljana.
Ogorelec, B., 1987: Za pomensko razmejitev med pokrajino in krajino in proti njej. GV 1987, Ljubljana.
Ogrin ,D., 1991: Krajina kot nosilec identitete, v Urbani izziv 15/1991, Ljubljana.
Ortega y Gasset, J., 1957: Man and People, New York.
Ortega y Gasset, J., 1985: Upor množic, Ljubljana.
Paffen, K., 1973: Das wesen der Landschaft, Darmstadt.
Philosophischer Wörterbuch 1–2, 1975, Leipzig.
Pirkovič-Kocbek, J., 1982: Morfološka analiza mestnega prostora kot del strokovnih postopkov pri načrtovanju prenove, Varstvo spomenikov XXIV, Ljubljana.
Pirkovič-Kocbek, J., 1984, 1986: Trije prostorski vzorci, AB št. 70/71; 81/82 Ljubljana.

Pogačnik, A., 1986: Prostorski vzorci naselij enodružinskih hiš v Sloveniji in njih urbanistično usmerjanje, FAGG, Ljubljana.
Pogačnik, A., 1989: Situacijska analiza na primeru središč poseželskih naselij in izhodišča za njih prenovo, v Kompleksna prenova podeželja, FAGG, Ljubljana.
Požeš, M., 1991: Razvoj podeželskih naselij v občini Koper, Geographica Slovenica 22, Ljubljana.
Ravbar, M. 1988: Novejši razvoj naselij v Radovljiški kotlini; v Zbornik Praci 18, tipkopis na IGU, Brno.
Ravbar, M., 1990: Populacijska razmerja med mestom in okolico v Sloveniji, v Geographica Slovenica 21, Ljubljana.
Roberts, B.K., 1987: The Making of the English Village, Harlow.
Scherer, G., 1990: Welt — Natur oder Schöpfung, Darmstadt.
Schirmacher, E., 1978: Erhaltung im Städtebau, Bundesministerium für Raumordnung, Bauwesen und Städtebau, Bonn-Bad Godesberg.
Schirmacher, E., 1988: Stadtvorstellungen, München.
Schmidt, J.A., 1990: Städtebau und evolutiver Struktur und Gestaltwandel, Frankfurt.
Schneider, M., 1986: Information über Gestalt, Braunschweig.
Schröteler-von Brandt, H., 1991: Westerheide R., Dorfentwicklungsplanung für die Stadt Zulpich; v Die Alte Stadt 1/91, Stuttgart.
Schwarz, G., 1986: Allgemeine Siedlungsgeographie 1–2, Berlin.
Sedej, I., 1985: Ljudska umetnost na Slovenskem, Ljubljana.
Sedlar, S., 1974: Vpliv urbanizacije na podobo in strukturo podeželskih mestnih naselij v Sloveniji, FAGG, Ljubljana.
Seiffert, H., 1991: Einführung in die Wissenschaftstheorie 1–3, München.
Sharp, T., 1946: The Anatomy of the Village, Harmondsworth.
Smith, B. (Ed.), 1989: Foundations of Gestalt Theory, München.
Stele, F., 1960: Umetnost v Primorju, Ljubljana.
Streich, B., 1986: Zum Begriff und zur Enstehung von städtebaulichen Leitbildern; v Archiv für Kommunalwissenschaften.
Šuklje, G., 1952: Vpliv podnebnih razmer na oblikovanje hiš in naselij v Slovenski Istri, Slovenski etnograf.
Šumi, N., 1975: Pogledi na slovensko umetnost, Ljubljana.
Šuvar, S., 1988: Sociologija sela 1–2, Zagreb.
Topitsch, E. (Hrsg.), 1993: Logik der Sozialwissenschaften, (12. izdaja), Frankfurt.
Tönnies, F., 1988: Gemainschaft und Gesellschaft, Darmstadt.
Trstenjak, A., 1983: Teorije zaznav, SAZU, Ljubljana.
Vodopivec, A., 1987: Vprašanja umetnosti gradnje, Ljubljana.
Vrišer, I., 1982: O geografskem proučevanju podeželja, v Geografske značilnosti preobrazbe slovenskega podeželja, Ljubljana.
Vrišer, I., Bračič, V., Lah, A., 1983: Sodobni svet, 1. del, Ljubljana.
Vujević, M., 1988: Uvođenje u znanstveni rad u području društevenih znanosti, Zagreb.

Vurnik, I., 1926: Slovenska kmečka hiša, Ilustrirani Slovenec II, Ljubljana.
Vurnik, S., 1930: Kmečka hiša Slovencev na južnovzhodnem pobočju Alp; v Etnolog IV. 1930/31, Ljubljana.
Weber, M., 1988: Pojam i kategorije grada, v Sociologija grada, Beograd.
Weber, M., 1985: Wirtschaft und Gesellschaft, Tübingen.
Weinhandl, F., 1967: Über Gestaltqalitäten, v Gestalthaftes Sehen, Darmstadt.
Wirth, E., 1979: Theoretische Geographie, Stuttgart.
Wittkau, K., 1992: Stadtstruktur Plannung, Düsseldorf.
Wolf, K., 1989: Die geographische Lebensraumforschung als Beitrag zur Regionalentwicklung; v Dela 6, FF, Ljubljana.
Wolf, K. L., 1967: Über die möglichkeit und den Begriff einer allgemeinen Morphologie, v Gestalthaftes Sehen, Darmstadt.
Wulff, W., 1981: Der Stadtraum und die darstelung seiner Eigenschaften, München.
Zadnikar, J., 1964: Znamenja na Slovenskem, Ljubljana.
Zgodovina agrarnih panog 1–2, SAZU, 1980, Ljubljana.
Zucker, P., 1973: Town and Square, Cambridge.
Zwicky, F., 1989: Entdecken, Erfinden, Forschen im Morphologischen Weltbild, Glarus.

POVZETEK

Pravo načrtovanje je uspešno le ob ustreznem poznavanju, je zapisal oblikovalec W. Knapp. Zdi se, da se ta metafora nanaša tudi na podeželska naselja. Ta so v procesu urbanizacije izgubila marsikatero značilnost, ne le vsebinsko, tudi oblikovno. Posledice tega ocenjujemo kot degradacijo vasi, pa tudi pokrajine v celoti. Pozivi po ustreznejšem, avtohtonem urejanju naselij naraščajo s kulturno in ekološko osveščenostjo ljudi. Gre za idejo ohranjanja, vzdrževanja in razvijanja tistih principov gradnje, zaradi katerih so vasi zasnovane tako, kot pač so: v merilu krajine in človeka, z upoštevanjem naravnih razmer, s pozitivnim odnosom do tradicije in preteklosti.

Vir spoznanj o tovrstnih značilnostih je tudi morfologija oz. zgradba in oblika naselij. V njej so združene zakonitosti in načini postavljanja in razmeščanja stavb, oblikovanja in širjenja naselij. Morfologijo naselij je potrebno spoznati in iz nje razbrati tisto, kar je uporabno za prihodnji razvoj in kar poglablja vedenje o naseljih.

Namen te raziskave je bil spoznati morfologijo vsaj v tistem delu, ki se nanaša na regionalne razlike agrarnih naselij iz različnih pokrajin. V čem so si naselja različna in s katerimi elementi lahko razlike pojasnimo?

Tako zastavljeno vprašanje zahteva dvoje:

1. poznavanje tega, kaj zgradbo in obliko naselja sploh predstavlja oz. tvori,
2. vedenje o tem, kaj regionalne razlike povzroča (kajti šele to daje možnost za njihovo upoštevanje oz. vključevanje v načrtovalske postopke).

Do odgovora na prvo vprašanje smo prišli tako, da smo najprej skušali ugotoviti vsebino pojma zgradba. Spoznali smo, da gre za strukturni pojem, ki ponazarja odnose in razmerja med sestavnimi deli ter zakonitosti in načine povezovanja elementov v celoto. Ta ugotovitev še ne daje zadovoljivega odgovora na zastavljeno vprašanje. Če pa to spoznanje razširimo in vsebinsko poglobimo, ugotovimo, da ima zgradba (oz. celota) svoje bistvo, elemente, ki jo sestavljajo, ter vodilni princip, po katerem so elementi v celoto združeni. Če velja to za celoto oz. zgradbo celote, velja tudi za naselje.

Predpostavili smo, da bi s poznavanjem bistva naselja, morfoloških elementov, ki ga sestavljajo in vodilnega principa, po katerem so elementi združeni, dobili vpogled v "zgradbo" naselja. Kot bistvo naselja smo opredelili skupnost: naselje je po našem mnenju ekonomska skupnost, socialna skupnost, skupnost zgradb in prometnic... Nato smo iz razumevanja socialne vsebine skupnosti skušali razbrati principe, imenovali smo jih vodilne ideje, po katerih so agrarna naselja zgrajena. Ustroj naselja je namreč v bistvu odraz ustroja družbe.

Razpoznali smo štiri vodilne principe, ki določajo zasnovo:

— prilagojenost prirodnim razmeram;
— diferenciacija prostora po pomenu;
— diferenciacija prostora po socialnih elementih;
— enotnost, poenotenost morfoloških elementov.

Ker so današnja naselja le še bledi odsev nekdanjih vasi, smo skušali analizirati še "skupnost" današnjih agrarnih naselij, bolje, naselij na podeželju, in opredeliti vodilne ideje, ki določajo njihovo zasnovo. Opredelili smo naslednje:

— univerzalnost;
— podrejenost tehničnim sistemom;
— individualizem.

V nadaljevanju smo skušali spoznati, kakšni so najpogostejši načini povezovanja med morfološkimi elementi, saj je tudi to del "zgradbe" naselja. Skoraj nemogoče je prikazati odnose med vsemi morfološkimi elementi, ki naselje sestavljajo. Poleg tega pomen vseh elementov ni enak. Obstajajo elementi, ki so za funkcioniranje, izgled in zgradbo celote (naselja) pomembnejši, ter drugi, katerih vloga in pomen sta manjša. Tako smo izmed morfoloških elementov opredelili tiste, ki naselje dejansko vzpostavljajo. Imenovali smo jih konstitutivni elementi in tak pomen pripisali stanovanjski (kmečki) hiši, prometnicam, središču in legi oz. topografiji naselja

V nadaljevanju smo opredelili najpogostejše pojavne oblike konstitutivnih elementov naselja

Pri postavitvi objektov smo razbrali 4 možne načine: posamič v gruči, posamič v nizu, združeni v gruči in združeni v nizu. Prometnice se pojavljajo kot nerazvejana osnovna prometnica, razceplena osnovna prometnica, razvejane enakovredne in razvejane neenakovredne prometnice. Središče je lahko izoblikovano, neizoblikovano, lahko pa je središčin mest več. Položaj naselij se pojavlja v dolini ali ravnini, v pobočju in na slemenu. Ob tem smo dobili tudi vpogled v pojavne oblike in regionalno različnost teh povezav.

Za boljšo ponazoritev zgradbe smo v zadnjem poglavju naloge izdelali še morfološko tipologijo agrarnih naselij. Morfološke tipe smo skonstruirali iz konstitutivnih elementov, njihovo regionalno razmestitev pa pojasnili z upoštevanjem prirodnih razmer in kulturnega miljeja. Med iskanjem dejavnikov, ki oblikujejo morfologijo, smo prej omenjena faktorja razumeli kot najbolj relevantna za pojasnjevanje regionalnih razlik.

Dobljena regionalizacija Slovenije po morfoloških tipih naselij kaže makroregionalno členitev, v podrobnostih pa ostaja nedorečena. Ob nomotetičnem pristopu k obravnavi je takšen rezultat tudi edini možen, kar se je potrdilo v drugem delu naloge, ko smo preverjali ugotovitve in (metodološko) soočili nomotetični in idiografski pristop. Dalje, pokazalo se je, da razmestitev morfoloških tipov sovpada s pokrajinskimi enotami in kulturno-zgodovinskimi območji. V tem vidimo še dodaten argument k pozivu po regionalno diferenciranih urbanističnih normativih ter s tem po ohranjanju in vzdrževanju kot razvojni perspektivi naselij na podeželju.

SUMMARY

MORPHOLOGY OF RURAL SETTLEMENTS IN SLOVENIA

According to the designer W. Knapp, knowledge is a prerequisite for any successful planning. It seems that this rule applies also to the case of rural settlements, which have, in the process of urbanization, lost many of its functional and structural characteristics. This resulted in the degradation of villages and of the entire landscape. A higher degree of ecological and cultural awareness is accompanied by appeals for a more adequate and autochthonous settlement regulation. The idea is to preserve, maintain and develop those principles which were used in the original construction of villages and which are based on the criteria of landscape and man, of natural environment, and of positive attitudes toward tradition and the past.

Morphology, i.e. the structure and form of settlements, with its principles and ways of building and arranging houses and of forming and expanding settlements, is a source of information about the mentioned characteristics. It is important in as far as it shows us what is useful for the future development and in as far as it broadens our expertise about settlements.

The purpose of this study is to research that part of morphology which applies to the regional differences between rural settlements from various regions. Which are the differences between the settlements and which elements may be used in order to explain these differences?

The answer to this question requires two things:

1. knowing what constitutes the structure and the form of the settlement
2. knowing what causes regional differences (as it is only this knowledge that allows us to take these differences into consideraton while planning).

The answer to the first question required a semantic clarification of the term structure. We find that this is a structural term referring to the relationships between the constituent elements and to the norms and ways of linking these elements into a unit. This finding, however, falls short of providing a satisfactory answer to the question. The term needs to be expanded and semantically broadened to show that a structure (i.e. a unit) has an essence, constituent elements and a leading principle according to which these elements form a unit. This is true of a unit and its structure, but also of a settlement.

Our hypothesis was that the knowledge of a settlement's essence, of its constituent elements and of the leading principle according to which its elements are joined into a unit should give us an insight into the "structure" of the settlement. The essence of a settlement was identified as a community. We believe that a settlement is an economic and social community, a community of buildings and traffic roads... Such perception of the community's social function then served as a basis for identifying the principles (which we called principal or leading ideas) according to which these

rural settlements were built. The structure of a settlement is in fact a reflection of the society's structure.

Four leading principles underlying the structure were identified:

— adjustment to natural circumstances;
— functional spatial differentiation;
— social spatial differentiation;
— uniformity of morphological elements.

Since today's settlements are but a pale reflection of former villages, we also tried to analyze the modern rural "communities" or, better, settlements in the country. In doing so we identified the following principles:

— universality;
— subordination to technical systems;
— individualism.

The study further tried to identify the most frequent ways of interconnection between morphological elements, which is also part of the settlement's "structure." It is almost impossible to present the relationships between all the morphological elements that make up a settlement. The elements may have different functions. Some are more and some less important for the functioning, appearance and structure of the unit (settlement). We identified those morphological elements that are essential to the settlement. These are the so-called constituent elements and include (farm)houses, traffic roads, the center and the position, i.e. topography, of the settlement.

Furthermore we identified the most frequent forms assumed by the settlement's constituent elements. We determined that houses may be built primarily in four different ways: individually in a cluster, individually in a row, together in a cluster, and together in a row. Roads may appear as basic roads with no branches, basic roads with branches, roads with same-category branches, and roads with different-category branches. The center may be formed or not, or there may be more than one center. As for their position, settlements may be in valleys, on plains, on slopes or on ridges. The analysis also gave us an insight into the forms and the regional diversity of these combinations.

For illustration purposes, the last chapter of this study contains a morphological typology of rural settlements. The morphological types were determined on the basis of the constituent elements. In explaining their regional classification we took into consideration both natural circumstances and cultural milieu, two factors that were found to be the most relevant in explaining morphological regional differences.

The regionalization of Slovenia according to the morphological types of settlements is of macroregional nature and remains incomplete in details. Given this study's nomothetic approach, no other result is possible. This was confirmed in the second part of the study through the verification of the findings and the comparison between nomothetic and idiographic methodological approaches. Furthermore, we saw that the classification of morphological types corresponds to the regional units

and to cultural and historical areas. This was preceived as an additional argument in support of a regionally differentiated urbanistic standards and, consequently, of making preservation and maintenance into a developmental prospect in the regulation of rural settlement.

ZUSAMMENFASUNG

MORPHOLOGIE DER DORFSIEDLUNGEN IN SLOWENIEN

Die echte Planung kann nur bei entsprechenden Fachkenntnissen erfolgreich sein, meinte der Arhitekt W. Knapp. Diese Metapher mag wohl auch für agrar Siedlungen Geltung beanspruchen. Diese bussten in Urbanisierungsprozess so manchte Eigenschaft ein, nicht nur inhaltliche, sondern auch formelle. Die Folgen dieser Vorgänge werden als Degradierung der Dörfer, aber auch der gesamten Landschaft aufgefasst. Paralell mit der Steigerung des kulturellen und ökologischen Bewusstseins der Menschen intensivieren sich auch Appele nach einer geeigneteren und bodenständigen Siedlungsordnung. Es handelt sich um die Idee der Erhaltung, Weiterfürung und Entwicklung jener Baugrundsätze, auf grund welcher die Dörfer derart konzipiert sind, wie das eben der Fall ist: nach dem Maassstab der Landschaft und des Meschen unter Berücksichtigung der natürlichen Verhältnisse, mit einer positiven Beziehung zur Tradition und zur Vergangenheit

Eine Quelle der Erkentnisse über solche Eigenschaften ist auch die Morphologie bzw. der Aufbau und die Form der Siedlungen. Darin verbinden sich die Gesetzmässigkeiten und Arten der Baueingriffe und des Anordens von Gebäuden, der Gestaltung und der Ausbreitung von Siedlungen. Die Siedlungsmorphologie muss erkannt und deraus jene Schlüsse gezogen werden, die für die kommende Entwicklung aufschlussreich und verwendbar sind, und die das Wissen über die Eigenschaften der Siedlungen vertiefen.

Dre Zweck dieser Untersuchung war das Erkennen der Morphologie, zumindest in jenem Teilbereich, der sich auf die regionale Unterschiede der aus verschiedenen Landschaften stammenden Agrarsiedlungen bezieht. Worin unterscheiden sich die Siedlungen und mit welchen Elementen können die Unterschiede erklärt werden?

Eine derart konzipierte Frage verlangt folgendes:

1. Kenntnisse daröber, was die Struktur und Form der Siedlung überhaupt darstellt bzw. bildet,

2. das Wissen darüber, wudurch die regionalen Unterscheide verursacht werden (denn erst dieses räumt die Möglichkeit für ihre Berücksichtigung bzw. Eingliederung in die Planungsverfahren).

Die erste Frage konnten wir beantworten, in dem wir vorerst den Inhalt des Begriffs "Struktur" festzulegen versuchten. Vir stellen fest, dass es sich um einen strukturellen Begriff handelt, welcher die Beziehungen und die Verhältnisse unter den einzelnen Bestandteilen sowie die Gesetzmässigkeiten und Arten der Bauendelung von Elementen in die Gesamtheit illustriert. Diese Feststellung liefert jedoch noch keine zufriedenstellende Antwort auf die gestellte Frage. Wird aber diese Erkenntnis ausgedrehnt und inhaltlich vertiefert, kann festgestellt werden, dass die Struktur (bzw. die Gesamtheit) über ihr Wesen, über ihre konstitutiven Elemente sowie über das Leitprinzip, wonach sich die Elemente in die Gesamtheit zusammenfügen, verfügt. Wenndies für die Gesamtheit bzw. die Struktur der Gesamtheit Geltung hat, kann das Gleiche auch für eine Siedlung Geltung beanspruchen

Wir haben vorausgesetzt, dass man durch das Begreife des Wesens der Siedlung, ihrer konstitutiven morphologischen Elemente und des Einzelelemente verknüpfenden Leitprinzips eine Einsicht in die "Struktur" der Siedlung erlangen kann. Als das Wesen der Siedlung wurde die Gemeinschaft definiert, eine soziale Gemeinschaft, eine Gemeinschaft von Gebäuden und Verkehrswegen ... Danach haben wir versucht, aus unserer Auffassung über den sozialen Inhalt der Gemeinschaft Grundsätze abzuleiten, wir nannten sie Leigedanken, wonach agrare Siedlungen erbaut sind. Die Beschaffenheit der Siedlung ist nämlich in ihrem Wesen ein Spiegelbild der Beschaffenheit der jeweiligen Gesellschaft.

Es wurden vier Anlage bestimmenden Leitprinzipien auseinandergehalten:

— die Angepasstheit an die natürlichen Verhältnisse;
— die Differenzierung des Raumes nach seiner Bedeutung;
— die Differenzierung des Raumes nach sozialen Elementen;
— die Einheitlichkeit, die Vereinheitlichung morphologischer Elemente.

Weil die heutigen Siedlungen nur noch einen bleichen Widerschein einstiger Dörfer darstellen, veruchten wir auch die "Gemeinschatf" heutiger Agrsiedlungen, besser — Siedlungen auf dem Lande — zu analysieren und die Leitgedanken zu definieren, die ihre Anlage bestimmen. Folgendes wurde dabei festgehalten:

— Univesalität;
— Unterordnung den technischen Systemen;
— Individualismus.

In der weiteren Folge versuchten wir zu erkennen, welche häufigsten Verbindungsweisen unter den morphologischen Elementen sind, denn auch dies ist ein Integrationsteil der "Struktur" einer Siedlung. Es ist nahezu unmöglich, alle Beziehungen unter den die Siedlungen zusammensetzenden morphologischen Elementen aufzuzeigen. Darüberhinaus ist die Bedeutung aller Elemente nicht gleich. Es gibt Elemente, die für das Funktionieren, das Aussehen und die Struktur der Gesamtheit (der Siedlung) von grosserer Bedeutung sind, und andere, deren Rolle und Bedeutung geringer sind. So haben wir unter den morphologischen Elementen solche näher bestimt, welche eine Siedlung tatsächlich herstellen. Wir haben sie konstitutive Elemente

benannt und eine solche Bedeutung auch dem Wohnhaus (Bauernhaus), den Verkehrsverbindungen, dem Zentrum und der Lage bzw. der Topographie der Siedlung beigemessen.

In der weiteren Folge haben wir die häufigsten Erscheinungsformen der konstitutiven Siedlungselemente bestimt. Bei der Errichtung von Objekten konnten vier möglichkeiten Vorgangsarten auseinandergehalten werden: einzeln in Haufen, einzel in der Reihe, verbunden in Haufen, verbunden in der Reihe. Die Verkehrswege treten als nichtverzweigter Grundverkehrsweg, als gespaltener Grundverkehrsweg, als verzweigte gleichwertige und verzveigte nichtgleichwertige Verkehrswege auf. Das Zentrum ist entweder ausgestaltet oder nichtausgestaltet, es kann aber auch mehrere Zentren geben. Der Standort der Siedlungen tritt im Tal oder in der Ebene auf, auf den Hängen und auf den Bergrücken. Dabei wurde Einsicht gewonnen in die Erscheinungsformen und in die regionalen Unterscheide dieser Verbindungen

Für eine bessere Veranschaulichung der Struktur haben wir im letzten Kapitel der Forschungsarbeit noch die morphologische Typologie der Agrarsiedlungen erstellt. Die morphologischen Typen wurden aus konstitutiven Elementen abgeleitet, deren regionale Einordnung aber unter Berücksichtigung der natürlichen Verhaltnisse und des kulturellen Milieus zusammengestelt wurde. Im Zuge der Suche der Faktoren, welche an der Herausbildung der Morphologie beteiligt sind, haben wir die vorerwähnten Faktoren als die zur Erklärung der regionalen Unterschiede relevantesten aufgefasst.

Die auf Weise gewonnene Regionalisierung Sloweniens nach morphologischen Siedlungstypen weist eine makroregionale Gliederung auf, jedoch bleiben die Einzelheiten noch zur weiteren Bearbeitung offen. Bei einer nomotethischen Vorgangsweise ist ein solches Ergebnis auch einzig mögliche, was im zweiten Teil der Forschungsarbeit, wo wir die Feststellungen überprüft und die nomothetische und die idiographische Vorgehensweise (metodologisch) gegenübergestellt haben, bestätigt wurde. Es hat sich desweiteren auch erweisen, dass die Verteilung der morphologischen Typen mit den landschaftlichen Einheiten und kulturgeschichtlichen Gebieten zusammenfält. Darin sehen wir noch ein weiteres Argument zum Appel nach regional differenzierten urbanistischen Normen und dadurch nach Erhaltung und Pflege als Entwicklungsperspektiven der Dörfen.